

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ **(електронний збірник статей і матеріалів)**

Ч. 2.

ЗМІСТ

Бріцина О. ФОЛЬКЛОРНА ПРОЗА ІЗ ЗІБРАННЯ П.ЧУБИНСЬКОГО: ІСТОРИЧНІ ЗДОБУТКИ І СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	4
Гайдай М. НАРОДОЗНАВЧА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГАЙДАЯ.....	13
Дмитренко М. ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДОЗНАВЕЦЬ МИКОЛА СУМЦОВ.....	26
Дмитренко М. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ШКОЛА В УКРАЇНСЬКІЙ ФОЛЬКЛОРИСТИЦІ: ВІД РОМАНТИЗМУ ДО ПОЗИТИВІЗМУ.....	45
Дмитренко М. ОЛЕКСАНДР КОТЛЯРЕВСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК МІФУ І ФОЛЬКЛОРУ.....	74
Дмитренко М. ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК ДОСЛІДНИК НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ.....	83
Козар Л. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	96
Козар Л. ТРОХИМ ЗІНЬКІВСЬКИЙ ЯК ФОЛЬКЛОРИСТ І ПОДВИЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ	101
Короткий В. НАУКОВИЙ ПОДВИГ ДОСЛІДНИКА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (До 200-річчя від дня народження Михайла Максимовича).....	117
Корпанюк М. МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ ПРО МІСЦЕ НАПИСАННЯ "СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ" І ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З УКРАЇНСЬКИМ ФОЛЬКЛОРОМ (До 200-річчя від дня народження вченого).....	139
Костриця М. КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА У КИЄВІ (1873 – 1876 рр.).....	156
Лисюк Н. МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ ПРО СИМВОЛІКУ НАЗВ РОСЛИН В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ.....	167

- Коцаренко Т. ЗБІРКА УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ В УПОРЯДКУВАННІ АМВРОСІЯ МЕТЛИНСЬКОГО (До 150-річчя від часу видання).....176**
- Мандебура-Нога О. ТВОРЧІСТЬ МИКОЛИ СУМЦОВА ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (ДО 145-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)188**
- Нагірна В., Нагірний В. ЕТНОГРАФО-СТАТИСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО З ПОЗИЦІЙ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ.....194**
- Шалак О. МИКОЛА БІЛОЗЕРСЬКИЙ І ЙОГО УЧАСТЬ У ВИДАННІ КЛАСИЧНОЇ ЗБІРКИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ "НАРОДНІ ПІВДЕННОРУСЬКІ ПІСНІ" (1854).....203**
- Шевчук С. АРХАНГЕЛЬСЬКЕ ЗАСЛАННЯ – ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО ЯК ЕТНОГРАФА ТА ФОЛЬКЛОРИСТА...214**
- Чумаченко В. "ПАМ'ЯТІ СЬОГО НЕЗВИЧАЙНО ЕНЕРГІЙНОГО ТА СИМПАТИЧНОГО ЧОЛОВІКА" (До 150-річчя від дня народження М.О. Дикарєва).....226 – 235.**

Бріцина О. ФОЛЬКЛОРНА ПРОЗА ІЗ ЗІБРАННЯ П.ЧУБИНСЬКОГО: ІСТОРИЧНІ ЗДОБУТКИ І СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зібрання фольклорної прози у “Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Русским Географическим обществом”, підготовлене під орудою П. Чубинського і за його діяльної збирацької участі¹, стало непересічним явищем в історії української науки. Широта охоплення матеріалу, прагнення до максимальної досконалості відтворення текстів засвідчувала здобутки тогочасної вітчизняної фольклористики, а визнання наукової цінності видання зумовило його високу оцінку сучасниками. 1873 року Російське географічне товариство нагородило П. Чубинського золотою медаллю, його праці з етнографії та статистики були відзначені золотою медаллю другого ступеня на міжнародному конгресі в Парижі 1875 року, а 1879 року він отримав Уваровську премію за семитомне видання “Трудов...”

Понад сторіччя минуло від часу видання колекції, проте вона й досі лишається одним з найважливіших і, в певному сенсі, неперевершених джерел вивчення національної традиції. Тому цілком виправданим є інтерес до зібрання не лише як до факту історії науки, але і як до живого джерела сучасних дослідницьких пошуків. Саме ці два аспекти видаються сьогодні вкрай істотними для фольклористики, адже часова перспектива увиразнює вагомість здобутків і водночас вимагає постійного переосмислення й оцінки якості джерельної бази науки з позицій і вимог сучасності.

Надзвичайно ускладнилися й урізноманітнилися питання, які ставить і намагається розв’язувати наука сьогодні, тому закономірно висувуються дедалі більші вимоги до матеріалів, на яких ґрунтуються висновки та спостереження. Діпазон проблем широкий – від завдань створення підсумкових видань до вивчення механізмів функціонування усної традиції. З плином часу значення й цінність фіксацій минулого зростають, водночас стає виразнішою й певна історична обмеженість матеріалів перших класичних зібрань фольклору, зумовлена передусім станом розвитку тогочасної фольклористики, що на той час лише означала власні обриси, відокремлюючись від історії, етнографії, літературознавства і стаючи на шлях самоусвідомлення. Тому неупереджений погляд на історію науки та її вершинні здобутки з позицій сучасності стає дедалі нагальнішою потребою.

Фольклорній прозі у “Трудах...” П. Чубинського присвячені два відділи другого тому, проте уявлення про неї істотно доповнюють і матеріали інших томів, зокрема першого. Для тогочасної української фольклористики, та й не лише для української, вражаючою була повнота зібрання, яке фактично зафіксувало певний часовий “зріз” прозової традиції і засвідчило її сюжетне багатство, жанрову розмаїтість і, зрештою, активність функціонування, адже таку кількість матеріалів було зібрано за досить обмежений час не лише завдяки надзвичайному ентузіазму й активності, але й унаслідок того, що жива усна традиція українського народу була щедрим

полем, ужинок з якого і досі вражає кожного, хто береться до його осмислення.

Прозові матеріали згруповано упорядником у два відділи: за тогочасною термінологією казки міфічні (фантастичні чи чарівні) та побутові й оповідання. Реально ж жанрова палітра творів другого тому значно ширша і включає казки про тварин, оповіді легендарного типу, бувальщини та анекдоти. Переважна більшість традиційних казкових сюжетів, які активно побутували в українській традиції, відображені у зібранні. В цьому легко переконатися, якщо розглянути під таким кутом зору матеріали “Порівняльного покажчика сюжетів”², де покликання на колекцію П. Чубинського зустрічаємо у характеристиках більшості казкових сюжетних типів, властивих українській традиції. Тож недаремно зібрання отримало таку високу оцінку сучасників, а за насиченістю матеріалом О. Веселовський визнав його таким, що стоїть в одному ряду, зокрема, з багатотомним виданням О. Кольберга “Lud”, багатство зібраних матеріалів і їхнє значення для вивчення мови відзначав І. Срезневський³. Не менш захопленою була й оцінка О. Пипіна, який відзначав, що експедиція П. Чубинського була одним з найкращих починань етнографії, а “стислість термінів, упродовж яких він виконав покладене на нього завдання, робить його успіх насправді вражаючим”⁴.

Величезна праця збирача й упорядника викликала також жвавий інтерес сучасників та зацікавлене обговорення нагальних проблем тогочасної науки, серед яких, зокрема, і питання систематизації казкового, й ширше, прозового матеріалу. Різноманітні дискусії, зокрема оцінки й міркування, висловлені О. Веселовським, демонструють, на якому історичному тлі постало зібрання П. Чубинського. Як зазначав сам упорядник, казки з міфологічним елементом викликали у нього найбільший інтерес, відповідно до тогочасних наукових уявлень, він вбачав у них матеріал для відтворення міфології. Зовсім інші позиції обстоював О. Веселовський, закидаючи надмірне захоплення міфологічною гіпотезою, відзначаючи, що не завжди поділ на міфологічні та побутові сюжети є плідним, і пропонуючи натомість упорядковувати казки за сюжетами, тобто у компаративній перспективі, часом навіть не подаючи їх повністю. Цей невеличкий екскурс у дискусію, що нині має переважно історичний інтерес, виявив протистояння різних шкіл фольклористики, проте для сучасних дослідників він засвідчує, наскільки складним було питання систематизації та едиції прозового матеріалу для тогочасної науки. Іншими дослідниками висловлювалися міркування щодо публікації зведених варіантів для якнайповнішого відтворення народного знання, що, на їхню думку, недосконало втілюється окремим варіантом. Зазначимо, що проблеми жанрової класифікації фольклору і досі залишаються ледь не найбільш дискусійними у фольклористиці, проте П. Чубинському належить одна з перших практичних спроб розв’язання цих питань у виданні, що об’єднувало різножанровий матеріал. Що ж до відтворення варіантів, то у пісенному зібранні П. Чубинський спробував систематизувати їх при публікації, аби дати якнайповніше уявлення про

варіантну природу пісенності. При виданні прозових матеріалів було повністю збережено специфіку кожного окремого варіанту, не вдався упорядник і до їх зведення.

Безперечною заслугою П. Чубинського стало прагнення розширити географічні межі, у яких здійснювалося збирання матеріалів, і подати тексти, зафіксовані на територіях, населених українською людністю поза географічними чи адміністративними межами України (тогочасних малоросійських губерній у складі імперії). Це значно збагачує уявлення не лише про українську традицію, але й про шляхи міжетнічної взаємодії у традиційній культурі⁵. Водночас опубліковані матеріали не завжди вказують на територіальну приналежність тексту, адже багато записів не супроводжуються відповідною інформацією. Це ж, до речі, стосується і відомостей щодо збирачів. Архівні пошуки, на жаль, поки що не дають змоги розглянути у повному обсязі рукописні першоджерела, з яких здійснювалася публікація текстів у зібранні П. Чубинського, проте навіть за останні десятиріччя стало можливим не лише досконаліше атрибутувати частину записів, але й більш ґрунтовно вивчити особливості едиційної практики П. Чубинського.

У передмові до публікації П. Чубинський зазначив, що серед його кореспондентів був подільський фольклорист А. Димінський, проте у другому томі “Трудов...” він ніде не згаданий. Це дало підставу М. Левченкові відзначити, що “десятка з два його [А. Димінського – О. Б.] записів анонімно надрукував П. Чубинський”⁶. Віднайдений в архіві акад. А. Кримського рукопис А. Димінського⁷ дав змогу М. Левченку відновити ім’я збирача і, відповідно, окреслити регіональну приналежність частини записів. Приналежність решти текстів збирачеві він встановив гіпотетично: “Котрі Димінського записи, надруковані у збірці Чубинського, ми маємо в первописі самого Димінського, ми тії – річ ясна – друкуємо за автографом. Але у Чубинського єсть і декілька таких записів, яких ми не маємо повністю в нашій рукописній Димінського збірці. Довелось такі передрукувати з П т. “Трудов”, тільки ж поодкидавши всю тую полтавізацію, яку надав їм Чубинський (тобто друкувати не “його”, а “его”, “роблят”, а не “роблять”, “польованя”, а не “полювання” і т. ін.)⁸. Обґрунтованість позиції М. Левченка стала очевидною при зіставленні власноручних записів А. Димінського⁹ із текстами, опублікованими у зібранні П. Чубинського. Порівняння рукописів А. Димінського з текстами публікації П. Чубинського цікаве ще й з огляду на те, що дає можливість детальніше розглянути едиційні засади видання П. Чубинського. Саме на цьому питанні, яке видається нам вкрай істотним для встановлення реального текстологічного статусу оприлюднених у “Трудах...” записів, зупинимось дещо докладніше.

Система едиції текстів для багатотомного видання “Трудов...” була розроблена заздалегідь, що засвідчує докладна замітка в першому томі. Експедиційна комісія виробила досить чіткі правила публікації текстів у виданні. Надзвичайно важливою була настанова якомога точніше відтворювати особливості рукопису. За умови використання записів різних за

ступенем підготовки збирачів це мало принциповий характер і засвідчувало утвердження нового розуміння точності передачі фольклорного тексту та увагу до особливостей його маніфестації в кожному конкретному випадку. Особливо ж вагомою була вимога дотримуватися не етимологічного, а фонетичного принципу правопису, “аби відбити усі різноманітні говори, а іноді й щонайменші місцеві відмінності вимови”¹⁰. Прагненням до мовної точності відрізняється й збирацька робота П. Чубинського, який відзначав, що він повсякчас стежив за відтворенням фонетичних та граматичних особливостей говірки¹¹.

Відповідно й експедиційна робота так само була спрямована на забезпечення максимальної точності відтворення текстів у виданні. Принципи едіції та способи графічного відтворення записів ретельно викладені у передмові Комісії. Проте самі уявлення про точність фіксації, що здійснювалася збирачами на слух і від руки, істотно відрізнялися від сучасних. Так само й едіційні вимоги перебували лише в стані становлення.

Додамо, що на особливостях та точності відтворення мови текстів певною мірою позначилися й політичні процеси, що відбувалися в ці роки у Російській імперії. Адже саме в цей час (1876 р.) був прийнятий дискримінаційний Емський указ, що обмежував сферу застосування української мови. Не сприяла точності відтворення фонетики текстів і так звана ярижка, використовувана записувачами, графіка якої не відповідала природі української мови. У процесі ж метаграфування (переведення з однієї системи графіки в іншу) кількість неточних написань об’єктивно збільшувалася. Так, наприклад, у “Трудах...” було задекларовано, що звук и, “гострий і тонкий”, відтворюється через і (зважаючи, водночас, на особливості рукопису, що може відбивати риси місцевих говірок, де “вчувається досить тверде и”), а звук и, середній між і та ы, позначається через и”¹². Натомість у першому відділі другого тому використовуються три букви: і, и та ы, а в другому – переважно і та и, тоді як ы застосовується вкрай рідко, а можливо, й випадково, оскільки в різних текстах цей принцип дотримано непослідовно. Особливо виразно це засвідчують дві мовні редакції того самого запису, зробленого на Харківщині учителем Столбіним. У другому томі “Трудов...” його, як свідчать текстологічні спостереження О. Кухаренка¹³, вочевидь випадково, опубліковано двічі у першому та другому відділі під різними назвами. Не зупиняючись на усіх відмінностях текстів, розглянемо лише розбіжності у відтворенні голосних и та і. Якщо у тексті “Про правду и кривду” вжито три букви: и, і та ы, то у тексті “Правда и брехня” – лише дві: и та і. Тексти мають й інші різночитання, ми ж подаємо лише уривки з виділеними курсивом розбіжностями у метаграфуванні цих голосних:

“Жили колысь-то два браты: одынь багатый, а другый такый бідный, що й не сказаты. Цей бідный братъ умеръ; зостався у ёго сын, и вінъ живе тежъ бідно. И зпытався він у свого дядька:

– А що, дядьку, якъ лучче теперъ житы: чи правдою, чи неправдою?

– Е, е, е!.. Де ты теперъ найшовъ правду? Нема теперъ правды на світі! – Теперъ скрізь одна кривда.

– Ні, дядьку! Є правда – правдою лучче жити.

– Давай спорити.

– Ходім на суд.” (“Про правду и кривду”)¹⁴

та:

“Жили колись то два брати: одинъ багатий, а другій такій бідний, що й не сказать. Цей бідний братъ и вмеръ, зостався у ёго син, и вінъ живъ тежъ бідно. И спитався вінъ у свого дядька:

– А що, дядьку, якъ лучче теперъ жити: чи правдою, чи неправдою,

– Ей, де ти теперъ знайшовъ правду? Нема теперъ правди на світі! – Теперъ скрізь одна кривда.

– Ні, дядьку, справді, правдою лучче жити?

– Давай спорити, ходім на суд!” (“Правда и брехня”)¹⁵.

Як бачимо, букву и у другому тексті застосовано як для відтворення и, так і для метаграфії літери ы. Водночас літеру ы метаграфовано як і та и. Оскільки ж у нашому розпорядженні нема рукопису учителя зі Слобожанщини Столбіна, можемо лише висловлювати припущення щодо того, у якому напрямку здійснювалися заміни, проте другий з наведених вище текстів видається редагованим менш послідовно, хоча окремі правки були істотними, зокрема було об’єднано в одну репліку дві її частини, що у тексті “Про правду и кривду” не виправдано приписані різним персонажам. Принагідно зауважимо, що один і той же запис, вміщений двічі у різних відділах, може бути простим недоглядом, проте він надто промовистий, і свідчить як про недосконалість принципів систематизації матеріалів¹⁶ (окремі вади якої, до речі, відзначав сам П. Чубинський, вказуючи, що “відділи не можуть бути суворо розмежовані. У казці, зарахованій до одного відділу, є риси, за якими її можна було б зарахувати й до інших відділів”)¹⁷, так і про відсутність послідовності у здійсненні мовної редакції записів.

Різноманітність джерел, з яких надходили записи, неоднакова підготовка та фахова озброєність збирачів, а також те, що видання здійснювалося за межами України фактично чужою для більшості причетних до видання мовою, безумовно, не могло не відбитися на точності відтворення текстів. Щоб продемонструвати складність завдань, які стояли перед упорядником, звернемося до зіставлення рукописного джерела – записів А. Димінського, які зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, та їх передруків у другому томі зібрання П. Чубинського. Рукописи А. Димінського мають ряд особливостей, на які також свого часу вказував М. Левченко. Це, зокрема, відсутність розділових знаків у тексті, немотивоване застосування великої літери, суцільне, без проміжків, написання ряду слів, що часом створює своєрідні “темні місця” рукопису і провокує помилки та неточності при прочитанні, а також майже ідентичне написання літер ь та ъ. Тексти не паспортизовані збирачем, заголовки в них відсутні, натомість у складених А. Димінським покажчиках їх подано з описовими і не завжди точними назвами.

Все це значно збільшує ступінь суб'єктивності при едиційній роботі. Ось типовий приклад рукопису А. Димінського, відтворений без жодних змін, де наявні усі перелічені вади:

“Було 3-х злодїивъ пишлы и наговорылысь що у Пана багацько грошей и порадылысь пишлы вь Магазиныъ наточылы горилки наколотылы муки идалы псамъ итыхъ псивъ пьныхъ повязалы хвостамы инабрами повишалы украли гроши ивъ Косціоли роздылылыся на сурдуги посварылысь и для разсудку той сваркы порадылысь питы до Пана Спытаты о сурдуговы алебо панъ Любивъ байку и пастухъ розказывавъ ему часто азлодїипрїйшовшы розказавъ зробленное нымы замись байкы нашо пана спытався идотоварышивъ сказавъ авы слухайты а пан осудывъ Сурдугъ тому що такый справный но ранкомъ вставъ, выдытъ всихъ псивъ на брами, грошый ныма излодїи утиклы новъ того пана бувъ брат Ксїондзомъ <...>”¹⁸

Публікація такого запису вимагала попереднього редагування тексту, отже перед упорядником стояло досить складне завдання, яке не завжди вдавалося виконати з належною обережністю. У публікації П. Чубинського текст набув такого вигляду:

“Було три злодія, пішли и зговорилися, що у пана багацько грошей. И порадившись, пішли вь магазинъ, наточили горїлки, наколотили муки и дали псамъ, и тїхъ псївъ пьныхъ повъязалы хвостамы и набралї повїшали; украли грошї и вь косцїї роздїлилися на сурдугї, посварилися и для розсудку тої сваркы, порадылись пїти до пана спитати о сурдуговї. Але той панъ любивъ байкы, и пастухъ розказувавъ їму часто. А злодїї, прїйшовшы, розказавъ зробленное ими замись байкы. На що пан спытався, а до товарищївъ сказавъ: “а ви слухайте?” А пан осудывъ сурдугъ тому, що такый справный. Но ранкомъ, вставшы, видить всїхъ псївъ на брамї, грошей – нема и злодїї утїклї.

Въ того пана бувъ брат ксїндзомъ <...>”¹⁹

До вже перелічених вище редакторських правок, що видалися М. Левченкові вразливими, напр., заміна твердого закінчення дієслів третьої особи на м'яке (прїйдуть – прїйдуть), відтворення займенникових форм його, йому замість єго, єму та ін., можна додати ще немотивованї заміни окремих букв (тыхъ – тїх; утиклы – утїклї) чи навіть граматичних форм (відзначенї курсивом), а подекуди й неправильне застосування роздїлових знаків, що спотворює смисл (підкреслений сегмент тексту), а також неточне тлумачення слів, наприклад, до велької ноги як до Великої ночі, инабрами (ї на брамї) як и набралї тощо. При публікації часом траплялися перестановки слів чи цілих синтагм, робилися заміни окремих слів, змінювалися морфологічні форми тощо. Цей перелїк можна продовжувати, та метою зіставлення є не ретельне облїкування змін (хоча така робота неодмінно має бути здїйснена і стане підставою для подальших передруків), а наголошення на необхідностї критичного ставлення до текстів у процесї їх публікації в майбутньому. Так, наприклад, коли йтиметься про підготовку узагальнюючого тому казок у серїї “Українська народна творчїсть” або антологічних видань і хрестоматїї, мабуть, недоречним буде відтворення усіх рис тексту публікації (винятком можуть бути лише факсимільнї видання,

що репрезентують зібрання як пам'ятку культури), а застосування критично-дипломатичного методу едиції²⁰ вимагатиме серйозних зусиль, спрямованих на максимальне відновлення автентичної форми текстів, що передусім мають спиратися на детальне вивчення рукописів, на розуміння тих принципів, якими керувалися збирачі, редактори текстів, а також на глибоке вивчення особливостей правописної ситуації у часи створення рукопису та його публікації. Останнє питання належить до числа найменш розроблених не лише в аспекті текстології фольклорних видань, але й в українському мовознавстві в цілому, навіть попри існування спеціальних студій, присвячених їх розгляду²¹.

Тому надзвичайно актуальне сьогодні завдання перевидання багатьох раритетних нині праць минулого, в тому числі й зібрання П. Чубинського, що мало високий для свого часу рівень підготовки, нині вимагає попередніх ґрунтовних джерелознавчих розшуків, поза якими ці публікації не займуть належного місця в історії української науки.

Розглядаючи цю проблему в історичній перспективі, можна констатувати: після винятково сумлінно підготовлених видань К. Грушевської²² та М. Левченка²³, упродовж багатьох десятиріч у радянські часи практика фольклорних видань була надто спрощеною. При перевиданні записів фольклору минулого вони зазвичай піддавалися досить істотному редагуванню, оскільки більшість видань, навіть із серії “Українська народна творчість”, що здійснювалося видавництвом “Наукова думка”, були задекларовані як науково-популярні, розраховані на широкого читача, а не на суто наукове користування. Так само і фольклорні публікації інших видавництв не мали на меті оприлюднення автентичних фольклорних записів. За цих умов точність відтворення текстів передусім залежала від сумлінності укладачів. Можна навести парадоксальні приклади, коли, зокрема, записи Д. Яворницького, опубліковані в академічному виданні – томі “Легенди і перекази”²⁴, були відтворені значно менш точно, ніж у популярній публікації видавництва “Веселка”, розрахованій на читача шкільного віку²⁵.

Такі факти засвідчують наявність двох протилежних текстологічних тенденцій. Одна з них полягає у досить довільному редагуванні фольклорних текстів. На противагу текстам літературним, де авторові належить вирішальна роль, варіативні усні тексти видавалися такими, що надаються до редакторських змін без особливих втрат. Інша ж тенденція полягала у визнанні незаперечного авторитету тексту збирача, який часто відтворювався без аналітичного розгляду й оцінки. Протистояння цих двох тенденцій, на жаль, не завжди було плідним. Натомість на практиці упорядники фольклористичних видань вкрай рідко дотримувалися хрестоматійної текстологічної вимоги попереднього вивчення історії та критики тексту і внесення обґрунтованих коньєктур. Своєрідна наукова банальність констатації необхідності здійснення цих процедур засвідчує наявність серйозних і невідкладних проблем текстології фольклору, які вимагають ретельного осмислення й нагального розв'язання.

Аналіз текстологічної та едиційної практики, зокрема окремих сторінок історії та атрибуції текстів²⁶ визначного зібрання української прози, здійсненого Павлом Чубинським, є ще одним підтвердженням не лише великого значення цієї праці для української фольклористики, але й того, що її подальше вивчення розкриє перед дослідниками нові й надзвичайні цікаві факти історії науки, поповнить і удосконалисть її джерельну базу.

1 У передмові до другого тому П. Чубинський зазначає, що до літа 1870 року він здійснив три виїзди, у яких брали участь також І. Чередниченко та В. Кравцов (остання експедиція) і визначає загальну кількість здійснених записів, що за його підрахунками сягає 98-ми текстів (останні розвідки, щоправда, дають підстави внести деякі уточнення щодо кількості записів).

2 Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка / Сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Л.: Наука, 1979.

3 Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова. – Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ноябрь, ч. ССVI. – СПб., 1879. – С. 6.

4 Пыпин А. Н. История русской этнографии. – Т. III. СПб., 1891. – С. 349.

5 П. Чубинський, зокрема, зазначає, що він “не обмежився Піденно-західним краєм в адміністративному відношенні, а приєднав сюди південні частини Гродненської і Мінської губерній, західні Люблінської та Сідлецької і південно-східну частину Бессарабії” (див.: Чубинский П. Общее предисловие к материалам и исследованиям, собранным П. П. Чубинским // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной... Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Т. I. – СПб., 1872. – С. XI.

6 [Левченко М.] Вступне слово від редактора // Казки та оповідання з Поділля: В записях 1850–1860 рр. / Упоряд. М. Левченко. – К., 1928. – Вип. I–II. – С. XIII.

7 Там само. – С. VIII.

8 Там само. – С. XIII.

9 Див.: IP, ф. 36, од. зб. 709–713.

10 От Комиссии по снаряжению этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной... Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Т. I. – С. IX.

11 Чубинский П. Общее предисловие к материалам и исследованиям, собранным П. П. Чубинским. – С. XIV.

12 От Комиссии по снаряжению этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – С. X.

13 В даному разі покликаємося на неопубліковані студії О. Кухаренка, присвячені вивченню казкової традиції Слобожанщини. Дослідником зроблені спостереження про те, що текст “Про правду и кривду” (№ 108 у першому відділі тому, с. 386–390) та текст “Правда и брехня” (№ 76 у другому відділі тому, с. 587–593) є різними редакціями того ж самого запису,

- здійсненого Столбіним на Харківщині. Принагідно висловлюємо подяку авторові за можливість ознайомитися з його висновками.
- 14 Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной... Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Т. II. – СПб., 1878. – С. 386.
- 15 Там само. – С. 587.
- 16 Міркування з цього приводу висловлені О. Кухаренком у згаданому дослідженні.
- 17 [Передмова] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной... Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Т. II. – С. 5.
- 18 IP, ф. 36, од. зб. 709, арк. 9 зв. –10.
- 19 Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной... Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Т. II. – С. 620.
- 20 Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції: Проект. – К., 1995. – С. 30–34.
- 21 Текстологія і правопис // Питання текстології. Дожовтнева та радянська література: Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1989.
- 22 Українські народні думи: Том перший корпусу / Тексти №№ 1–13 і вступ Катерини Грушевської. – К.: Держ. вид-во України, 1927; Українські народні думи: Том другий / Тексти №№ 14–33 і передмова Катерини Грушевської. – К.: Держ. вид-во “Пролетар”, Харків–Київ, 1931. Див. також здійснене 2004 року Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології під орудою чл.-кор. НАН України Г. Скрипник перевидання видатної пам'ятки.
- 23 Казки та оповідання з Поділля: В записках 1850– 1860 рр. / Упоряд. М. Левченко. – К., 1928. – Вип. I–II.
- 24 Легенди та перекази / Упорядкув. та прим. А. Л. Іоаніді. – К.: Наук. думка, 1985.
- 25 Эварницкий Д. И. (Яворницкий Д. И.) Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Упорядкув., текстол. інтерпретація, передмова М. М. Олійник-Шубравської. – Ч. I–II. – К.: Веселка, 1995.
- 26 Вважаємо за потрібне відзначити й плідну спробу визначення регіональної приналежності окремих текстів зібрання, здійснену О. Кухаренком у згаданому вище дослідженні прозової традиції Слобожанщини.

Гайдай М. НАРОДОЗНАВЧА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГАЙДАЯ // Народна творчість та етнографія. – 2003.– 4. – С.3

21 листопада 2003 р. виповнюється 125 років від дня народження Михайла Петровича Гайдая – відомого українського фольклориста-музикознавця, збирача народних пісень, композитора і диригента хорових капел, організатора хорового співу в Україні. Його творча діяльність розпочалася в роки розквіту національної культурної ідеї, позначеної іменами таких діячів, як М. Лисенко, М. Леонтович, К. Стеценко, О. Кошиць, згодом В. Косенко, М. Скорульський, Л. і Д. Ревуцькі, П. Козицький, М. Вериківський, П. Верховинець, М. Грінченко, К. Квітка, М. Хомичевський (Борис Тен), М. Рильський. Разом з тим йому судилося жити й працювати в часи жорстоких випробувань, які спіткали українську культуру і науку в царській Росії та за радянської влади. Через це, мабуть, за його національно-патріотичну спрямованість у сфері музичної культури і фольклорно-етнографічних досліджень у Кабінеті музичної етнографії ВУАН під керівництвом проф. К. В. Квітки радянська офіційна наука намагалася применшувати чи й просто замовчувати його діяльність та роль у становленні і розвитку української музичної фольклористики в 20–40-х роках ХХ ст.

Певно, є якась історична закономірність, що віддавна визначала долю української інтелігенції; отож життєвий і творчий шлях М. П. Гайдая органічно був пов'язаний з народною художньою культурою українського селянства, яка віддавна є мірилом і знаковим символом усього нашого національного мистецтва. Він народився 1878 р. у бідній селянській родині в с. Даньківці Прилуцького повіту на Полтавщині. Батьки були малоземельні і в пошуках кращої долі переїхали до Києва, де і минуло дитинство М. П. Гайдая. Виховувався він спочатку у відомій хоровій капелі Я. Калішевського у св. Софії як соліст – 2-й тенор і водночас, маючи неабиякий хист до малювання, навчався у художній рисувальній школі М. Мурашка. У капелі він опанував нотну грамоту і осягнув основи хорового співу, маючи абсолютний слух і тонке відчуття гармонії й ритму. Батько розповідав, як, перебуваючи в Україні, зокрема на Полтавщині і в Києві, П. І. Чайковський прийшов послухати знаний хор і, зачудований його виконанням і голосом, подарував на знак подяки золотий, який багато років шанобливо зберігали в сім'ї, а згодом у голодні роки революції його, звісно, було реалізовано. Свідченням виняткових музичних здібностей батька є той факт, що він інколи замість регента Я. Калішевського диригував хором на кліросі Софіївського собору. Такі захоплення з дитинства співом, музикою, живописом і народним мистецтвом згодом стали визначальними і сприяли поглибленню високого професіоналізму. На молоді роки припали й перші серйозні успіхи його на ниві музично-хорового мистецтва і композиторства.

Та через матеріальну скруту довелося обійняти посаду поштового урядовця, і 1898 року він їде за призначенням до Житомира, який відтоді став отим культурним центром, де вперше уповні розкрився його талант хорового диригента й педагога, композитора і збирача народних пісень. Загальну освіту М. П. Гайдай здобув у Житомирській учительській семінарії, Херсонському музичному училищі, а згодом з 1917 по 1920 рік навчався у Київській державній академії мистецтв. У Житомирі він розпочав музично-педагогічну працю, керуючи хором дитячого будинку, а з 1905 р. працював учителем співу в 1-й чоловічій гімназії, Маріїнській жіночій гімназії, Волинській духовній семінарії, землемірній і комерційній школах. Водночас диригував архіерейським хором духовної семінарії і світським хором Волинської губерніяльної “Просвіти”. Житомир на той час став одним із осередків культурного життя України, де жили відомі представники інтелігенції, громадські й релігійні діячі, музиканти й літератори. Тоді ж там працювали М. Хомичевський (Борис Тен), архієпископ Антоній (Храповицький), служив органістом Т. Ріхтер, батько славетного піаніста С. Ріхтера, згодом композитори В. С. Косенко та керівник симфонічного оркестру М. Скорульський. Хоровий спів у концертному виконанні, зокрема українських народних пісень та творів українських композиторів, став прикметою часу і збирав багато шанувальників.

У 1910 році за концерт на користь спорудження пам’ятника Т. Шевченкові, де М. П. Гайдай керував великим хором “Просвіти” і який став тріумфом української пісні та українською маніфестацією, волинський генерал-губернатор звинуватив його у хитро замаскованій “мазепинской демонстрации” і хотів вислати “по 8 пункту” до Сибіру. Врятувало клопотання архієпископа Антонія, і він продовжує педагогічну й диригентську працю. Тоді ж почав гармонізувати народні мелодії та церковні наспіви, але ще скромно позначає авторство трьома зірочками. Зустрічаючись та листуючись з М. Лисенком, М. Леонтовичем, К. Стеценком, О. Кошицем, Г. Давидовським та діставши їх прихильну оцінку, починає підписувати свої композиції. Його “Херувимська”, “Отче наш”, “Вірую”, “За Україну”, “У перетику ходила”, “Ой що ж то за шум учинився”, “На давній могилі” стають популярними (1910–1914 рр.). Тоді ж починає писати історію української пісні та музики від найдавніших часів.

Народні мелодії з текстами почав записувати з 1914 року на Волині, у Житомирському, Коростенському і Овруцькому повітах, у селах Калинівка, Сельце, Кропивня, Траянів, Скоморохи – до 1920 р. записано 210 пісень, серед них багато маловідомих і старовинних весільних, купальських, русальних, гаївок, веснянок, петрівочних, жнивних, колядок і щедрівок, козацьких і чумацьких, родинно-побутових, жартівливих і коліскових. Були записані й справжні раритети – думу про Коновченка (“Гей да братіце слухано...”), історичні пісні (“Ой у місті Богуславі”, “Породився Шевченко”, “Пішли хлопці за границю”, “Запорожці, ви добрі молодці”, “Олександр второй освободитель...”), фантастичні й історичні балади (“Ой заклався да кінь з орлом”, “Ой у полі сосоночка”, “Ой люлю, татарчатко”, “Ой коли б я

знала”), голосіння та псалми (“Плаче душа”, “Зажурився чоловік”). Про перші свої фольклорні записи батько із властивою скромністю писав, що “спочатку було чимало помилок: пісні записував без зазначення варіацій мелодій, часом хапався за ті пісні, які лише були фрагментами тощо, ...і лише коли я почав працювати у Києві, користуючись цінними порадами видатного вченого К. В. Квітки, я поступово дійшов до певних досягнень у важкій справі наукового запису народних мелодій”. В тому ж часі у Києві та на Херсонських диригентських курсах доповнює свою формальну фахову освіту. Від 1916 року створює декілька великих світських та церковних композицій, багато працює над собою та починає серйозно цікавитися українським музичним фольклором, а в роки проголошення незалежної УНР стає членом-дописувачем Української академії наук. З 1919 по 1923 рр. очолив Волинську державну капелу, де почала своє вокальне навчання його дочка й учениця Зоя Гайдай. Капела, добрим другом якої та акомпаніатором на концертах був В. С. Косенко, виконувала найскладніші твори – хори з опери “Енеїда” В. Лисенка, “Реквієм” Моцарта, хори з опери “Фіделіо” Бетховена, кантату “Весна” Рахманінова, хори М. Мусоргського “Ісус Навін”, кантату Танєєва “Іван Дамаскін” та ін.

Загалом диригентська діяльність М. П. Гайдая від цих років тривала все його життя одночасно з активною і цілеспрямованою науково-дослідницькою роботою та численними експедиціями в різні регіони України для запису музичного фольклору найрізноманітніших верств населення. Гідне подиву те, як встигав батько усе це робити, адже і час був тяжкий, і побут невлаштований, і матеріальна скрута переслідувала його все життя. Та відповідь, певно, в тому, що він був спадкоємцем високих культурних традицій своїх попередників і сучасників, які, незважаючи на лихоліття, самовіддано й невпинно творили добро на славу України. У 1922–1923 роках М. П. Гайдай написав музику до драми О. Олеся “Весняна казка” (власне, це була опера), про що повідомлялося в часописі “Музика” (1923, ч. 6–7), але через рік її було знято з репертуару і внесено до списку заборонених творів.

Від 1924 р. почалася праця М. П. Гайдая у Києві. Він стає другим диригентом державної капели “Думка”, лектором у педтехнікумі ім. Б. Грінченка і, що найголовніше, науковим співробітником Кабінету музичної етнографії УАН, який очолював професор К. Квітка. Незадовго до виїзду капели в концертне турне по Франції його арештовують, відбирають диригування та право оприлюднювати свої композиції. Він тяжко переживає удари долі, але ще більше заглиблюється у музикологію та композиторство без надії на публікацію своїх творів. У цей час він закінчив велику літургію на 12 голосів (унікальне явище в історії вітчизняної церковної музики). За чутками, її навіть мав хтось таємно передати до Канади для видання (про це є свідчення канадської та американської діаспори, зокрема О. М. Гайдая, сина М. П. Гайдая, який емігрував за кордон після поразки УНР і останні роки прожив у Канаді та США в Міннеаполісі).

Окремо слід зазначити, що М. П. Гайдай був активним “ідейноспрямованим” пропагандистом української пісні в Росії, керуючи в 1928–1930 рр. Українською хоровою капелюю разом з П. Багдаш-Бігдашевим, хором Центрального українського робітничого клубу ім. Т. Г. Шевченка та хором Тимирязівської академії у Москві. Востаннє в Україні як диригент світських хорів М. П. Гайдай керував капелюю ім. М. Леонтовича у Вінниці 1933 року та хором Всеукраїнського художнього інституту.

Ставши позаштатним науковим співробітником Кабінету музичної етнографії ВУАН (1924–1933 рр.), М. П. Гайдай обирає шлях глибокого всебічного вивчення українського пісенного фольклору, записуючи не лише мелодії й текст, а фіксуючи особливості місцевого виконання, пов’язані з побутом чи певним обрядом, по суті ще в ті роки започаткувавши метод розгорнутого дослідження фольклору як синкретичного мистецтва, до чого згодом прийшли відомі фольклористи нашого часу.

Взагалі гідний подиву рівень наукових записів у вітчизняній народознавчій науці 20–30 років ХХ ст. (згадаймо хоча б К. Квітку чи Ф. Колесу), коли фольклорист записував і текст, і мелодії, робив опис обряду чи свята як професіонал-етнограф – ідеал, до якого ми можемо нині лише прагнути в комплексному вивченні народної духовної культури. Знаючи добре із практики запису традиційного пісенного фольклору, що доля окремих жанрів, їх побутування залежить від нових обставин життя, сам свідок радикальних чи руйнівних соціально-історичних змін, коли деякі пісні вже тоді ставали раритетом і зберігалися лише в пам’яті літніх людей, М. П. Гайдай прагнув якомога повніше і швидше зафіксувати старовинні зразки, щоб зберегти їх для історії та науки. Так сталося, наприклад, з думами, чумацькими, рибальськими, косарськими піснями, жебрацькими рецитаціями, псальмами, піснями, що супроводжували “зільницький обряд”, народними голосіннями, мелодіями до різдвяної гри “Коза”, дитячими, піснями наймитськими, бурлацькими, ремісницькими. Справжньою подією та великим щастям для батька був запис у 1926 р. думи про Івася Коновченка від лірника Бернацького в с. Адамівка на Поділлі та думи про трьох братів Азовських від кобзаря Ф. Кушнерика з с. Велика Багачка на Полтавщині. Упродовж 1919–1928 років на Житомирщині, Чернігівщині, Київщині, Поділлі, Полтавщині, Харківщині М. П. Гайдай записав близько 3000 пісень з мелодіями, а результатом наукового їх дослідження стали публікації статей в “Етнографічному віснику Академії наук” – “Про зільницький обряд і сполучені з ним пісні” (1926, кн. 3), “Жебрацькі рецитації з нотами” (1928, кн. 6), “Народні голосіння” (1928, кн. 7); “Народні обрядові мелодії до різдвяної гри “Коза” (Матеріали до етнології й антропології, Львів, 1929, т. XXI–XXII), “Дитячі пісні” (Матеріали до етнології, Київ, 1929). Професор К. Квітка пізніше, перебуваючи на посаді керівника Кабінету музичного фольклору Московської державної консерваторії ім. П. І. Чайковського, про цей період наукової діяльності батька писав у 1945 р.: “Праці М. П. Гайдая про окремі роди народної поетичної і музичної творчості, надруковані в органі УАН “Етнографічний вісник”, також належать до таких, ознайомлення

з котрими конче потрібне для дослідників пісенного фольклору України”, зазначаючи, що “відмінною рисою його в роки нашого наукового спілкування була безмежна відданість фольклористиці, якій він служив із саможертвоністю”.

Фольклорні експедиції, здійснені М. П. Гайдаєм самотужки наприкінці 20-х років, мали також на меті і перевірку через певний час фольклорного репертуару окремих виконавців, а також змін у побутуванні пісенного фольклору окремих сіл. Так, у с. Бориспіль в 1927 р. було перевірено 48 мелодій, що їх свого часу записав у П. Чубинського М. Лисенко. У 1929 р. М. П. Гайдай записав від професора Д. Яворницького 52 старовинні пісні з Катеринославщини, що становлять за своїм жанровим складом значну історичну цінність, особливо козацькі пісні. На цей час він викладає свої спостереження над особливостями української народної пісні як найбільшого вияву національної духовності шляхом порівняння її з пісенністю інших народів. У нотатках М. П. Гайдай пише: “Українська пісня не є щось одноманітне. В ній є нашарування й взаємодії кількох пісенних стилів (стилів певної епохи, певного регіону), зміна яких, з одного боку, пояснюється впливом сусідніх народів, а з іншого, абсолютно самостійною природною еволюцією музичного розвитку народу. Українська народна пісня має найрізноманітніші звукоряди (...). Несхожість деяких звукорядів із загальновідомими європейськими гамами дає підставу дослідникам шукати до них аналогії у давньогрецьких або церковних латинських і візантійських ладах. Однак вся різноманітність мелодичних тонів української народної пісні не вкладається в ці ладові системи. Часто в піснях помітна модуляція з одного ладу в інший і це разом з дуже розвиненою мелізматикою визначає риси української мелодики. Ще більшу різноманітність становить ритмічна будова української народної пісні. Численні комбінації, сплетіння й перехрещення метричної будови пісенного вірша з ритмічною схемою мелодії, для якої в переважній більшості зовсім чужі різнотактові побудови музики європейської, викликають найбільший інтерес, розкриваючи обдарованість і витонченість народу-творця, спрямовані на те, аби зробити пісню живою, захоплюючою, життєспроможною. Українська пісня глибоко впливає на слухачів не лише завдяки своєму змістові, але й завдяки самій мелодії, котра повторюється з кожною новою строфою. Народні співці зазвичай різноманітять наступні строфи і мелодичними, а іноді й ритмічними варіаціями” (Подається вперше. – М. М. Гайдай).

М. П. Гайдай був піонером вивчення української народної поліфонії, пісенного фольклору інших етносів України, робітничих і шахтарських пісень, міського фольклору, що, безсумнівно, примножило наукові здобутки вітчизняної музичної фольклористики. Тонке відчуття особливостей звукорядів, ладової системи, мелодики й ритмічної будови української народної пісні, її народного хорового виконання, а також знання музики інших народів спонукали батька звернути увагу на таку важливу і маловивчену проблему як українське пісенне багатоголосся – одне з виняткових і специфічних явищ народної пісенної культури. Це, без

перебільшення, історичний мистецький здобуток народу, який належить до національної художньої скарбниці поряд із найкращими творами народного мистецтва. Теоретичному осмисленню, що було втілене згодом у спеціальному дослідженні М. П. Гайдая “Гармонійна будова українських народних мелодій”, передувало збирання зразків народної поліфонії на теренах України (фонографом і графічно записано на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині, Волині 200 пісень) та видання їх з передмовами у двох випусках “Зразки народної поліфонії” (ДВУ, I, 1928; II, 1930), що заклало наукову основу для подальшого вивчення пісенного багатоголосся в Україні.

Кабінет музичної етнографії та Кабінет національних меншин при Етнографічній комісії ВУАН мали в програмі своєї діяльності також вивчення музики інших народів і фольклору національних меншин України. М. П. Гайдаю пощастило записати в 1924 р. у Києві 63 айсорські, вірменські, єврейські й чуваські пісні та виїхати в експедицію до Балкарії на Північний Кавказ, де він записав 125 досі невідомих балкарських і кабардинських пісень. Відтак з’явилися нотатки з експедиційних спостережень “Про балкарську народну пісню” та “Балкарські народні мелодії”, що зберігаються в рукописному фонді ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ.

Культура, побут і народна творчість греків Приазов’я лишалися тривалий час недослідженими. Тому неоціненними є перші спроби українських фольклористів, етнографів і мовознавців в 20–30 рр. у збиранні зразків народної пісенної творчості в грецьких поселеннях на Маріупольщині, здійснені з ініціативи Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), Маріупольського краєзнавчого музею та Центрального музею Тавриди. Без перебільшення можна сказати, що в справі збирання й дослідження фольклору греків Приазов’я в 30-х роках велика заслуга належала М. П. Гайдаю, який упродовж 1930–1932 рр. записав на фонограф і розшифрував із валків близько 600 мелодій грецьких пісень, здебільшого невідомих науці (тексти разом з ним записував Д. Спиридонов з Центрального музею Тавриди) у грекомовних селах Сартана, Македонія, Чермалик, Стила, Ялта, Гурзуф, Бугас, Велика Єні-Сала (Янисоль), Чердакли, Стара Кара-Куба (Аргин) і греко-татарських Стара Карань, Анадоль, Мангуш, Багатир, Старий Крим, Старий Керменчик. Як бачимо, переселенці-греки зберегли окремі назви кримських міст і сіл. Паралельно з грецькими записувалися і греко-татарські пісні, власне той набутий фольклорний репертуар, який греки принесли з Криму, де жили тривалий час серед автохтонного населення. До того часу пісні греків України, що колонізувалися на Маріупольщині, залишалися недослідженими. Метод паралельного збирання пісень суто грецьких чи греко-татарських разом з татарськими, що побутували серед грецьких поселенців, був абсолютно виправданим. Внаслідок цього аналіз в єдності двох музичних культур грецьких поселенців і тюркомовного місцевого населення Криму давали можливість простежити еволюцію пісенного грецького фольклору. У плані такого порівняльного дослідження М. П. Гайдай зібрав великий науковий

матеріал з історії музичної культури народів Азії, Близького Сходу, Кавказу й Балкан та склав бібліографію з проблеми. Він вважав, що музичну культуру Криму й Приазов'я не можна уповні дослідити без урахування народної музики кримських татар, на яку, в свою чергу, мала вплив музика турецька, арабська та іранська. Тому фонографічний запис мелодій і текстів пісень греків Маріупольщини упродовж 1930–1932 років, організований Маріупольським краєзнавчим музеєм, у якому ці три роки працював науковим співробітником М. П. Гайдай, був своєчасним. У своєму експедиційному щоденнику він занотовує в 1932 р., що грецька пісня, яка одна може дати уявлення про старий грецький музичний стиль і яка, за традицією, зберігалася серед старшого покоління, нині зникає, і є всі підстави на основі останніх мандрівок по селах з певністю констатувати, що вона швидко зникне. До того ж, пише він, русифікація в грецьких селах Приазов'я ще за часів царату пустила глибоке коріння: більшість молоді зовсім не знає грецьких пісень, а співає лише російські. Новий соціалістичний побут майже знищив обрядовість селянського життя, і це особливо позначилося на народній інструментальній музиці. Весільні обрядові мелодії і танцювальний репертуар поволі зникали, і були випадки, коли музичні інструменти не можна було побачити в селі. Дорожні щоденники і нотатки вченого, зроблені зразу ж під час запису пісень, містять винятково цінний матеріал для музикознавця-етнографа. Вони сприймаються як справжні історичні документи. Це детальний опис музичних інструментів, їх будови та звукоряду – кавала або ж флюєра (сопілка), зурни, тлуп-зурни (волінка), великого та малого бубона (даула, дурре), а також святкування Різдва, Паски, Івана Купала у греко-татарських селах, де видно наслідки тривалого взаємовпливу двох культур. Його спостереження над особливостями грецької інструментальної музики важливі для розуміння взаємовпливів музичних культур різних етносів Причорномор'я, Балкан і Малої Азії. Працювати доводилося у важких умовах. “Дуже втомилися. Працювали з 8 ранку до 12 ночі”. Таких записів у щоденнику багато. Єдиним транспортом була підвода: їхали степом від села до села і восени, і взимку, часто в дощ, хурделицю або йшли пішки з таким важким і тендітним апаратом як фонограф Едісона з восковими валками до нього, на які записувалися пісні з допомогою труби-рупора і мембрани з алмазною голкою. Це були трагічні часи суцільної сталінської колективізації, яка не обминула й грецьких сіл і призводила до занепаду селянських господарств і до зубожіння. На Україну насувався голодомор, і були дні, коли учасники експедицій не мали ані росинки в роті: “У наших хазяїв, де живемо, припаси скінчилися і, здається, вони будуть раді нашому від'їзду, а люди вони добрі й чулі, яких тепер немає в селах, де зараз життя змінилося зо всіх боків. Вчора у нашого хазяїна взято на м'ясозаготівлю єдину, що зосталася, ягнину. Немає гасу в селі і працювати ввечері стає неможливо” (11. 02. 1931 р.). А от записав у с. Ялта: “Сучасні важкі обставини на селах не дають, на жаль, змоги заохотити співців до співів; їм, селянам, що працюють цілі дні у колгоспах, немає часу й охоти від втоми співати” (23. 09. 1931 р.). І

вважаючи запис 1932 р. в с. Чердакли: “Дуже погане становище з годуванням: другий день я нічого не їв, у селі голод, хліба ніхто не має... Ходив безрезультатно по хатах шукати хліба”. І все ж знаходили шлях до серця людей і потрібне слово, тому пощастило записати унікальний репертуар кращих співаків і музикантів у грецьких селах Маріупольщини. Треба було користатися кожною щасливою нагодою, щоб схопити на фонограф танцювальні пісні й мелодії, адже втомленим селянам часто було не до співів. У тих грецьких селах, де розмовляли також і татарською мовою, де у фольклорному репертуарі були і татарські пісні, пощастило записати унікальні зразки історичних пісень про еміграцію до Туреччини, взяття Криму російськими військами, епічні пісні про Шан Гірея, Осман-пашу та Ашик Гаріба. М. П. Гайдай занотував принагідно, що “...історична пісня “Діди Яфер Хирим” про завоювання Росією Криму дуже цікава тим, що має деякі спільні риси з українськими думами, а саме: речитативом і мелізматичними покрасами на кінцях періодів. Немає там тільки такого хроматизму, того плачу, яким насичені думи” (17. 02. 1931 р.). Записані 239 татарських пісень стали предметом окремого порівняльного музикознавчого дослідження М. П. Гайдая. Під час запису фольклору у грецьких селах виявилась ще одна дуже важлива особливість – деякі грецькі переселенці з Криму зберегли, може, краще і повніше епічні пісні тюркомовного населення, серед якого вони жили упродовж століть. Це зразки загальнотюркського епічного фольклору, і для сходознавців вони становлять безперечний інтерес, зокрема пісенний цикл про Ашик Керіба (Гаріба), мелодії до казки про нього, пісні про Шах Сенема, Шан Гірея, Осман-пашу, Тер-Оглу, записані в селах Старий Керменчик, Мангуш, Багатир, причому зазначено, що “пісня про Тер-Оглу довга, треба декілька валків”.

Жанровий склад записаних грецьких пісень Маріупольщини виявився напрочуд багатий. Чи не найбільшу частину фольклорного репертуару грецьких сіл становили балади, історичні пісні, пісні-легенди, любовна лірика, ігрові й танцювальні, хороводні пісні до танцю (хору), співані в унісон, що за своїм стилем сягають античних традицій. Історичні пісні присвячені подіям, які не могли не залишити сліду в історичній пам’яті греків. Про завоювання Константинополя в XV ст. мовиться в пісні “Іртан карав’я ераксан”, до візантійської доби належить “Та кастра ола”, про війну греків з турками йдеться в пісні “Кату с тім Аспрі фаласа”. Велику цінність для порівняльно-музичного аналізу становлять чабанські пісні й голосіння, що збереглися у греків у автентичному вигляді. Записані поховальні пісні й голосіння походять із сивої давнини і свідчать про генетичну спорідненість із давніми поховальними обрядами й піснями. Серед інших пісенних жанрів, зафіксованих у грецьких селах, можна відзначити гадальні, застольні, колискові, пісні-елегії, пісні про громадсько-політичні події, але їх не так багато.

На основі зібраного матеріалу М. П. Гайдай констатував, що греко-татарські мелодії, маючи спільні риси з грецькими, відрізняються від них вишуканим ритмом, якого грецькі пісні здебільшого не мають. Щодо

мелодики грецьких пісень, то більшість з них побудована на стародавніх діатонічних ладах. Домінують за античною номенклатурою гіподорійський, часом гіпофригійський та фригійський лади. Найважливішим і непоодиноким явищем у мелодиці грецьких пісень, що визначає їх стародавність, є пентатонічна основа, на якій базується мелодія пісні. На мелодику й ритміку грецьких народних пісень, крім впливів італійського та турецько-арабського, дуже вплинув і культовий візантійський спів. У піснях є багато мелодійних зворотів, які існують у старому культовому літургійному грецькому співі. Відсутність у греків багатоголосся в народній музиці примусила їх розквітчувати бідну часом мелодійну лінію в пісні. Греки Приазов'я були вірні стародавній античній традиції одноголосого виконання своїх народних мелодій, що належать до монодичного, а не поліфонічного стилю. До цієї традиції належить і унісонний хоровий спів в октаву. Ноти і тексти пісень грецькою мовою були повністю підготовлені до друку, але наступні історичні події та обставини повоєнного часу склалися так, що лише тепер можна говорити про їх публікацію, яка, безперечно, стане подією і приверне увагу фольклористів, музикознавців та елліністів в Україні і далеко за її межами.

Основні дослідження та публікації фольклору кримських татар припадають переважно на 20–30-і роки. Примусова депортація кримськотатарського народу після Другої світової війни та заборона будь-якої інформації про його культурне життя призвели до тривалої перерви у вивченні його народного мистецтва. Тому нині неабияку наукову цінність мають старі видання та записи кримськотатарських народних пісень. Записані М. П. Гайдаєм 213 татарських пісень на Маріупольщині збагатили тогочасне уявлення про жанровий склад татарського пісенного фольклору, доповнювали відомі збірки А. Кончевського (1924, 1927 рр.) та Я. Шерфетдінова (1931 р.). Було вперше записано голосіння, історичні пісні, різдвяні колядки “Алла уедим”, “Аведес”, весільні пісні, мелодії до стародавніх танців “Дживан”, “Хайтарма”, “Торутай”, “Джелтермен”, “Дертхиз”, “Пчак”. Вперше М. П. Гайдай дав наукову характеристику музичних особливостей пісень кримських татар. Він був переконаний, що пісня степових ногайських татар зазнала впливу іноетнічних музично-пісенних культур, зокрема української, через безпосереднє сусідство степового Криму з Україною, порівнявши кримськотатарські речитативи з українськими думами. Крім того, в степовому районі Криму, заселеному до приходу туди татар кипчаками-половцями, позначився вплив цих етнічно споріднених із кримськими татарами племен.

1936 року в Академії наук було утворено Інститут українського фольклору на чолі з академіком Ю. Соколовим і М. П. Гайдай обрали на посаду старшого наукового співробітника відділу музичного фольклору. Відтоді і до початку війни він не припиняв активної збирацької діяльності, брав участь у численних експедиціях до різних областей України, не минаючи великих промислових районів з робітничим населенням; їздив до Росії та Білорусії (Тульська й Московська області, Стародуб, Гомель,

Понорниця й Хоробричі), де записав 116 народних пісень. Найбільш результативними були подорожі на Поділля, Запоріжжя, Харківщину, Полтавщину, Житомирщину, Маріупольщину, у м. Миколаїв і Дніпропетровськ, на Донбас і на заводи України, робив також записи на конференціях Інституту від кобзарів, лірників і казкарів (зокрема, від кобзарів Є. Мовчана та П. Носача (1937–1940 рр.)). Зауважимо, що в окремих експедиціях пощастило записати надзвичайно цікаві зразки пісенного фольклору, серед них пісні про народного героя У. Кармалюка в с. Головчинцях (1937 р.), на Полтавщині пісні з мелодіями від Д. Гамалей (1937 р.), народні пісні Запоріжжя (1938 р.), записи під час Шевченківської експедиції в Лубни, Литваки, Остапівку, Маріїнське, Велику Багачку Полтавської області (1940 р.) – загалом 1350 пісень. Робітничі пісні на заводах і шахтах Донбасу (шахти “Ветка” і “Смолянка”) та промислових містах батько почав записувати ще з 1930 р., підготувавши працю “Український робітничий дожовтневий фольклор” як окремих розділ у підручнику для вузів “Український фольклор”, що мав вийти друком в 1941 р., та перешкодила війна. За час праці в Інституті українського фольклору М. П. Гайдай видрукував у журналах “Український фольклор” та “Народна творчість” ряд праць, у яких розглядалися питання сучасного стану традиційного фольклору, ролі пісенних новотворів і народної самодіяльності в художній культурі, методики польових досліджень і запису пісенного фольклору; серед них варто згадати статті “До питання про музичний фольклор робітників” (“Український фольклор”, кн. 5–6, 1938), “Нові записи улюблених пісень Т. Г. Шевченка” (“Український фольклор”, кн. 1, 1939), “Фольклорна експедиція в Запоріжжя” (“Народна творчість”, травень-червень, 1939), “Нотатки фольклориста” (“Народна творчість”, № 4, 1939), “Мелодії Західної України” (“Народна творчість”, кн. 1, 1940), “Пісенно-музична творчість колгоспних поетів”(зб. “Поети колгоспного села”, вид. АН, 1940).

Війна перекреслила багато задумів і планів батька; в часи важких випробувань і поневірянь загинула частина архівів і рукописів, і він боляче пережив ці втрати. Після визволення України від німецько-фашистських окупантів М. Т. Рильський розшукав батька і особисто запросив на роботу в новоутворений Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН на посаді завідуючого відділом музичного фольклору, де він перебував до 1946 р. За цей невеликий проміжок часу М. П. Гайдай встиг підготувати працю “Робітничі пісні”, почату ще до війни, написати наукову передмову до збірки своїх записів грецьких пісень. Йому вдалося по свіжих слідах воєнного лихоліття записати на Київщині вражаючої сили документ про часи окупації – пісні про Вітчизняну війну, про німецьку неволю, голосіння і невольничі пісні, коли силоміць забирали молодь до Німеччини на рабську працю. Водночас він працює над улюбленою темою “Характеристика українського народного багатоголосся”, пише розгорнутий проспект роботи і вступ, що свідчать про залучення великого історичного та музично-ілюстративного матеріалу.

Батько вважав, що питання про першоджерела виникнення багатоголосся залишається остаточно нез'ясованим і належить до найтаємничіших моментів в історії музики, хоч відомо, що первісні форми багатоголосся виникли на британських островах, в Уельсі, серед кельтських співців-бардів, як про це згадує у IX ст. шотланець Скот-Ерігена, назвавши таке явище “organicum melos”: голоси лунають, то віддаляючись один від одного на більшу або меншу відстань, чи, навпаки, сходяться один з одним. Розвиток української народної поліфонії М. П. Гайдай не відокремлював від європейського контексту, висловивши думку, що “людність Європи дійшла до багатоголосся поступово, протягом довгих століть, збагачуючи свої інтонаційні досягнення за допомогою музичних інструментів і антифонного співу (культового співу двох хорів), виховуючи в собі гармонійне й ритмічне почуття”. Він писав, що, збираючи народні мелодії, “ніколи не обминав схоплювати на фонограф чи записувати на слух і багатоголосі пісні від гурту й окремих груп нашого селянства. Акцент я ставив виключно на селянство, бо хотів почути справжню, непідфарблену народну гармонію – таку, яка склалася у нашому народі хай може й під впливом міста, церкви й школи, але творчо переплавлену через його власну трансформацію багатоголосі пісні”. Батько поставив собі на меті виявити логіку гармонійної будови українських народних мелодій, а відтак усіх властивостей народної поліфонії, зокрема народні засоби та прийоми модуляцій, хроматизм і каденції, рівнобіжні інтервали в народній музиці; співвідношення між текстом і музикою, а також стилі народного виконання українського багатоголосся – вільної імпровізації хорового виконання, способи вокальної техніки: інтимно-камерний і вуличний (з формуванням природної манери селянського виконання). Важливо, що М. П. Гайдай уже в рукописному плані роботи в розділі “Загальна характеристика українського народного багатоголосся” власне зробив висновки про найголовніші ознаки народної поліфонії – лінійний (горизонтальний) принцип основи руху підголосків, головного елементу народної гармонії, роль кожного окремого голосу і зв'язок його з іншими (співвідношення поміж голосами), інтерваліку багатоголосся, лад і його специфічні особливості в багатоголосих піснях. Певно, розуміючи всю складність проблеми гармонійної будови українських народних мелодій і можливості її вирішення, М. П. Гайдай зауважив, що поставив собі це нелегке завдання “аби в міру своїх сил дати поштовх іншим дослідникам, а може, й цілому колективу музикознавців, поглибити й розв'язати надалі цю актуальну проблему української народної поліфонії”.

У 1945 р. громадськість відзначила 50-річчя музично-педагогічної і диригентської діяльності М. П. Гайдая та 30-річчя його праці на ниві фольклористики. У газеті “Література і мистецтво” було вміщено статтю “Збирач і дослідник пісенних скарбів” про його творчий шлях, а К. Квітка, Р. Глієр, П. Козицький, М. Рильський, Б. Тен тепло відгукнулися на ювілей М. П. Гайдая і надіслали йому свої вітання, особливо відзначивши величезну кількість записаних ним народних пісень – понад 4000. Окремі записи

використали у своїх творах Д. Ревуцький, Р. Глієр, Б. Лятошинський, П. Козицький, В. Косенко та були опубліковані в багатотомному академічному виданні “Українська народна творчість”.

Усіх, хто знав батька, завжди дивували широта його поглядів, чудове знання українського і світового мистецтва, історії музики; він тонко розумів поезію й живопис, адже сам навчався в школі М. Мурашка й Київській академії мистецтв (від 1917 і до закриття в 1920 р.) і добре малював олійними фарбами, аквареллю та кольоровими олівцями. Збереглися етюди й пейзажі мальовничих околиць Києва, Канева, Житомира, з Волині, натюрморти, альбоми з малюнками. 1946 року він одержав персональну пенсію і назавжди залишив Академію наук. На цьому закінчилася подвижницька праця М. П. Гайдая як фольклориста і почався останній етап його творчої діяльності як хорового диригента. В 1947 році він організував і очолив митрополичий хор у Володимирському соборі, який незабаром став відомий далеко поза межами України як “художній хор Гайдая”. Духовна музика у виконавсько-хоровій діяльності батька посідала окреме почесне місце, зокрема твори Бортнянського, Веделя, Стеценка, Леонтовича, Чайковського, Рахманінова, Танєєва, Архангельського, Гречанінова, сучасних йому Войленка, Скрипника, Аліманова. Відомий російський перекладач М. Любимов, тонкий знавець мистецтва, автор чудових перекладів творів Рабле, Сервантеса, Костера, Флобера, у своїй книзі спогадів присвятив великий розділ М. П. Гайдаю “М. П. Гайдай і його хор” (маємо машинописний оригінал, датований липнем 1963 р., Ялта), відтоді як познайомився з ним у Києві і став щирим шанувальником диригентського і виконавського мистецтва батька. Серед уважних і захоплених батькових слухачів можна було побачити народних артистів І. Козловського та О. Пирогова, які частенько приїздили до Києва спеціально послухати хор. Про цей період життя М. П. Гайдая варто сказати більше ще й тому, що в Україні офіційна влада негативно ставилася до “церковної діяльності батька народної артистки СРСР Зої Гайдай”, всіляко нагадуючи їй, зокрема, про небажане зростання такої популярності і критикуючи за часті відвідини Володимирського собору. А тим часом, писав М. Любимов, “Хор під назвою “Хор Гайдая” був відомий далеко за межами Києва. Московські й ленінградські регенти й співаки навмисне їдуть до Києва, аби послухати цей незвичайний хор, щоб познайомитися з мистецтвом Гайдая, щоб у нього повчитися. Професори, літератори, прості смертні, православні, деїсти і навіть атеїсти, хоч раз послухавши хор Гайдая, за першої можливості знову дозволяють собі цю насолоду”. М. Любимов зазначав, що “Хор Гайдая – це кращий хор в країні (я маю на увазі не лише церковні, але й світські), і це одне з найбільших мистецьких явищ взагалі”. Він з жалем констатував, “що, мабуть, і справді “нема пророка у своїй країні”. Французи, які відвідували Київ, записали на плівку всю літургію у виконанні хору Гайдая. Співвітчизники ж його зробити цього не спромоглися, не забажали – і втратили рідкісний скарб безповоротно”.

Гадаємо, цікаво буде познайомитися з оцінкою поглядів на мистецтво М. П. Гайдая, про які пише М. Любимов у спогадах та цитуючи лист батька до нього: “У своїх поглядах Гайдай достатньо широкий. Він співчуває пошукам, які відбуваються навіть у чужому для нього спрямуванні, якщо бачить за цими пошуками любов до мистецтва, а не до власної персони, талант, а не бездарність, що маскує відсутність таланту”. В листі до М. Любимова М. П. Гайдай щиро визнає: “Я мушу застерегти, що мої головні симпатії належать реальній музиці, але я не можу не бачити і всієї чарівності імпресіоністських течій. Гармонійні, темброві і поліфонічні новації цих композиторів (Равеля й Дебюссі) гідні подиву. От і хотілося б, аби у нас друкувалася французька музична література в гарних перекладах. Чи не можна Вам надрукувати що-небудь про Равеля й Дебюссі? Наш Прокоф’єв вважав Равеля одним з найзначніших музикантів сучасності. Гадаю все ж, що моє прохання нездійсненне. У нас в Союзі ідеї соціалістичного реалізму сильні і в нашій музиці – і на будь-яку музику іншого стилю ніби накладено заборону” (лист від 31 жовтня 1960 р.).

В 1961 р. М. Любимов з жалем дізнався, що через хворобу М. П. Гайдай вже не керує хором у Володимирському соборі. Його спогади найкраще характеризують останні творчі досягнення батька, його невтомну працю в ім’я служіння мистецтву.

9. 09. 1965 р. М. П. Гайдай помер і його було поховано на Байковому кладовищі поряд з могилою доньки Зої Гайдай, яку він пережив на кілька місяців. Залишилася не виданою досить велика спадщина: “Український робітничий фольклор”, “Народна музика греків Маріупольщини”, “Народна музика Балкарії”, понад 3000 українських народних пісень, що зберігаються у фондах ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, статті “М. О. Грінченко”, “К. В. Квітка”, “Б. Лятошинський”, частина рукопису “Гармонійна будова українських народних мелодій”, 10 народних українських пісень для великого мішаного хору, 4 народні пісні для сольного співу з фортепіано, романси на слова Б. Тена і М. Рильського, хори на слова Т. Г. Шевченка “Широкий Дніпр не гомонить”, “На ріках Вавилона”, хори “Партизанська про Ковпака”, партизанська “Ми не маєм поля й хати”, “Похідна” (текст М. Рильського) та духовна музика для хорів.

Хочеться вірити, що вони колись побачать світ у незалежній Україні, заради якої батько самовіддано працював усе своє довге життя.

**Дмитренко М. ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДОЗНАВЕЦЬ
МИКОЛА СУМЦОВ // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 3. –
С. 3-14.**

В історії української фольклористики та етнографії **Миколі Федоровичу Сумцову (1854–1922)** належить визначне місце дослідника-енциклопедиста. Високо поцінував харківського професора Іван Франко: “Невтомимий проф. Сумцов, котрому при деяких хибах його наукового методу все-таки треба признати велику заслугу як одному з небагатьох тепер російських учених, що систематично обробляють южноруську літературу і фольклористику, що южноруські матеріали ставлять усе вихідною точкою і головною основою своїх праць...”¹

Відомий сучасний харківський вчений Володимир Фрадкін наголошує, що місце М. Сумцова “особливе й, на жаль, ще далеко не усвідомлене нами... Було вже безліч спроб дати оцінку його науковим поглядам, внеску в розвиток тих чи тих галузей знання, освіти, культури, але всі вони не дають вичерпного уявлення про цю дивовижну людину... Ще за свого життя Сумцов став класиком вітчизняної та світової етнографії, одним із фундаторів наукового українознавства, талановитим дослідником народної поезії.”²

Справді, наукова та науково-популярна спадщина, загалом діяльність М. Сумцова мають широкий діапазон оцінок: від захоплень до негативної критики, часом несправедливих та зневажливих пасажів узагальнюючого характеру. Прикладом останнього може бути оцінка доробку М. Сумцова, що її висловив 1963 року історик російської фольклористики М. Азадовський: “Як учений він (М. Сумцов. – М. Д.) не був оригінальним; в цілому його діяльність іде під знаком еkleктизму: в ранніх працях (“Про весільні обряди...”, “Хліб в обрядах і піснях” та ін.) він ще поділяв позиції міфологічної школи, а в інших він виступає то представником антропологічної школи, то школи запозичень... Його діяльність не є цілісною, а окремі дослідження часто-густо суперечать одне одному. Таким чином, як теоретик Сумцов не зробив великого внеску в науку, але його дослідження досі зберігають свою цінність як багатюще зібрання матеріалів, як важливе у непоодиноких випадках першоджерело і як бібліографічний опис.”³

На жаль, М. Азадовський висловив чужу і далеку від істини позицію, не врахував ні змісту й значення самих праць М. Сумцова, ні позитивних оцінок попередників (М. Драгоманова, І. Франка, В. Гнатюка, Є. Редіна, Є. Кагарова, Д. Багалія, О. Ветухова, Ф. Колесси, А. Лободи, А. Кримського, С. Єфремова, Л. Білецького, В. Петрова, В. Дашкевича, З. Кузелі, П. Одарченка, О. Дея та ін.). Зокрема, Л. Білецький відзначав, що М. Сумцов “не тримався одного якогось наукового світогляду в його принципі, а для кожного поетичного факту, відповідно до його природи, вишукував і певні принципи літературно-художньої критики”⁴.

Сучасні студії спадщини М. Сумцова заперечують догмат М. Азадовського, розкривають чимало теоретичних аспектів досліджень видатного українського вченого – фольклориста, етнографа, літературознавця, мовознавця, мистецтвознавця, педагога⁵. Та й сам М. Сумцов, непогано орієнтуючись у сучасних йому європейських теоріях і напрямках розвитку гуманітарної науки, використовуючи набутки різноманітних підходів до аналізу мови, фольклору, обрядів та звичаїв, літератури, визнавав за недоцільне методологічне самообмеження – це як тупцювання на місці. Зокрема, у розвідці “Миша в народній словесності” вчений чітко заявив про свою наукову позицію щодо студіювання конкретного неоднозначного матеріалу, закоріненого в архаїчних пластах народної традиційної культури: “Анонімний рецензент-бібліограф “Русской мысли”, котрий веде в цьому журналі відділи антропології та етнографії, дорікає мені за те, що я не дотримуюсь однієї наукової теорії. І в даній статті, аналізуючи повір’я та казки про мишей, я не можу зупинитися на одному поясненні й використовую водночас – *horribile dictu!* – всі три наукові теорії: стару – міфологічну, нову – літературну і найновішу – теорію самозародження. Не думаю, щоб одна теорія замінювала іншу. Треба бути останнім педантом, щоб за сучасного розвитку етнографії носитися з однією теорією, наче з писаною торбою, і в односторонню (обмежену) теоретичну рамку впихати всю різноманітність народного життя.”⁶

Притягальна сила праць М. Сумцова, вважають Мотря та Степан Мишаничі, “полягає в залученні максимальної кількості джерельного матеріалу, у віднайденні оптимальної методики аналізу цього матеріалу, у порівняльних виходах, що увиразнюють своєрідність українських та загальнослов’янських культурних явищ. Вчений уникає прямолінійних дефініцій, особливо в трактуванні “мови” міфів – символіки. Обсяг досліджуваних матеріалів є настільки масштабним, що на підставі цих праць можна укласти словник обрядових дійств, символів, пісенних тропів. Тобто те, в чому звинувачували М. Сумцова, і зокрема в розпорошенні предмета досліджень, у акцентуванні уваги на другорядних моментах, у стягненні навколо однієї концептуальної ідеї строкатого і різноаспектного матеріалу тощо, обернулося достоїнством його наукового методу”⁷.

Щодо методології, то, як бачимо, М. Сумцов був прихильником інтегрованих, комплексних підходів до дослідження явищ народної культури, хоч і дехто вважає, що з кінця XIX – початку XX ст. вчений схилився до ідей еволюціонізму. Це, зокрема, виявилось в тому, що, торкаючись проблеми походження народних повір’їв, дослідник доводив еволюційність їхнього розвитку, застосовуючи так званий метод пережитків. Принципи цього методу в середині XIX ст. розробив ще К. Д. Кавелін, але їх розкритикував О. М. Афанасьєв,⁸ не сприйняли й інші сучасники. Проте деякі ідеї К. Д. Кавеліна знайшли вияв у праці англійського вченого Е. Б. Тайлора “Первісна культура” (1871). Вважається, що саме цей вчений і ввів у науку поняття “пережитки”, зміст якого вбирав у себе обряди, звичаї, уявлення, які, будучи

перенесені через звичку з однієї стадії культури до іншої, пізнішої, залишаються живим свідченням або пам'яткою минулого.

Саме як залишки архаїчної традиційної культури (за визначенням І. Франка, “останки первісного світогляду”), а не марновірство розумів пережитки М. Сумцов, хоч і подеколи вказував на “шкідливість забобонів” (“Замітка про деякі шкідливі весільні повір'я та звичаї місцевого селянина”, 1880; стаття “Про те, які сільські повір'я та звичаї особливо шкідливі”, 1897), наголошував на просвітницькій місії інтелігенції розганяти багатотомову темряву серед сільських жителів (“Багато, занадто ще багато темноти на Слобожанщині і велика потреба в науці та в школах”⁹).

Характеризуючи розвиток народознавчих студій в Україні, С. Токарєв у монографії “Історія російської етнографії” писав, що найпомітніший етнограф, представник Харківського університету, учень Потебні, Лавровського і Марина Дринова М. Сумцов “за своїми науковими поглядами тяжів до прогресивного крила російсько-української інтелігенції. Він був, без сумніву, українським патріотом, але більш поміркованим, ніж “українофіли” Антонович із компанією.”¹⁰

До М. Сумцова як фольклориста, етнографа, як на наше глибоке переконання, лише починають підступатися (та й то досить обережно, боячись огрому його спадщини чи з причин власної скромності або наукової недосвідченості). Кожен напрям його діяльності потребує монографічного опрацювання, але це, можливо, стане реальним лише після публікації багатотомника його численних праць – як надрукованих, так і неопублікованих досі, що зберігаються в архіві¹¹.

“Спробу першого прочитання наукових праць М. Ф. Сумцова” (саме так зазначено на титулі) нещодавно здійснив І. Шишов у дослідженні “Українознавець” (2000). Це популярна книга, що дає певне уявлення про багатство спадщини М. Сумцова, проте рівень наукового осмислення тут переважно описовий, фактографічний. Та й автор у вступі “Замість передмови” досить загально визначає власні мету й завдання: “Дану працю я розглядаю як спробу першого прочитання його (Сумцова. – М. Д.) досліджень”. У поле зору автора потрапила зовсім незначна частина колосальної спадщини дослідника.

М. Ф. Сумцов народився 6 (18) квітня 1854 р. в Петербурзі, походив із харківських дворян старого козацького роду. Все його свідоме життя та діяльність були пов'язані з Харковом та Харківським університетом. Він закінчив у Харкові 2-гу гімназію, історико-філологічний факультет університету (1875). Як стипендіата кафедри світової літератури його 1876 р. було відряджено до Німеччини (Гейдельберзький університет) для підготовки до професури. Повернувшись в Україну, з 1878 р. почав викладати в Харківському університеті. 1881 року М. Сумцов захистив магістерську дисертацію “Про весільні обряди, переважно руські”, згодом написав і 1884 року подав на розгляд докторську дисертацію з історії української літератури XVII ст. – про Лазаря Барановича. Проте період цензурних утисків та реакції в Російській імперії тривав, роботу до захисту

не допустили. 1885 року М. Сумцов захистив докторську дисертацію на тему “Хліб в обрядах і піснях”. 1888 року вченого обрано екстраординарним, а через рік – ординарним професором Харківського університету.

Науковий творчий шлях М. Сумцов як автор розпочинав тоді, коли європейська міфологічна школа згасала, зазнавала трансформацій, впливу нових етнологічних теорій. Поглиблювались порівняльні студії, з’являлися фундаментальні праці О. Потебні, О. Веселовського, монументальні зібрання фольклору Я. Головацького, П. Чубинського, В. Антоновича і М. Драгоманова та ін. Та й чимало розвідок періоду 1860–1870-х років мали неабиякий заряд ідей романтичного народництва, міфологічної школи в поєднанні з позитивістськими тенденціями, теоріями запозичень, самозародження тощо. На формування М. Сумцова як вченого з енциклопедичним розкриттям таланту мали вплив не тільки праці М. Максимовича, М. Костомарова, О. Бодяньського, І. Срезневського, Ф. Буслаєва, О. Афанасьєва, П. Куліша, О. Потебні, О. Котляревського, О. Веселовського, А. Кирпичникова, але й численні розвідки, що друкувалися в другій половині XIX ст. в журналах “Основа”, “Етнографічний огляд”, “Київська старовина”, а також в “Університетських вістях”, “Читаннях в Історичному товаристві Нестора-літописця”, “Працях Київської духовної академії”, “Записках Південно-Західного відділу РГТ”, пресі Чернігова (“Чернігівські губернські відомості”, “Чернігівський листок”), Харкова (“Пам’ятна книжка Харківської губернії”, “Південний край”) та інших губернських центрів.

М. Сумцов не проминув своєю увагою розвідок, що мали стосунок до проблем “міф і фольклор”, “символ і фольклор”, загалом до міфологічної школи: Я. Головацького “Виклади давньослов’янських легенд, або міфологія” (1860), П. Єфименка “Збірка українських замовлянь” (1874), М. Крушевського “Замовляння як вид російської народної поезії” (1876), П. Іващенко “Сліди язичницьких вірувань в українських шептаннях”, “Перекази і повір’я про скарби...” (1878), а також праць, добірок матеріалів К. Шейковського, П. Чубинського, І. Лучицького, О. Шишацького-Ілліча, Я. Новицького, К. Широцького, Т. Рильського (“До вивчення українського народного світогляду”), Х. Ящуржинського (“Про метаморфози в українських казках”), І. Беньківського (“Смерть, поховання і загробне життя за поняттями та віруваннями народу”), А. Сілецького (“Чаклування в Південно-Західній Русі в XVIII ст.”), П. Іванова, І. Манжури та багатьох інших дослідників і збирачів усної народної творчості.

Спроба власної реконструкції давніх уявлень, обрядів, звичаїв, пояснення міфічних елементів та тлумачення символів дала М. Сумцову підстави та широкі можливості для порівняльних студій, глибокого вивчення побуту, творів різних видів та жанрів фольклору, впливу останнього на художню літературу.

Типологізація міфосвідомості, за Сумцовим, має такий вигляд: 1) вірування, пов’язані з космогонічними уявленнями; 2) демонологічні уявлення; 3) вірування, пов’язані з людьми, котрі мають надприродні

властивості; 4) вірування, пов'язані з померлими; 5) повір'я про тварин; 6) повір'я та обряди, пов'язані з рослинами; 7) вірування, пов'язані з предметами реального світу; 8) магичні уявлення та обряди.

На основі цієї класифікації, а також інших напрацювань видатних вчених минулого, вироблено сучасну типологію народних уявлень про світ, про міфи, магію, ритуал тощо.

Наукові праці М. Сумцова, що стосуються проблем міфу, символу в їхніх взаєминах із фольклором, ритуалом, обрядовістю та звичаєвістю, й досі осмислені мало. Саме тому, не ставлячи за мету вичерпати тему, торкнемося деяких аспектів досліджень М. Сумцова, що й сьогодні мають не лише історіографічне значення, але й теоретико-методологічне.

У студентський час М. Сумцов написав “Нарис історії християнської демонології”, одержав за неї золоту медаль, проте робота не була опублікована, її заборонила цензура, через чотири роки видрукувано лише один розділ: “Нарис історії чаклунства в Західній Європі” (1878). Молодий дослідник з'ясував генезу нечистої сили (звідки взялася віра в неї) та як “повстала у християнських народів ідея про чорта у зв'язку з демонічними елементами, запозиченими від язичництва. Згодом М. Сумцов створив ряд більших чи менших праць, що стосуються міфології/демонології, окремих її тем, образів тощо: *“Про народні погляди слов'ян на новонароджене дитя”* (1880), *“Спроба пояснення української пісні про Журила”* (1885), *“Релігійно-міфічне значення українського весілля”* (1885), *“Тур в народній словесності”* (1887), *“Культурні переживання”* (стосуються теми десятки статей, 1890), *“Ворон у народній словесності”* (1890), *“Женіння свічки”* (1890), *“Заєць у народній словесності”* (1891), *“Миша в народній словесності”* (1891), *“Чаклуни, відьми і вампіри”* (1891), *“Антропоморфні уявлення у віруваннях українського народу”* (у співавторстві з М. К. Васильєвим: *Блискавка. Вітер. Вогонь. Криниця. Вода. Земля. Мара. Доля. Злидні та ін.*, 1892), *“Замовляння”* (1892), *“Билини про Добриню і Марину та споріднені з ними казки про дружину-чарівницю”* (1892), *“Пісні і казки про живого мерця”* (1894), *“До бібліографії давніх українських релігійних переказів”* (1896), *“Мавки”* (1896), *“Особисті обереги від зурочення”* (1896), *“Побажання і прокляття, переважно українські”* (1896), *“Жаба і “лягушка” в народних повір'ях і казках”* (1897), *“Перелесник”* (1898), *“Полудниці”* (1898), *“Викликання дощу”* (1898), *“Рахмани, Рахманський Великдень”* (1899), *“Сонце”* (1900) та ін. Чимало статей ввійшло до книги етнологічних етюдів *“Культурні переживання”* (зокрема: *“Ворожіння над хмарами”*, *“Випробування відьом водою”*, *“Мелюзіни”*, *“Домашні талісмани”*, *“Сир у повір'ях та обрядах”*, *“Живий, або Божий вогонь”*, *“Купало”*, *“Водити тополю”*, *“Гра в короля”*, *“Демонічне значення хвороб”*, *“Повір'я про бджіл”*, *“Вирій”*, *“Релігійно-містичне значення кам'яних бабів”* тощо).

Як відзначав В. Фрадкін, тільки в царині народної словесності спадщина М. Сумцова охоплює майже всі галузки цього великого дерева духовності людства. Від апокрифів і релігійних оповідань, колядок, щедрівок, веснянок, купальських, русальних, жнивварських пісень до

родинно-обрядових та побутових: хрестинних, весільних, колискових, похоронних, жартівливих, сатиричних, п'яницьких, розбійницьких, рекрутських, коломийок, козацьких, чумацьких, наймитських і заробітчанських пісень до билинного епосу, дум, історичних пісень і балад; від прислів'їв, приказок, замовлянь, заклять, побажань, повір'їв, зразків народнопоетичної ботаніки та зоології до анекдотів, оповідань, легенд і казок – все знайшло висвітлення в працях Сумцова¹².

Окремих теоретичних робіт, що безпосередньо стосуються міфу, символу як понять чи явищ культури в М. Сумцова нема. Проте особливістю більшості його значних праць є саме з'ясування на широкому – найперше обрядовому – матеріалі витоків архаїчних тем, сюжетів, мотивів, образів, ролі та значення символів. До того ж, якщо в першій студентській студії йшлося про “християнську демонологію”, про ламання церковних догматів сектантами – не віровідступниками, а думаючими людьми з критичним мисленням, то в подальших монографіях, розвідках, статтях М. Сумцов заглиблювався в давніші пласти народної культури, виявляв язичницьке коріння, сонцепоклонництво представників хліборобської традиції, порівнював, зіставляв схожі факти, висловлював гіпотези, що подеколи перегукувались із положеннями міфологічної школи, а загалом свідчили про наукову обережність, виваженість та об'єктивність, подолання “міфологічних апіорних фантазувань” (І. Франко).

У науковій спадщині М. Сумцова можна простежити певну закономірність: до деяких тем, проблем, постатей вчений звертався неодноразово впродовж усього творчого життя. Скажімо, його перу належать десятки розвідок, присвячених Т. Шевченку, понад два десятки студій, присвячених О. Потебні. З-поміж “наскрізних” тем, що хвилювали дослідника чи не найбільше, була тема українського весільного обряду, його релігійно-міфологічного, символічного та реалістично-побутового значення. А в українському весіллі “домінуючою формою були вірування й обряди докласового суспільства.”¹³

Найважливіші праці М. Сумцова про весілля, весільний фольклор: магістерська дисертація “Про весільні обряди, переважно руські” (1881), опубліковані в журналі “Київська старовина” розвідки “Релігійно-міфічне значення українського весілля” (1885), “До питання про вплив грецького і римського весільного ритуалу на українське весілля” (1886), “Українська весільна термінологія” (1889), “Значення весілля” (1889), “Опис весільних українських простонародних обрядів” (1889; передмова до перевиданої в Харкові книги Г. Калиновського “Опис весільних українських простонародних обрядів...”), “Чоловік на весіллі своєї дружини” (1893), “Весілля” (1900) та ін. Сюди ж можна віднести й докторську дисертацію “Хліб в обрядах і піснях”, де щедро використовується весільний обрядовий та пісенний матеріал.

Щодо магістерської та докторської дисертацій, А. Байбурін та В. Фрадкін відзначали, що в обох випадках М. Ф. Сумцов виступив у ролі “першопроходця”. Хоч до часу появи цих робіт вже було нагромаджено

чимало матеріалів, проте бракувало систематизації та осмислення їх. М. Сумцову вдалося з багатьох розрізнених фрагментів скласти цілісну картину. Професор О. І. Кирпичников, оцінюючи магістерську дисертацію М. Сумцова “Про весільні обряди...”, виправдав звернення автора до міфології, зазначивши, що майбутні дослідники народної старовини, мабуть, знайдуть у монографії пропуски, не погодяться з деякими висновками, проте не зможуть обійти мовчанкою працю, яка є вагомим внеском у науку. Тим критикам доведеться подолати ті самі труднощі, що їх здолав автор, повторити пошук, перегорнути сотні томів, щоб віднайти факти, невідомі Сумцову, і взятися за геркулесову працю очищення авгієвих конюшень індоєвропейської міфології¹⁴.

Усі весільні обряди М. Сумцов поділяє на юридичні та релігійно-міфічні. З історичного погляду виокремлює три групи: 1) умикання (викрадання) молодої в доісторичні часи; 2) купівля й продаж молодої; 3) відображення весільного дійства як добровільної угоди. А. Байбурін та В. Фрадкін вважають, що в такому розподілі виявився принцип еволюціонізму в методі М. Сумцова, бо насправді всі три форми шлюбу чудово вживаються, тому є підстава припустити, що умикання, купівля, угода (як і мотиви війни, полону, полювання) мають символічний характер. Інакше кажучи, мова може йти не про діахронічну послідовність форм шлюбу, а про синхронне співіснування різних способів ведення діалогу між двома партіями – партією нареченої та партією жениха¹⁵.

У монографії “Про весільні обряди...” М. Сумцов у дусі міфологічної теорії розглядає ряд питань: “Небесні шлюби та участь небесних світил у здійсненні людських шлюбів”, “Час здійснення шлюбів”, “Риси небесного шлюбу в шлюбі людей”, “Весільні символи сонця, грому і дощу. Звичай обрядового купання молодих”, “Весільні жертвоприношення (тваринні, хліб-сіль)”, “Жертовні розливання. Вихлюпування вина вгору. Освячення волосся”, “Обрядове покривання голови нареченої”, “Молитви, релігійні та побутові пісні”, “Вильце”, “Роль і значення рослинного царства у весільних обрядах”, “Обрядове використання сіна і соломи”, “Дім і його частини в весільних обрядах”, “Обрядове використання стола, віника, сміття”, “Одяг молодих”.

“Додатки” М. Сумцов наповнив символами, повір’ями й прикметами-ворожіннями про майбутню долю молодих. Зокрема, дослідник зупинився на висвітленні таких аспектів: роль хлопчика під час весілля; обов’язок молодої мовчати (мотив мовчання характерний і для казок, дівочих ворожінь, голосінь, загалом обрядів переходу); звичай бити посуд; величання молодого князем, а його обраниці княгинею; обереги тощо.

Виходячи з широкого порівняльного матеріалу, М. Сумцов з особливим пієтетом ставився до весільної традиції українців. І, мабуть, справа тут і в патріотизмі дослідника, і в багатстві, повноті сформованості об’єкта дослідження, що детермінований доісторичними та історичними закономірностями розвитку ментальності саме цієї людності, що стала народом і нацією, здобувши, зрештою, і державність. “Хоч в усіх

слов'янських весіллях багато язичницького, давнього, – писав М. Сумцов у магістерській дисертації, – весілля українське відзначається особливою цілісністю та урочистістю, пісні та обряди розподіляються досить рівномірно всіма етапами весілля; витримано сувору відмінність між окремими актами весільної драми: більшість обрядів здійснюється в батьковій домівці нареченої”¹⁶.

Проте “рясне” переплетення етапів, обрядодій, різноманітних звичаїв, станів, образів українського весілля релігійно-міфічними елементами та поетичними оздобами, що забезпечує нашому весіллю перше місце серед слов'ян, аж ніяк не означає того, що українці загубилися в серпанку тисячоліть, у цивілізаційних процесах і безнадійно відстали. Далєбі, це не так. Наприкінці розвідки “Релігійно-міфічне значення українського весілля” М. Сумцов наголошував: “Гірко помилиться той, хто, судячи з релігійно-міфічної архаїчності українського весілля, дійде висновку, що в морально-культурному плані український народ відстав від інших слов'янських народів. Архаїчність його весільних обрядів і пісень стоїть поряд з виявами м'якості та ніжності його сімейних взаємин, поваги до особистості людини взагалі, жінки зокрема. В ньому, напр., нема того різкого виразу підлеглості жінки, яке збереглося з часів дикості в російській весільній обрядовості і виявляється в тому, що батько, в присутності жениха і родичів, підходить до своєї засватаної дочки й дає їй ляпаса. Нічого подібного в українському весіллі і бути не може за тієї ролі, яку завжди відігравала в сімейному житті українка, за її повного тут рівноправ'я, за значної властивої їй енергії та кмітливості, за жіночої м'якості та чуттєвості українця. ...В Україні отримало повне право громадянства і набуло поширення одруження за взаємною згодою самих молодих людей. Супроти волі тут не одружують, не віддають заміж. ...В українському весільному ритуалі, за всієї його обрядової архаїчності, немає жодної риси, що ображала б моральну гідність особистості нареченої, за винятком тих випадків, коли наречена виявляється такою, що не зберегла цноти, а тому вона і особливо її батьки зазнають висміювання, останнім часом, щоправда, помітно послабленого”¹⁷.

У розвідці “Релігійно-міфічне значення українського весілля” відображено, зокрема, питання: присутність богів на весіллі; культ сонця; коровай; гильце; релікти вірувань у шлюбі місяця і зорі; місяць-“перебірчик” та ін. Автор, солідаризуючись із К. Кавеліним, допускав існування в давнину окремого шлюбного міфу. Поширений у міфології мотив священного шлюбу, як відзначають А. Байбурін та В. Фрадкін, М. Сумцов схильний трактувати як перенесення рис людського шлюбу на інші сфери. Потім здійснюється немовби зворотнє: освячений на небесах шлюб стає зразком для шлюбу земного, надає йому статусу таємничості. Міфологічні персонажі (боги, світила) беруть участь у весільному обряді (особливо в приготуванні таких обрядових символів, як коровай) або ототожнюються з женихом і нареченою. З позицій міфологічної школи М. Сумцов інтерпретував чимало елементів весільної атрибутики. Персні, вінки, яблуко – символи сонця; багаття, свічки – символи небесного вогню; стріла, батіг зіставлялися із сонячним променем,

а весільному дзвіночку приписувалося значення грому. Таким же чином обрядове обсіпання молодих зерном, горіхами, а також обливання, змачування волосся розглядалося як весільні варіанти грози, дощу, що несуть ідею запліднення. Продуктивна ідея М. Сумцова про те, що в давнину існувало стійке уявлення про своєрідну домовленість між світом людей та потойбіччям. Відповідно до цього людина приносила жертви, а божества обдаровували її здоров'ям та благополуччям. Щоправда, будь-яке жертвоприношення є нагадуванням про “першу” жертву – вихідний матеріал світотворення, тобто містить креаційний зміст. Та проте “опис М. Сумцовим весільних жертвоприношень досі найбільш повний”¹⁸.

Релігійно-міфічне весілля, на думку М. Сумцова, виникає в героїчний період життя людства, в добу значного піднесення духовних сил і широкого розвитку поетичного погляду на природу. У благоговійному замилюванні обоженною природою слов'янин небесне і земне зливав в одне нероздільне ціле, вражаючи і таємниче. Події людського життя були перенесені на небо; небесні явища наближені до скромного людського існування. З виникненням особистого шлюбу як певної форми поєднання двох статей, з'явилося вірування в подружні зв'язки неба і землі, сонця і землі, сонця і місяця, місяця і вечірньої зорі. Небесні світила отримали значення живих, людиноподібних істот. Вони не забарилися в зооморфній або частіше антропоморфній формі стати верховними розпорядниками людського шлюбу, причому надали останньому величчю і блиску, облили його небесним світлом радощів і сили. Час пошлюблення було поставлено в залежність від відомих солярних явищ. Присутність богів на весіллі уявлялась посередньо чи безпосередньо. Перше мало символічний вираз через коровай, вінок, запалену свічку або смолоскип. У давнину предмети ці в обрядовому їх використанні мали майже таке саме значення і відігравали в народному житті майже ту саму роль, що й пізніше в християнський час предмети іконопису і релігійної скульптури. Перед іконами і скульптурними зображеннями Спасителя і святих стають на коліна, схиляють до них голову і прикладають уста. В Україні, в Галичині кланяються короваєві і цілують його. Коровай і вінок як символічні вияви божества, якому кланяються і якого славлять, стали ланкою єдності і прапором релігії, морального добра, поезії. Це була мова коротка і проста, але зрозуміла кожному. Завдяки, між іншим, цим предметам, люди розуміли одне одного, ставали однодумцями¹⁹.

Розвиток студіювання весільної теми засвідчує ще одна праця М. Сумцова: “До питання про вплив грецького і римського весільного ритуалу на українське весілля” (1886). Тут учений наводить цікаві дані про можливий давній вплив українського весілля на грецьке, а згодом повернення “специфічного рідного”. М. Сумцов опонує тим теоретикам теорії запозичень, що так легко переймали чуже і приписували його народові, не заглиблюючись у сутність традиції автохтонів. Зокрема, дослідник зауважує: “В часи великого переселення народів слов'яни проникли у віддалені закутки еллінського світу на європейському материкові... Візантійські письменники VIII, IX і X століть нарікають на слов'янізацію Греції. Так, в одній

географічній христоматії того часу сказано, що “весь Епір і майже вся Еллада, Пелопонес і Македонія заселені нині скіфськими слов’янами”. За таких близьких взаємин греків зі слов’янами природньо відбувався взаємний вплив...”²⁰ І далі вчений підсумовує: “Українське весілля виявляє спорідненість із грецьким весіллям в усьому своєму складі і в окремих подробицях, що однак не дає підстав перше виводити з останнього... Можна говорити лише про запозичення окремих випадків і подробиць класичного весільного ритуалу... З чужого бралось лише те, що нагадувало рідне, і саме запозичення переважно полягало не в механічному додатку чужого до свого народного, а в органічній асиміляції свого з чужим. Відверта подібність в усьому складі класичного і слов’янського весільного ритуалу позитивно може бути пояснена походженням класичних і слов’янських народів із одного спільного арійського кореня...”²¹

Данину міфологічній школі М. Сумцов віддав у докторській дисертації “Хліб в обрядах і піснях” (1885). Проте в цій праці М. Сумцов, на думку Л. Білецького, по-перше, “став виразно на історичну дорогу досліду. Друга риса наукової праці Сумцова є з’ясування ним народнопоетичної символіки і в обряді, і в поезії. Тут учений став на той шлях наукового досліду, який уперше визначили Максимович і Костомаров і так талановито розробив проф. Потебня”²². Ще в попередній дисертації чимало уваги було приділено обрядам, звичаям та прикметам, що стосуються хліба. Вчений відзначав, що в давнину весільний хліб був символом місяця чи сонця – залежно від того, яке із цих світил уявлялося чоловічим началом. Крім того, весільний хліб символізував жениха і наречену. Нині, говорить далі М. Сумцов, весільний хліб символізує осіле і заможне домашнє життя.

Монографія “Хліб в обрядах і піснях” продовжила той напрям студіювання народного побуту і світогляду, що був започаткований не лише в магістерській дисертації “Про весільні обряди...”, але й у статтях “Про народні погляди слов’ян на новонароджене дитя” (1880), “Вечорниці” (1881), “До історії українських весільних звичаїв” (1883). Мета дослідження, – писав М. Сумцов у передмові, – розглянути обрядове використання хліба в різних його виявах, основні пов’язані з ним пісні і визначити його релігійно-міфічне і побутове юридичне значення.

У семи розділах висвітлено комплекс питань, пов’язаних із історією хліборобства на Сході, в Європі (греко-італійці, германці), у слов’ян; обрядовим використанням зерна і каші в замовляннях, на весіллях, під час календарних свят, відзначені родин, хрестин, під час поховань. Майже в кожному розділі з’ясовується релігійно-міфічне значення обрядового хліба, чимало уваги приділено хлібним пісням – жнивним, коровайницьким, колядкам тощо. Йдеться про культ сонця, а також про хліб як пожертву сонцю, землі, домовикові, водяним і рослинним духам. Розглянуто хліб як символ небесних світил. Останній розділ присвячено юридичному та побутовому значенню хліба, зокрема хліб як пригощання і харч.

На основі вивчення хліборобської культури, обрядів, пісень, звичаїв різних народів світу, а також українського, М. Сумцов прийшов до розуміння

глибинності й багат шаровості культури селянської цивілізації. Нині первісну хліборобську культуру іноді трактують як “неолітичну революцію”. Ознаки цієї давньої цивілізації: аграрна економіка, ручна праця, мінімальне споживання, простий побут, залежність від природно-кліматичних ритмів, природньо-демографічна саморегуляція: врожай, хліб – життя, неврожай, малохліб’я чи безхліб’я – голод і вимирання. (Як відомо, штучне порушення цієї природньо-демографічної саморегуляції поставило житницю Європи – Україну – в ХХ столітті на межу фізичного знищення). Ідеологія селянської цивілізації – міфи, анімістичні вірування (одухотворення світу). Більшість психокультурних властивостей селянської цивілізації базуються на тому, що це: а) “екологічне” суспільство (основна ланка соціуму – велика родова сім’я), злине з природою так, що відтворює її ритми; б) середовище безпосереднього спілкування, де люди знають одне одного в обличчя і упродовж віку живуть у знайомому оточенні²³. Отже, люди природи формують міфологічний світогляд через символізацію процесів колообігу довкілля: народження, росту, розмноження, розквіту, занепаду, вмирання, пробудження-воскресіння. Коротша формула: народження – смерть – народження (відродження). Вона добре простежується на прикладі хліба.

М. Сумцов вважав, що в житті слов’ян хліб мав не тільки і навіть не так господарське, утилітарне, як ритуальне значення. Обов’язковість вживання хліба – наслідок ставлення до нього як до “Божої благодаті”, як до жертвовного харчу. Відповідно це передбачало й пожертву богам. І тут на першому місці виявляється зерно, але оброблене (каша, хліб та його різновиди). Інакше кажучи, людина отримує матеріал-сирець, а повертає готовий виріб. Цей процес переробки чужого в своє, необробленого в оброблене – суть механізму культури²⁴.

Якщо при науковому викладі історико-культурного матеріалу за основу і центр взяти обряд як скелет минулої духовної творчості, як загадковий символ, що потребує тлумачення, то, говорить М. Сумцов, “...доведеться стати на позицію переважно археологічну...”, тобто – розглядати обряди, немов корисні копаліни. Археологічний погляд на обряди не виключає міфологічного їх пояснення. Обряд, що розглядається як архаїчний вияв життя, насамперед підлягає саме міфологічному поясненню, а потім історико-побутовому. Інакше з піснями. Тут головна вихідна позиція не міфологічна, а етнографічна, побутова і частково історико-літературна. Кількість міфологічних хлібних пісень незначна. Серед них переважають побутові: жнивні, величальні, прохальні²⁵. За схожістю пісень і обрядів М. Сумцов народні свята розподіляє на дві групи: зимово-весняні та літньо-осінні. Основні свята річного циклу – Коляда і Купало. Саме ці свята уособлювали чи не найбільше культ сонця як світотворчого начала, основи й символу життя. Свято зимового народження і посилення сонця, або Коляда виражало перші ознаки майбутньої перемоги над холодом. Культ сонця, на думку М. Сумцова, повинен був мати найважливіше значення в житті хліборобських народів. У піснях і приказках, в обрядах і повір’ях сонце має значення божества милосердного, благого, такого, яке приносить щастя в

дім, куди воно зазирає. Сонце праведне, сонце красне, сонце боже – такі його епітети. В замовляннях сонце благають про зцілення від хвороб, про покровительство і допомогу в різних випадках. Його величають у піснях богом, просять його посвітити з раю. Проте, писав вчений, надто загадкові фактичні дані слов'янської міфології потребують від дослідника великої обережності щодо визначення сонячних божеств. Не можна визнати корисними для науки розмноження божеств на основі хистких і підозрілих філологічних зближень та зіставлень власних імен. Поганим підґрунтям для зведення грандіозної споруди міфології є і народні пісні. Тут легко впасти в оману, визнавши затуманений поетичний зворот, побутове порівняння чи житейський символ за уривок давно минулої релігійно-міфічної старовини. Головними й, можливо, єдиними найменуваннями сонячного бога були Даждьбог, Божич, Білобог чи Білун, Ярило, Ладо. Та й ці найменування за своєю суттю загадкові, і деякі з них могли бути простими епітетами при слові Даждьбог чи при іншій (нині забутій) власній назві сонячного бога²⁶.

М. Сумцов підходив до аналізу явищ народної культури комплексно, намагався, йдучи від обряду як концентру, простежити синкретизм первісних мистецьких творів, їхню еволюцію в історії, побуті та моралі, а відтак відзначати й національне, властиве українцям.

У статті “Сучасні завдання історії народної словесності”, що ввійшла до книги “Малюнки з життя українського народного слова”, М. Сумцов, говорячи про розподіл фольклорного матеріалу за видами та національною належністю, наголошував, що з наукового погляду пісні й казки мають однакову цінність, але, “вважаючи за велику національну вартість народної поезії, треба на першій місці становити пісні, а на другій казки і байки, в перший ряд – все те, що має віршову постать, а в другий – усі прозові речі. Безперечно, що пісні і казки тісно переплутані поміж себе; безперечно теж, що ті і другі мають в своїм змісті національно-українські й чужоземні заходжі риси, але далеко не в одній мірі. За винятком деяких пісень духовних, що пішли з вірш, деяких колядок, перш зложених на бурсацькій ґрунті, деяких пісень баладних, напр., пісні про кровозмішку, про отруту парубка дівчиною або чоловіка жінкою, пісень про невірних жінок та десятка два-три других, можна усі великі останні лишки залічити в скарбницю національної творчості, цебто всі весільні, праздникові, різдвяні, купалові, колискові – як пісні здебільша власної національної справи, чого не можна сказати про казки і байки як твори здебільша інтернаціонального зміста і дуже далекого початку, іноді з таких часів, коли не було навіть старої Київської Руси-України. Само собою видно, як багато поезія стоїть вище понад прозою з погляду національного розвою”²⁷.

Саме тому М. Сумцов чимало уваги приділив дослідженню пісенної творчості українців, зокрема колядок. Проте вчений не шукав у кожному мотиві, образі чи рядковій міфології основи, в згадці якогось імені – давнього божества. Дослідник розкривав багатий художній світ колядок і щедрівок, говорив не стільки про міфологізм, скільки про “пісенний ідеалізм” як духовну основу гармонії людини з довкіллям. “Не можна заперечувати

наявності в колядках і щедрівках складових, що належать слов'янському язичництву, релігійно-поетичних уявлень про зовнішні сили та явища природи, – писав М. Сумцов у статті “Наукове вивчення колядок і щедрівок”. – До числа найбільш помітних релігійно-міфічних елементів колядок і щедрівок належать заспіви з Овсеня, зі сходу сонця, образ чудесного дерева та ін.”²⁸ І в найновіших наукових дослідженнях, напр., дослідженнях О. О. Потебні про колядки та щедрівки, чого й варто було сподіватися, досить обмежене міфове начало колядок і щедрівок, що, на думку М. Сумцова, позитивно впливає на збагнення суті цих творів і народного світогляду загалом. Інакше з працями міфологів. Вивчення колядок із міфологічного погляду, що його розпочав І. Снегірьов у 1830-і роки, найбільш виразно і, слід додати, з усіма крайнощами односторонньої наукової теорії відбилося в “Спробі історичного огляду російської словесності” О. Ф. Міллера (ч. 1, сторінки 27–42) і в “Поетичних поглядах слов'ян на природу” О. М. Афанасьєва (переважно в 3-му томі, сторінки 752–760). О. Ф. Міллер з'ясовує міфове значення колядок про три тереми, про народження сонця, про зорю, про громовика і світотворення. Застосування світил небесних до господаря і його сім'ї пояснено давньою вірою слов'ян в існування самостійної сім'ї небесної, золотoverхі тереми – символізацією небесного простору, осяяного сонцем, швидкий розвиток немовляти Христа в колядках – велетенськими силами весняної природи, що розвивається. Мати-діва, яка обмиває немовля в джерельній воді, за міфологічною теорією, походить від збереженої в загадках красної дівичі, котра губить ключі-росу, тобто від антропоморфного образу зорі; вино – від небесної вологи, дощу; райські пташечки, що п'ють вино-росу, – це сонячні промені; красивий молодець колядок – бог-громовик; золота труба, в яку він трубить і звуки якої лякають людей і тварин, – грім і блискавка. Афанасьєв також знаходить у колядках та щедрівках “риси народних поглядів давнини”. Купання новонародженого Бога в морі; поява в домі світил небесних і святих, “красний панич”, що підкидає золоті яблука і перебирає срібні горішки, золоторогі воли – всі ці та інші схожі поетичні мотиви колядок пояснені в Афанасьєва абсолютно з міфологічного погляду – як символічні образи сонця, грози, блискавки і т. п. “При вивченні колядок і щедрівок з міфологічного боку, – підкреслює М. Сумцов, – в основу кляли українські колядки та щедрівки; проте робили при цьому висновки і гіпотези, що стосувалися віддаленого періоду в житті слов'янського племені, періоду доісторичного; питання про значення власне української колядки поміж колядок слов'янських, про працю українського народу в її розробці навіть не торкалися. Історико-літературні, археологічні, історичні, сучасно-побутові і філологічні елементи українських колядок та щедрівок в працях Міллера і Афанасьєва замовчані.”²⁹

Щасливий виняток у цьому контексті – О. О. Потебня. В його “Огляді поетичних мотивів колядок” “розгляд будь-якого колядкового мотиву розпочинається з українського варіанту”. Взагалі особливу увагу вчених до українських колядок М. Сумцов пояснює їх багаточисельністю, повнотою і художніми якостями. Вчений ще й ще наголошує на тому, що “в усіх

наукових дослідженнях про колядки йдеться переважно про українські колядки”. Певний виняток становить дослідження про колядки О. М. Веселовського, де “висунута на перше місце румунська колядка, – однак не через якісь властиві їй переваги, а насамперед через схильність шановного автора зводити різдвяні обряди і пісні до уявного греко-римського джерела, а потім ще й через те, що О. М. Веселовський в даному випадку спирався здебільшого на румунського вченого Теодореску”³⁰.

Далі М. Сумцов говорить, що при вивченні міфових основ колядок та щедрівок також часто-густо випускають з поля зору їхні поетичні і моральні чинники. “А між іншим побутова правда і моральні риси колядок цінні і для етнографа, і для історика культури. Про міфічне значення доброго молодця і красної дівички народ давно забув, і міфічний елемент втратив для нього будь-яке значення, тоді як поетичні і моральні елементи колядок продовжують впливати на народ в плані виховання”³¹.

М. Сумцов, говорячи про “великий гуманізм та ідеалізм” обрядових різдвяних пісень, наголошував, що колядка – пісня світла, радісна. “Колядки й щедрівки оточені доброзичливістю і через те вони були вельми улюблені народом і мали на нього гарний моральний вплив”³². Вчений конкретизував цей соціальний вплив усної творчості на простого хлібороба-трудівника, наголосив на важливому значенні колядок і щедрівок не тільки в житті народу, суспільства, а й у нелегкому бутті особистості, його настрої, бажаннях, мріях тощо. При цьому значну роль відіграє естетика народної пісні, її магічний вплив на душу. М. Сумцов змальовує розлогу картину цієї народної ідилії: “Далеко в морозному повітрі несеться радісна святкова пісня і просвітлює дух селянина, освіжає його серце світлою надією на щастя. Визирнувши у віконечко, селянин говорить колядникам: “Веселіться, веселітьє!”, тобто веселіться самі собі на втіху і звеселяйте мій дім, мою сім’ю. І в хату вриваються чисті звуки величальної пісні, вриваються багатообіцяючі побажання одружити сина, видати дочку заміж, побажання врожаю хліба і приплоду худоби. Все тяжке й сумне, що тривожить селянську душу в довгі осінні ночі, коли на солом’яну стріху падають крупні краплі холодного дощу, в повітрі стоїть мряка і шумливий вітер вривається в похилений димар, гнітючі турботи, сумніви й побоювання зникають, забуваються під чарівливим впливом веселої святкової пісні. Колядка зачаровує уяву рисами та образами неземного щастя, наповнює бідне життя фантастичними статками, із одинокої і похмурої хатини веде в палати багача, де всюди виблискує золото і срібло, підносить слухача в осяйні надзоряні простори. Немовби від помаху чарівної палички відкривається небо; погляд смертного вбачає святі престולי і золоті хрести, і сама Богоматір в’є із троянд вінки, щоб прикрасити ними чоло земних трударів-хліборобів, гідних божої любові та ласки. В Різдвяних піснях, колядках та щедрівках, милосердне і співчутливе божество спускається на землю, відвідує бідні людські оселі і щедрою рукою роздає достаток і щастя. Сонце виявляє батьківську турботу про селянське господарство. Місяць по-дружньому розмовляє з людьми і відкриває їм, у якій хаті наступного року буде весілля.

Добрий хлопець у колядках – не просто парубок, а богатир, що нехтує вороними кіньми і червінцями заради дівчат-красунь. Дівчина в колядках – не проста селянська дівчина:

В хату прийшла – пани стрічають,

Пани стрічають, шапки знімають.

Шапки знімають, її питають:

– Чи ти царівна? Чи ти королівна?

Селянський двір оточений білокам'яними стінами; ворота зроблені з жовтої міді. В хаті столи накриті дорогими килимами; на столах стоять повні кубки вина. Дарунки, що їх парубок вручає дівчині, мають велику цінність: золотий перстень блищить, як вогонь; разки намиста з крупних перлів обтяжують шию. Навіть кінь у колядках не простий звичайний сільський – малосильний, “доходяга”, якого сприйняв один іноземний мандрівник за тварину своєрідної породи – “коняку”. Золота грива вкриває його широкі груди; срібні підкови розбивають камінь, що попався під ноги; очі, схожі на тернові ягоди, читають всякі написи.

Цей пісенний ідеалізм чогось та вартий! Вікова особиста і майнова залежність, що знижувалась часом до рівня рабства, зламала б у духовному плані темного, неписьменного селянина, якби його постійно не підтримувала чарівниця-пісня, що відносить думку й почуття кудись далеко-далеко, де і світло, і тепло, і затишно. Засмучені бідами, пригнічені горем знаходять у чарівному світі поезії втіху; озлоблені й безсердечні – спокій і мир душі. Горе, вилите в пісні, робиться півгорем, і світ, поданий крізь призму поезії, отримує нову привабливість”³³.

Цікаво, що й пізніші дослідники, звертаючи увагу на ідеалізацію патріархального родового (родинного) побуту, ідеалізацію господаря, господині, дітей, порівнянні сімейної тріади (чоловік, дружина, діти) з тріадою небесною (сонце, місяць, зорі), говорили про сонячний культ, світотворення, гармонізацію космічного в земному, сакрального в профанному³⁴.

Схожі із сумцовськими міркування про колядки висловив згодом І. Франко у статті “Що таке поезія?": “...Колядка переносила їх (селян. – М. Д.) думку в якийсь світ близький і рідний їм, а при тім зовсім відмінний від того, серед якого минає їх убоге, клопітливе життя. Пісня відповідає простими словами їх найглибші, сердечні бажання, показує їх не як бажання, а як дійсність. Слухаючи колядки, такий бідолаха хоч на хвилю бачить себе заможним господарем, у якого подвір'я чисто заметене, хата гарна, світла, в хаті прибрано по-празничному, недостатку нема, а натомість за столом сидять гості славні та величні на весь світ, і він рад, що може чесно і відповідно прийняти їх. Пісня радує його, а глухе почуття дійсних життєвих клопотів хоч на хвилю уступає на бік, впливає сльозами, – не гіркими, але такими, що облягшують душу. Оце й єсть сила і суть поезії”³⁵.

Як обрядовій календарній та родинній пісенності, так і багатьом іншим видам та жанрам фольклору, властиві елементи архаїки, давньої міфосвідомості, трансформовані в образи історично-побутові. М. Сумцов

простежує велике коло зв'язків усної творчості з давніми обрядами, ритуалами, говорить про роль первісних та похідних від них уявлень, образів у замовляннях, повір'ях, побажаннях і прокляттях, казках, билинах, легендах, апокрифах, загадках, дитячих закличках, баладах, думах, прислів'ях тощо. З'ясування суті кожного звернення вченого до проблем міфопоетики, обрядової та необрядової символіки, до понять і категорій знання, віри, повір'я, двовір'я, безвір'я потребує окремого розгляду.

І в ранніх працях, і трохи згодом М. Сумцов обережно послуговувався ідеями міфологічної школи. У розвідці “Спроба пояснення української пісні про Журила” (1885) вчений, застосовуючи методіку міфоаналізу, але не втрачаючи історичного підходу, висміює надмірні захоплення професора П. Безсонова щодо “міфічного походження Чурила”. Цей курйозний випадок, фантастичні докази, зазначав М. Сумцов, назавжди відбили бажання в учених шукати в примітках П. Безсонова до билин хоч би що-небудь присутнє. У наведенні фактів, тлумаченні етимології слів, імен божеств у П. Безсонова все ніби відбувається за щучим велінням. “Латинські і слов'янські боги народжуються і розплodжуються очевидно з тим наміром, щоб виплодити для п. Безсонова Чурила”³⁶.

У розвідці “Ворон у народній словесності” (1890), говорячи про стан дослідження явищ народної традиційної культури, вчений заявляє, що міфологічні гіпотези ще займають надто багато місця. Захоплення міфологічною теорією походження народних переказів сприяло появі пісень-підробок і підігрівало той несправжній патріотизм, який шукає собі поживи в національному самовихвалянні, скрізь убачає слов'ян і наділяє їх премудрощами та добродійством³⁷. Ця настанова класика-народознавця актуальна й нині. Хоча слід завжди мати на увазі ту обставину, що об'єктивного наукового пізнання не могло бути за умов цензурних утисків, ідеологічних заборон та переслідувань за націоналізм, рідновірство, сонцепоклонництво, дотримання традиційних хліборобських обрядів і звичаїв із величанням дому, господарів, із пошануванням культу предків, старших, культу любові до рідного краю (а цей культ – здобуток селянської хліборобської цивілізації). А тому варто повертатися до аналізу першовитоків без чванливості й самоїдства, без самоприниження й самозаганяння себе на ізоляційні маргінеси.

Отже, наукова праця М. Ф. Сумцова у галузі дослідження міфу, символу насамперед в обрядовій сфері виявила чимало значного матеріалу “культурних пережитків”. Вчений не розглядав фольклор лише як продукт і пережиток минулих епох, що дістався нинішньому поколінню у спадок уже в більше або менше зруйнованому вигляді. Тому несправедливо закидати М. Ф. Сумцову, що в його “розумінні народна творчість була не живим процесом, а своєрідним пережитком, витвором давнини”³⁸. Завдяки різноманітним науковим підходам до дослідження міфології, обрядовості, фольклору М. Ф. Сумцову вдалося українську багатовікову спадщину розглянути в широкому міжнародному контексті, виявити та прокоментувати традиційні явища національної культури як самотутні.

1. Франко Іван. Розбір думи про бурю на Чорнім морі // Франко Іван. Збір. тв. у п'ятдесяти томах. – Т. 29. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 195.
2. Фрадкін Володимир. Спадщина Миколи Сумцова // Сумцов М. Ф. Слобожане: Історико-етнографічна розвідка / Підгот. тексту й мовна ред. Л. Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова В. Фрадкіна. – Х.: Акта, 2002. – С. 260–261.
3. Азадовский М. К. История русской фольклористики: В 2-х томах. – Т. 2. – М., 1963. – С. 281–282.
4. Білецький Леонід. Основи української літературно-наукової критики. – К.: Либідь, 1998. – С. 152.
5. Див.: Сумцов М. Ф. Діячі українського фольклору. – Х., 1910. – С. 35–37 (у переліку власних праць М. Сумцов подав 100 назв); Микола Федорович Сумцов (1854–1922): Бібліографічний покажчик / Укладачі Н. І. Полянська, В. О. Савчук, В. З. Фрадкін, В. О. Ярошик; Відп. за вип. В. О. Савчук. – К.: Рідний край, 1999; Бібліографія українського народознавства: У 3-х томах. – Т. 1: Фольклористика. – Кн. 1 / Зібрав і впорядкував Мирослав Мороз. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – С. 89–90; також див.: Маланчук В. А. М. Ф. Сумцов як етнограф // НТЕ, 1979. – № 2. – С. 51–55; Дзюба Іван. З гнізда великого Потебні // Літ. Україна, 1988. – 3 листоп. – С. 6; Пивоваров В. М. М. Сумцов як дослідник давньої української літератури: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1992; Савченко Г. О. Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М. Ф. Сумцова (1854–1922): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993; Красиков М. Забута сторінка Сумцовської Потебніани: “Під крилом Хмари...” // Зб. ХІФТ: Нова серія. – Т. 2. – Х.: “Око”, 1994. – С. 149–156; Качкан В. А. Народознавчі студії Миколи Сумцова // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах: У 2-х ч. – Ч. 2. – К.: Либідь, 1995. – С. 95–108; Байбурина А. К., Фрадкін В. З. Послесловие: Николай Федорович Сумцов и его работы в области обрядовой символики // Сумцов М. Ф. Символика славянских обрядов: Избр. труды / Сост., подгот. текста и комментарии А. К. Байбурина. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1996. – С. 269–277; Мандебуря О. С. Проблеми української етнографії в науковій спадщині М. Сумцова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; Шишов Іван. Українознавець: спроба першого прочитання наукових праць М. Ф. Сумцова. – Х.: Майдан, 2000; Іванова О. В. Українська народна поезія в науковій оцінці М. Ф. Сумцова // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2000. – С. 202–211; Іванова О. В. Фольклористичні праці М. Ф. Сумцова в контексті української фольклористики II половини ХІХ – початку ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук, 2000; Сумцов Микола // Народжені Україною: Меморіальний альманах у 2-х томах. – Т. 2. – К.: Євроімідж, 2002. – С. 584 (Тут підкреслено не лише надзвичайно широкий діапазон досліджень, багатство спадщини М. Сумцова, але й наголошено: «Цінною й до сьогодні є студія «Научное изучение колядок и щедривок», в якій позначено найголовніші зміни в напрямках етнографії. Праці «Сучасні завдання історії

народної словесності», «Дещо про початок українського народу», «Головні історичні кроки української мови», «Українські співці й байкари», «Старі зразки української народної словесності», «Вага і краса української народної поезії», «Малюнки з життя українського народного слова» стали своєрідною енциклопедією українознавства, хрестоматією народної словесності».)

6. Сумцов Н. Ф. Мышь в народной словесности // Этнографическое обозрение (далі – ЭО). – Кн. 8. – М., 1891. – С. 92.
7. Мишанич Мотря, Мишанич Степан. Міф, міфологія, міфологізм, міфокритика, міфопоетика: Історія інтерпретації і розмежування понять / Доп. на У Міжн. конгресі українців (м. Чернівці, 26–29 серпня 2002 р.). – Донецьк: Норд-прес, 2002. – С. 36.
8. Афанасьев А. Н. Ответ г-ну Кавелину // Афанасьев А. Н. Происхождение мифа: статьи по фольклору, этнографии и мифологии / Сост., подгот. текста, статья, коммент. А. Л. Топоркова. – М., 1996. – С. 100–115.
9. Сумцов М. Ф. Слобожане: Історико-етнографічна розвідка. – Х., 2002. – С. 160.
10. Токарев С. А. История русской этнографии. – М., 1966. – 317–318.
11. Див.: Микола Федорович Сумцов (1854–1922): опис документальних матеріалів особистого фонду № 794. 1876–1921 рр. – К.: Наукова думка, 1965.
12. Фрадкін В. Спадщина Миколи Сумцова // Сумцов М. Ф. Слобожане. – С. 261. Пор.: Фрадкін В.
13. Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К.: Наук. думка, 1974.
14. Кирпичников А. И. О свадебных обрядах, преимущественно русских, соч. Н. Сумцова // Журнал Министерства народного просвещения. – 1881. – № 7. – С. 174.
15. Байбурин А. К., Фрадкин В. З. Послесловие. – С. 274.
16. Сумцов Н. Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – Х., 1881. – С. 5.
17. Сумцов Н. Ф. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы. – К., 1885. – С. 18–20.
18. Байбурин А., Фрадкин В. Послесловие. – С. 274.
19. Сумцов Н. Ф. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы. – С. 3–7.
20. Сумцов Н. Ф. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу. – К., 1886. – С. 7.
21. Там само. – С. 13–14.
22. Білецький Леонід. Основи української літературно-наукової критики. – С. 155.
23. Павленко Юрій. Дохристиянські вірування давнього населення України. – К.: Либідь, 2000. – С. 17–22; Шкуратов В. А. Историческая психология. – М.: Смысл, 1997. – С. 200–201.
24. Байбурин А., Фрадкин В. Послесловие. – С. 276.
25. Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. – Х., 1885. – С. 5.

26. Там само. – С. 112–113.
27. Сумцов М. Ф. Малюнки з життя українського народного слова. – Х., 1910. – С. 4–5.
28. Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедривок. – К., 1886. – С. 8.
29. Там само. – С. 7–8.
30. Там само. – С. 6–7.
31. Там само. – С. 25–26.
32. Сумцов М. Ф. Слобожане. – С. 112.
33. Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедривок. – С. 1–3.
34. Зокрема, див.: Доманицький В. Современные колядки и щедровки. – К., 1905; Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого вечора. – Львів, 1928; Чичеров В. И. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI–XIX веков. – М., 1957; Пропп В. Русские аграрные праздники, – Л., 1963; Дей О. Величальні пісні українського народу // Колядки та щедрівки: Зимова обрядова поезія трудового року / Упоряд., передмова і примітки О. І. Дея; Нотний матеріал упоряд. А. І. Гуменюк. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 9–40; Виноградова Л. Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования. – М.: Наука, 1982; Ткач М., Данилевська Н. Клечальний міст: джерела української міфології. – К.: Сніва, 1995; Чумарна М. І. З початку світу: Україна в символах. – Львів, 1996; Давидюк Віктор. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Вежа, 1997; Гринив В. Праязык и символ. – К.: Логос, 1999 та ін.
35. Франко І. Що таке поезія? // Вибір декламацій для руських селян і міщан. – Львів, 1902. – С. 10–11.
36. Сумцов Н. Ф. Опыт объяснения малорусской песни о Журиле. – К., 1885. – С. 13–14.
37. Сумцов Н. Ф. Ворон в народной словесности. – М., 1890. – С. 1.
38. Яценко М. Т. Володимир Гнатюк: Життя і фольклористична діяльність. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 150.

Дмитренко М. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ШКОЛА В УКРАЇНСЬКІЙ ФОЛЬКЛОРИСТИЦІ: ВІД РОМАНТИЗМУ ДО ПОЗИТИВІЗМУ // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. – 2004. – Випуск 4 (7). – С. 202.

Витоки культурно-історичної школи традиційно вбачають у загальноєвропейській традиції зміни пріоритетів щодо поглядів на народ, націю, давню матеріальну і духовну (усну) культуру. Від класицизму до просвітництва і романтизму – ось той шлях, яким ішло формування (хай навіть на ідеалістичній основі) історичних підходів до розуміння народної творчості, ролі народних мас в історії, усвідомлення унікальності кожного народу. Тобто з формуванням ідеї народності виникають серйозні наміри щодо поглибленого вивчення традиційної культури за конкретними історичними фактами, даними мови, фольклору, обрядів, звичаїв тощо.

Початок історичної школи, на думку Л. Білецького, ховається в тому загальноєвропейському науковому русі наприкінці XVIII й початку XIX ст., що прибрав назву романтизму. “Цей рух викликали науково-критичні ідеї Гердера, ідеї, котрі, в основних своїх рисах, зводяться до того, що поетична творчість кожного народу містить у собі й дух цього народу; через те студіювання поетичних творів необхідне перш за все для того, щоб у них розкрити той народний дух. [...] З’ясовуючи індивідуальні риси характеру, побуту, культурного та історичного життя цих (народних. – М. Д.) верств, ми, таким чином, визначаємо й індивідуальну фізіономію цілої національної групи, власне, визначаємо абсолютну ідею її народності та її національну самобутність. З цього виростає інтерес до пізнання всіх культурних та мистецько-поетичних витворів певного народу, де дух його національної самобутності заховавсь якнайкраще” 1.

Так постав принцип історичного досліду культурних виявів народного духу, а в межах цього – міфологія як наука, Крайцерова символна теорія, історико-порівняльний принцип студіювання (брати Грімми). Це в європейській науці стало першим етапом історичної школи.

Поява та оформлення в межах історичної школи нового етапу, що дістав назву культурно-історичної школи, як правило, пов’язується з філософією позитивізму. Коріння позитивізму сягає праць представників суб’єктивного ідеалізму – англійських філософів Д. Берклі (1684–1753) і Д. Юма (1711–1776), які шукали нового шляху вирішення основного філософського питання. Основоположником позитивізму вважається французький філософ Ог’юст Конт (1798–1857). Його послідовники – співвітчизник Е. Літтре (1801–1881), англійські вчені Дж. Мілль (1806–1873), Г. Спенсер (1820–1903) та ін.

1832 року О. Конт розпочав, а 1842-го завершив публікацію шеститомного дослідження “Курс позитивної філософії”, згодом видрукував працю “Система позитивної політики, або трактат із соціології, що висвітлює релігію людства” (1851–1854). О. Конт розробив теорію трьох ступенів розвитку людського духу, відповідно до якої людська свідомість у своєму

розвитку проходить три стадії: 1) теологічну, що характеризується переходом від фетишизму через політеїзм до монотеїзму; при цьому поважається божественне право королів і мілітаризм; 2) метафізичну, властивостями якої є критика старого режиму і перехід до нового порядку; 3) позитивну, в межах якої відбувається перехід до точного, застосовуваного й органічного знання, що забезпечують індустріалізацію, мир, суспільний порядок і прогрес. Початок ХІХ ст. О. Конт вважав перехідним від другої до третьої стадій, але із сумішшю трьох станів людського духу. Відходячи від ідеалістичних концепцій, прагнучи наукову доктрину впровадити в соціум, позитивіст О. Конт висунув ряд положень, які згодом – у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – прислужилися науковій, суспільно-політичній думці (другій хвилі позитивізму, неопозитивізму). Зокрема, французький вчений проголосив, крім трьох стадій, ряд принципів-обов'язковостей для реалізації конструктивної функції філософії позитивізму: об'єктивність (мислення підпорядковане предметові, а не навпаки); реальність (предмет – факт, а не плід уяви чи логічна абстракція); достовірність (факт можна перевірити); точність (математична основа системи – норма істинного пізнання); органічність (органічний продукт, природне продовження чи додаток до існуючого); відносність (пізнання явищ не в їхній абсолютній сутності, а в стосунку до нашого організму та у взаємодії між собою); корисність (можливість через позитивне пізнання передбачати події та до певної межі впливати на природу, керувати її силами) 2.

Е. Літтре в статті “О. Конт і позитивна філософія” (1867) так узагальнено сформулював сутність позитивізму: “Позитивна філософія – це таке розуміння світу, що впливає із систематизованої сукупності позитивних наук” 3.

М. Мюллер, досліджуючи мови, міфи, релігії, твори усної словесності багатьох народів, як вважав Дж. Кокк'яра, цілковито прийняв позитивістський метод зведення всіх фактів до певної системи класифікації, що надавали історії рис, властивих природничим наукам. Так само, як і позитивісти, він спочатку спостерігає окремі випадки, а потім уже переходить до розгляду цілого. Мюллер, як і позитивісти, положення просвітителів постійно сплутує з положеннями романтиків 4.

Заслугою філософії позитивізму стало те, що її представники забезпечили побудову наукових дисциплін на об'єктивних засадах, конкретному характері соціального знання і уподібненні наук про “дух” до наук про природу; зумовили виникнення культурно-історичної школи з її історико-генетичною методологією, тлумаченням психології народу і закономірностей творчості тощо 5.

Набуток позитивістських підходів застосував у своїй методології філософ-мистецтвознавець, засновник культурно-історичної школи в Європі Іпполіт Тен (1828–1893). На відміну від праць О. Конта, що мало вплинули на східнослов'янську наукову традицію, дослідження І. Тена в другій половині ХІХ ст. активно обговорювалися і безпосередньо стосувалися предметної сфери наукового студіювання – багатьох мистецьких явищ

народного (колективного) та індивідуального (письменницького, художницького) життя. І. Франко високо оцінював французького вченого, говорив, що “із блискучими та при тім повними широким знання й ерудиції, а незвичайно просто й популярно викладеними” працями І. Тена “повинен бути знайомий кожний освічений чоловік”, адже він відіграв у науковому розвої у Франції “дуже значну роль і досі вважається великим майстром реалістичної критики” 5.

Чимало фундаментальних положень культурно-історичної школи закладено, зокрема, в працях І. Тена “Історія англійської літератури: В 4-х томах” (1863–1864), “Англійський позитивізм” (1864), “Філософія мистецтва” (1865), “Про метод критики і про історію літератури” (1866), “Про розум і пізнання” (1872, рос. вид.) та ін. І. Тен запропонував чітку систему аналізу, що враховувала: 1) йти від джерел; 2) послідовно розглядати предмет із різних боків; 3) йти по висхідній: від характеристики менших груп до більших; 4) перевіряти висновки; 5) відзначати (помічати) загальні властивості віку і народу; 6) бачити залежність даної епохи від попередніх періодів. У “Вступі” до “Історії англійської літератури” І. Тен назвав “три первісні сили” як три фактори історичного розвитку: раса, середовище, момент. Поняття “раси” вчений пов’язував з історично стійкими фізіологічними, психічними та соціально-побутовими властивостями народу чи народів, своєрідним вродженим національним (колективним) темпераментом, що має вплив на мистецтво. Середовище – природні, географічні (ландшафт, клімат тощо) особливості, політичні обставини, соціально-економічні умови. Момент – наявність (чи відсутність) традицій у художній творчості, досягнутий рівень культури. У докторській дисертації про творчість Лафонтена І. Тен сформулював ще одну категорію, що мала надзвичайно важливе значення для науки і була названа “панівною властивістю”. Як у науці за аналізом має йти синтез, так і вчений (критик), розклавши якусь мистецьку індивідуальність чи певну епоху колективної народної творчості, повинен відзначити, що в них існує єдність, зумовлена перевагою однієї риси, ознаки над рештою. Це і є панівна властивість 6. Згодом, вже у ХХ столітті, цю тенівську “панівну властивість” психологи “перетворюють” на теорію домінанти, хоча термін “домінанта” вживається в значенні переваги чогось над чимось чи основної ідеї, думки і використовується багатьма галузями науки і мовної практики.

І. Тен, уважний до традиційного народного мистецтва і зокрема до фольклорної творчості, у центр пізнання, на відміну від позитивістів-попередників, ставив суб’єкт, важливого значення надавав психології. Він писав: “Ніщо не існує без індивідуума; по суті, нема ні міфології, ні мовознавства, але є лише люди, котрі творять слова і образи, відповідно до потреби їхніх органів і самобутньої форми їхнього розуму” 7. Тому основний предмет мистецтва – людина, яку воно пізнає і відображає з допомогою історії. “Залиште у спокої теорії конституцій та їхній механізм, релігії та їхні системи, постарайтеся побачити людей у їхніх майстернях і конторах, на їхніх полях, під рідним небом, на їхній землі, в їхніх оселях, їхній одяг,

культуру і розваги” 8. І далі: “Спостереження – єдиний шлях, що дає можливість пізнати людину. Перетворімо ж для себе минуле в сучасне!”, а відтак “відновімо почуття минулих поколінь, “моральну історію”, “психологію народу” 9. Отже, у творах фольклору можна віднайти не тільки описи природи та зовнішності людини, її фізичної будови, але й зображення внутрішнього світу, почуттів, душі – тобто “невидимої” людини.

Слід відзначити, що культурно-історична концепція І. Тена, особливо в її “психологічній” частині, формувалася паралельно, а то й із деяким запізненням у порівнянні з ранніми працями О. О. Потебні (варто назвати хоч би монографію “Думка і мова”, 1862). Проте це не применшує заслуг французького дослідника щодо впливу його ідей на розвиток порівняльно-історичного методу, становлення загальноєвропейської психологічної школи тощо. В його естетичній системі, на думку Л. Крупчанова, є ще один позитив: об’єкт мистецтва (характерне в житті) включено до соціальної тріади: народ, епоха, людина 10.

Українська культурно-історична школа – явище неоднорідне, складне. Проте не можна сказати, що ці “неоднорідність”, “складність” в українській гуманітарній науці аж надто дискутувалися. Звідси очевидно, що говорити про достатність чи вичерпність дослідження культурно-історичної школи не випадає.

Від романтичного захоплення фольклором, найперше народною піснею та думою, до позитивістського упорядкування й осмислення народного скарбу, від замилювання старовиною (міфами, обрядами, повір’ями, звичаями) до застосування історичного, історико-порівняльного принципів наукового пізнання – ось та оболонка української культурно-історичної школи, що викристалізувалася впродовж тривалого (майже століття) часу її розвитку. Принцип історизму, застосований до традиційних явищ народної культури, приніс вагомні результати не тільки в багатстві зібраного матеріалу, але й у його осмисленні. Все це потребує, незважаючи на наявність деяких публікацій, не одного монографічного дослідження. Бо недостатньо написано й опубліковано не тільки про окремі періоди зародження та розвитку української фольклористики як науки, про окремі проблеми наукової галузі (скажімо, питання генези фольклору; його національної, регіональної, локальної специфіки; класифікації за родо-видо-жанровими ознаками; варіантності; поетики; методики записування), але й про роль збирацько-наукових центрів, періодики, і – особливо – про роль легіонів більш чи менш значних збирачів, дослідників. Українська фольклористика щодо рясноти імен своїх доблесних благородних діячів і досі залишається наукою камерною, самообмеженою. Приклади: праця М. Сумцова “Діячі українського фольклору” (77 імен); підручники, посібники, монографії останнього століття подають ще в сукупності кілька сотень прізвищ. А їх же було, як засвідчують архівні записи, публікації в періодиці, збірках, тисячі, десятки тисяч! (Цікаво, а скільки є нині?)

Культурно-історична школа в Україні ввібрала ідеї та принципи представників багатьох підходів до вивчення усної народної традиційної

творчості. Якщо збирачі та дослідники першої половини ХІХ ст. З. Доланга-Ходаковський, М. Цертелєв, М. Максимович, М. Гоголь, П. Лукашевич, М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, Й. Лозинський, І. Срезневський, О. Бодянський, ранній М. Костомаров, А. Метлинський, ранній П. Куліш були презентантами романтично-народницького характеру, то, починаючи з середини 60–70-х років ХІХ ст., з появою праць О. Потебні, О. Котляревського, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, М. Сумцова, М. Халанського, М. Дашкевича, П. Житецького, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Павлика, В. Гнатюка в українській фольклористиці починає утверджуватися методологія “наукового реалізму”, базованого частково на постулатах позитивістської естетики й критики з перевагою основоположного принципу історизму.

Цей перехід (від романтизму до позитивізму, а від останнього до наукової об’єктивності та застосування адекватних методів дослідження матеріалу), зрозуміло, не мав різких виявів межового плану, а відбувався поступово й всепроникаюче, комплексно. Не дивно, що і в романтичній естетиці 1820-х–1850-х років струмись історизму та раціональної зорієнтованості був досить помітний. І М. Максимович, і О. Бодянський, і М. Костомаров, і П. Куліш знамениті як фольклористи насамперед не стільки через свій “історичний романтизм”, що його можна було б виявити в різних галузях знань характерної доби, а завдяки істинному патріотизмові та результатам, досягнутим шляхом вироблення і застосування культурно-історичної методології, концепції пізнання історичної та художньої реальності. Так, оцінюючи діяльність М. Максимовича, що відбувалася “під покровом релігійної і офіційно-патріотичної фразеології”, М. Грушевський відзначав: “Ні історичний романтизм, ні міністерська інструкція не викривляли у Максимовича-дослідника реалістичного, документального аналізу явищ і фактів...” 11. Передмову М. Максимовича до першої упорядкованої збірки “Малоросійськія песни” (1827) М. Грушевський назвав “маніфестом українського народництва”, адже в цій статті “народня українська маса як продукт певних географічних, економічних і культурних умов ставала в центрі дослідчої уваги і культурної праці” 12.

Фактично М. Грушевський визнав за М. Максимовичем першорядну, основоположну роль засновника наукової школи.

Згадана передмова М. Максимовича, на думку Д. Дорошенка, “звучить як літературний маніфест, і справді для свого покоління вона мала значення маніфесту, вона була прапором, на якому було виписане магічне слово для тих часів: “народність” 12.

Я. Гарасим трактує цю передмову саме “як маніфест української культурно-історичної школи” 13. Щоправда, така категоричність дослідника, спровокована вживанням терміна “маніфест” видатними попередниками, все ж трохи вразлива. Бо, як відомо, культурно-історична школа на той час ще не була сформована, а в особі М. Максимовича маємо загалом не першого збирача і дослідника українського фольклору. Крім того, окремі думки передмови М. Максимовича були відомі з праць Г. Успенського, М.

Цертелева, О. Павловського, З. Доленги-Ходаковського, І. Кулжинського, публікацій у періодиці (зокрема, “Листів із Малоросії” О. Льовшина, надрукованих у журналі “Український вісник” 1816 р.). Зрештою, “маніфестально” звучить назва доповіді професора Г. П. Успенського, виголошеної 1809 року на урочистих зборах Харківського університету: “Про те, що кожному народові важливіше знати давній і нинішній стан своєї Вітчизни, ніж інших держав” 14.

Н. Шумада звернула увагу на те, що поділ пісень на жіночі та юнацькі (чоловічі) одним із перших у слов'янській фольклористиці здійснив Вук Караджич, а вже потім їх саме так класифікували М. Максимович, О. Бодянський та ін. Отож досвідчена дослідниця не вважає передмову за “маніфест школи”: “Ніяк не применшуючи значення викладених у ній міркувань теоретичного плану, все-таки пам'ятаємо, що це лише підступи, пунктирне накреслення напрямів...” 15.

Помітним попередником М. Максимовича, як про це вдячно говорить і сам учений наприкінці своєї знаменитої передмови, був Микола Андрійович Цертелєв (Церетелі) (1790–1869). У журналі “Сын Отечества” М. Цертелєв опублікував статтю “Про старовинні малоросійські пісні” (1818. – Ч. 45. – Кн. 16), а 1819 року в Санкт-Петербурзі надрукував невелику за обсягом книгу “Спроба зібрання старовинних малоросійських пісень”, куди ввійшло дев'ять дум та одна історична пісня. Збірка “вписала ім'я М. Цертелева на скрижалі української науки й культури, принісши йому славу одного з фундаторів вітчизняної фольклористики” 14.

Через рік після видання М. Цертелєв заявив про публікацію наступних збірок пісень, навіть тематично рубрикував їх: 1) пісні хороводні; 2) пісні святочні; 3) пісні весільні; 4) пісні, що стосуються приватного або сімейного життя. Проте вже 1825 року писав про те, що обставини змінилися і що він змушений був облишити свої добрі наміри 15. Про свою збирацьку роботу М. Цертелєв повідомляв у листах до М. Максимовича, стимулюючи останнього до записування, дослідження та видання українських пісень. М. Цертелєв був один із перших діячів культури, хто схвально відгукнувся про самостійність і високий розвиток української мови та створеної її засобами гармонійної народної поезії. Зокрема, в передмові до своєї фольклорної збірки він писав: “...Наріччя малоросійське, що було раніше мовою окремою і панівною в південних країнах вітчизни нашої, не менше інших мов здатне до поезії”. А щодо “достоїнства малоросійських пісень як поетичних творів, то можна назвати їх щасливим відбитком первісних часів віршування – поезії нештучної, природньої” 15.

Згодом, у середині, другій половині ХІХ ст. проблема генези, функціонування української мови, проблеми “мова фольклору”, “мова літератури” будуть актуалізовані не тільки в зв'язку з царськими утисками – указами, заборонами, циркулярами, але й у зв'язку з появою великої кількості публікацій фольклору, розвитком художньої літератури, поглибленням самосвідомості українців. Ці проблеми по-своєму висвітлені у працях М. Максимовича, О. Бодянського, М. Костомарова, П. Куліша, О.

Потебні, О. Котляревського, І. Нечуя-Левицького, М. Драгоманова, П. Житецького, І. Франка, М. Павлика, О. Огоновського, Є. Желехівського, М. Дашкевича, М. Сумцова, Д. Яворницького, Б. Грінченка, В. Гнатюка, Ф. Коллеси, С. Єфремова та багатьох інших.

У другому десятилітті ХІХ ст., як відомо, почали з'являтися в публікаціях перші записи текстів українських народних пісень піонера слов'янської фольклористики Зоріана Доленги-Ходаковського. Кілька фольклорних матеріалів було вміщено в “Граматичі малоросійського наріччя” (1818) О. Павловського. До збирання творів народної словесності закликав журнал “Український вісник” (1818). В опублікованому на шпальтах журналу листі літератора В. Г. Анастасевича до видавців говорилося: “Зберіть і збережіть уцілілі в устах народних останки малоросійського слова” 16.

У передмові до своєї “Граматики...” О. Павловський відзначав деякі риси національного характеру українців, особливості життя й дозвілля, про що згодом, через багато літ, писатимуть М. Костомаров, П. Куліш, П. Юркевич, Ф. Вовк, М. Шлемкевич та ін. В українцях автор знайшов “щось приємно-меланхолійне, що відрізняє їх, можливо, від усіх інших жителів земної кулі. Вони мають природню кмітливість, гостроту, схильність до музики і здібність до співу. Хлібосољство і простота звичаїв складають їх суттєві властивості. В учинках надто прості і нібито трохи грубуваті, в ділах справедливі; в розмовах відверті, хоча часто тонкі й хитромудрі; в намірах ґрунтовні. Люблять охайність і чистоту... Працюють тихо, але надійно. У пристрастях рідко спостерігають стриманість. До наук покликані, здається, від природи. Пісні їхні майже завжди тужні, але задуми, що криються в них, особливо цікаві для поетів, невимушений вираз думок і виблискуюча завжди якась ніжність і невинність – чудесні! Що може бути більш вражаючим, як слухати, коли українці приємними літніми вечорами, зібравшись гуртом десь на пагорбі, співають своїх сумовитих пісень?” 17.

Отже, те, що було романтичним духом епохи, мало безпосередній вплив на М. Максимовича – вченого-енциклопедиста, поета, професора ботаніки, першого ректора Київського університету св. Володимира (1834–1835), одного з найвизначніших українських мислителів і подвижників вітчизняної науки. Не випадково саме за М. Максимовичем закріплена слава основоположника української культурно-історичної школи. Як відомо, він написав чимало праць, що безпосередньо стосувалися історії, мови, літератури, традиційної усної та матеріальної культури народу.

На прикладі М. Максимовича в українській гуманітаристиці можна побачити перехід від розквітлого романтизму до нової позитивістської доктрини. Вихований у душі натурфілософської школи, М. Максимович вважав, що пізнання природи й суспільства мусить спиратися на результати наукових досліджень, “суворо аналітичного й обережно синтетичного, а тому позитивного”, бо “філософія може бути в кожному витворі розуму” і “всяка наука повинна бути філософською”. Щодо “різних наук або окремих галузей знання, то, – писав М. Максимович, – і в них один, загальний погляд повинен

розстилатися до самих дрібних деталей”. Цей принцип, як наголосив В. Качкан, Максимович провів крізь усі свої історичні, фольклористичні, філософсько-природничі, етнографічні, літературознавчі та лінгвістичні студії 18.

Ось як сказано про вченого в сучасному двотомному меморіалі “Народжені Україною”: “Численні історичні праці М. Максимовича, присвячені дослідженню історії давньоруської держави, козаччини, Гетьманщини, гайдамацького руху (“Історичні листи про козаків придніпровських”, “Спогади про Богдана Хмельницького”, “Про Петра Конашевича-Сагайдачного”, “Про Лаврську Могилянську школу”, “Розповіді про Коліївщину” та ін.), відіграли важливу роль у становленні вітчизняної історичної науки. Перу вченого належить також ряд цінних досліджень з археології. Він плідно займався етнографічною роботою, опублікував чимало історичних джерел. Студії М. Максимовича у сфері фольклористики, зокрема видання ним збірників “Малоросійські пісні” (1827), “Українські народні пісні” (1834), “Збірник українських пісень” (1849), започаткували українську фольклористику” 18.

Не маючи змоги детальніше охарактеризувати внесок М. Максимовича у фольклористику (а це почасти здійснили попередники: М. Драгоманов 19, О. Пипін 20, О. Огоновський 21, В. Науменко 22, О. Грушевський 23, М. Грушевський 24, А. Лобода 25, Ф. Савченко 26, П. Попов 27, Б. Кирдан 28, П. Марков 29, В. Качкан 30, М. Корпанюк 31, О. Рясна 32, В’яч. Гнатюк 33 та ін.), коротко висвітливо деякі підвалини культурно-історичної школи у фольклористиці, що їх заклав М. Максимович.

Узагальнену оцінку діяльності та здобутків М. Максимовича дав М. Грушевський у статті “Розвиток літературних досліджень у ХІХ столітті і вияви в них основних питань українознавства”, заявивши, що його (Максимовича. – М. Д.) найбільшим подвигом було “вияснення народної основи української історії, її тяглості й неперервності, укріплення на сім ґрунті того переконання, що український народ – це дійсний будівничий великого тисячолітнього діла української історії і одвічний господар української землі, политої його потом і кров’ю” 34.

Таким чином, на перший план виступають ідеї народності та історизму усної творчості українців (Я. Гарасим називає: “концепція історизму усної словесності” 35). Це була не та ідея народності, що про неї писав О. Пипін як про “народність кріпосного права” 36. І не та “офіційна народність”, що її ревно плекала імперська верхівка, утримуючи в своєму силовому самодержавному полі народи. Зрештою, як відзначав про відкритий 1834 року в Києві університет його нинішній ректор В. Скопенко, “за задумом його петербурзьких засновників, навчальний заклад мав стати передусім центром русифікаторської політики південно-західного краю Російської імперії. Та незважаючи на величезні потуги поліційно-репресивної великодержавницької машини, таким Київський університет не став. Не став тому, що тут завжди нуртував волелюбний дух, сюди завжди тягнулися найсвідоміші, найпередовіші національно-патріотичні сили” 37.

М. Максимович мав на увазі народність із тисячолітньою історією, зі своєю мовою, зі своїми обрядами та звичаями, усною і писемною словесністю; ту народність, що своїм козацьким духом потрясла Європу і весь світ, що вибухнула Коліївщиною, що не втратила себе і в умовах поневолення, а заговорила геніальними устами розкріпаченого Т. Шевченка.

У передмові “Про малоросійські народні пісні” до першої своєї збірки “Малоросійські пісні” М. Максимович піднесено писав: “Настав, здається, той час, коли пізнають істинну ціну народності; починає вже збуватися бажання – хай витвориться поезія справді руська! Найкращі наші поети уже не за основу і зразок беруть твори інших племен, а тільки як засіб для найповнішого розвитку самобутньої поезії, що зародилася на рідному ґрунті, тривалий час її приглушували чужоземні пересаджування, крізь які вона лише зрідка пробивалася. З цього погляду на велику увагу заслуговують пам’ятки, де повніше була б виявлена народність: це пісні, де звучить душа, рухома чуттям, і казки, де відсвічується фантазія народна. В них часто бачимо міфологію, повір’я, звичаї, норів і нерідко дійсні події, що в інших пам’ятках не збереглися: “сказка – складка, а песня – былъ”, – говорить прислів’я. У цьому плані дуже значними, а тому гідними уваги й поваги були б пошуки слідів народної міфології, обрядів, збирання пісень, прислів’їв і т. д. Особливо мова набуває довершення завдяки студіюванню останків минулого, де вона ближча до свого кореня, відповідно чистіша за складом і могутніша. Це особливо стосується пісень слов’янських, що їм наочно притаманна мистецька вишуканість. Ця мистецька вишуканість може послужити яскравим доказом того, що поезія – вроджена властивість людського духу, що істинна поезія може бути його власним витвором. Із такими думками звернув я увагу на це в Україні, і на перший раз видаю збірку пісень цієї країни, сподіваючись, що вони будуть цікаві й навіть у багатьох аспектах корисні для нашої словесності – переконаний, що вони мають безсумнівне достоїнство і між піснями слов’янських племен займають одне з перших місць” 38.

Як бачимо, вчений обґрунтовував принцип історичного підходу до дослідження фольклору, вважав природнім його виникнення та функціонування у надрах рідної мови, рідної суспільної та домашньої обстановки, побуту, обрядів – всього світоглядного комплексу. Ідея народності як ідея самобутності, національної ідентичності українців лежить в основі фольклористичної концепції М. Максимовича. Дослідники (Ф. Савченко, П. Марков, Я. Гарасим) вже звертали увагу на те, що у поглядах на поняття народності М. Максимович дотримувався орієнтовно того визначення, яке запропонував у листі до нього (1835 р.) колишній рецензент його альманаху “Денница” М. І. Надеждін, пишучи про російську літературу: “Під народністю я розумію сукупність всіх властивостей, зовнішніх і внутрішніх, фізичних і духовних, розумових і моральних, що складають сутність російської людини, яка відрізняє її від усіх інших людей – європейців так само, як і азіатів” 39.

Враховуючи особливості етногенезу українців, органічне поєднання рис, зумовлених наїзницьким, пастушим та хліборобським способами життя, а також потужне історичне “облагородження характерів” за часів козаччини періоду Б. Хмельницького, М. Максимович відповідно й проаналізував нашу усну творчість, відзначив її самобутність, неперервність, перспективність розвитку. Це виявилось як у порівнянні українських пісень із російськими, так і у спробах тематично-жанрової класифікації, з’ясуванні художньої специфіки фольклору, його взаємин із літературою.

Надзвичайно важливого значення М. Максимович надавав не тільки народним пісням (а їх уже 1834 року вчений у своєму розпорядженні мав дві з половиною тисячі, 1837-го – три тисячі 40), а й думам. Саме М. Максимович вперше в українській фольклористиці вжив термін “дума” на позначення жанру зі своїми характерними сюжетикою, композицією, системою образів, мотивами, стилістикою, символікою тощо. Опісля термін “дума” набув широкого вжитку не тільки в фольклористиці, але й у літературі, творчості Т. Шевченка, І. Франка, Г. Хоткевича та ін. 41. Як термін-нівелюнт (щодо жанрової та української національної специфіки) нині зберігся в назві російського парламенту.

“Особливо чудові думи, – писав М. Максимович, – героїчні співи про билини (в значенні бувальщин. – М. Д.), що стосуються переважно часів гетьманства Скоропадського. Їх і нині ще співають сліпці-бандуристи, яких можна назвати малоросійськими рапсодами. [...] Бажано, щоб хто-небудь із земляків моїх, із Полтавської губернії чи тих, хто живе поблизу Києва, поспішив зберегти для словесності ці пам’ятки” 42. Ентузіаст І. Срезневський не забарився: 1833 року в друкарні Харківського університету опубліковано першу частину альманаху “Запорозька старовина”, куди ввійшли пісні та думи, а також невеликі статті про них. М. Максимович відгукнувся на це видання рецензією в журналі “Молва” (1833. – № 6. – С. 92–94).

У статті “Що таке “думи”, опублікованій у другому збірнику М. Максимовича “Українські народні пісні” (1834), проаналізовано жанр українського національного епосу, відзначено основні його дефінітивні риси: виконання бандуристами; розповідність чи епічність; вільний розмір з нерівномірною кількістю тонічних стоп; іноді наявність пісенного розміру; вірші, як правило, римовані; зміст переважно історичний 43.

Цінні наукові спостереження висловив М. Максимович у передмові до третього збірника пісень. Тут дослідник, як і в попередніх статтях-передмовах, стисло окреслює жанрові особливості дум, деякі моменти уточнює (“історичні особи та військові подвиги були хай і головним, але не єдиним об’єктом зображення української думи”), говорить про трансформацію матеріалу, імпровізаційний характер виконавства (“повторення відомого, іноді з переробкою на новий лад”). На основі зіставлень думової поезики з поезикою “Слова про Ігорів похід” приходять до висновку про їхню близьку спорідненість 44, а відтак йдеться про українське походження давньої пам’ятки часів Київської Русі.

Думи, історичні пісні, балади, обрядова і необрядова лірика, казки, легенди та перекази, загадки, прислів'я та приказки, прикмети (якими будуть погода, врожай) та інші пласти невичерпної усної творчості цікавили М. Максимовича впродовж усього життя. Так само, як і “Слово про Ігорів похід”.

Три збірки українських народних пісень та дум у записах і виданні М. Максимовича (ними захоплювалися М. Гоголь, О. Пушкін, Т. Шевченко, Ю. Венелін, В. Даль, Ф. Боденштедт та ін.), його монографічне дослідження “Дні та місяці українського селянина”, сотні студій з ботаніки, мови, історії, літератури (зокрема “Слова про Ігорів похід”), полеміка з адептами норманської теорії – ось той головний набуток, що приніс М. Максимовичу та українській фольклористиці всеслов'янську і світову славу.

Яскравим представником, одним із засновників вітчизняної славістики, фундаторів української культурно-історичної школи був Осип Максимович Бодянський (1808–1877). Його перу належать перше дисертаційне дослідження з фольклористики – магістерська робота кандидата Московського університету: “Про народну поезію слов'янських племен” (1837), одна з перших у слов'янському світі монографія про писемність слов'ян (захищена як докторська дисертація): “Про час походження слов'янської писемності” (1855), численні праці з історії, мовознавства, літературознавства тощо.

Після захисту магістерської дисертації О. Бодянський перебував у п'ятирічному науковому відрядженні в західних і південних слов'ян. Ця обставина згодом відіграла важливу роль у формуванні славістичних досліджень у Росії та в Україні, встановленні міцних міжнародних наукових та культурних зв'язків.

О. Бодянський, за оцінкою сучасників, належить до плеяди провідних діячів слов'янського відродження. Людина великого обдаровання і всебічних інтересів, він доклав чимало зусиль до становлення майже всіх напрямів вітчизняного слов'янознавства, сприяв входженню українства у загальнослов'янський і європейський культурний простір. “Талант Бодянського-славіста і його патріотичне служіння Україні розкрилися в роки роботи на посадах професора Московського університету, секретаря та редактора Товариства історії і старожитностей... Зусиллями О. Бодянського Московський університет стає важливим центром українознавства. [...] Особлива заслуга О. Бодянського перед Батьківщиною полягає у виданні ним у Москві наприкінці 1840-х рр. низки славетних пам'яток української історичної думки – “Історії русів”, “Літопису Самовидця”, творів козацьких літописців, вітчизняних і зарубіжних дослідників XVIII ст. – П. Симоновського, О. Рігельмана, Г. Міллера, численних документів про козаччину, які за тодішніх умов не могли бути опубліковані в Україні. Зазнавши переслідувань за український патріотизм, О. Бодянський зміг повернутися до археографічної роботи лише на хвилі нового суспільного піднесення кінця 1850-х рр. У наступні десятиліття він упорядкував і випустив друком у двох томах “Джерела малоросійської історії”, зібрані його

попередником Д. Бантиш-Каменським, “Діаріуш” М. Ханенка, “Реєстр Війська Запорозького 1649 року” 45. Нагадаємо, що свого часу І. Франко вважав сто виданих томів “Читань” найкращим, величним пам’ятником невсипущої діяльності О. Бодяньського, а Л. Білецький підкреслював “найбільшу методологічну заслугу проф. Бодяньського” як видавця-редактора, котрий “ознайомлював із джерелами нашої поезії та історії” 46.

Особливо значний, проте, на нашу думку, ще малооцінений, внесок Осипа Бодяньського та його молодшого брата Федора (1812–1873) в українську фольклористику. Крім теоретичних праць старшого брата, професора Московського університету, маємо акцентувати на колосальному збирацькому доробкові обох ентузіастів-патріотів. Як відомо, вже до 1837-го року брати Бодяньські записали понад вісім тисяч народних пісень. Записи братів Бодяньських за життя (та й по смерті) друкувалися мало. Невелику кількість пісень опублікували М. Максимович, А. Метлинський, згодом І. Франко. Найбільшою публікацією залишається збірка “Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських” (1978), що її впорядкувала А. Ю. Ясенчук; загальна і текстологічна редакція та вступна стаття О. І. Дея.

О. Бодяньський мав високорозвинену національну самосвідомість, підходив до розуміння народу та його творчості з позицій історизму, самобутності, пієтизму. О. О. Котляревський згадував про О. Бодяньського як про людину “твердого і стійкого характеру”, котра “не поступалась жодною п’яддю землі без бою і не йшла ні на які компроміси із сумлінням” 47. Вже в рецензії на збірку прислів’їв та приказок, що їх зібрав В. Смирницький, О. Бодяньський відзначав народність як одну з характерних рис української тогочасної літератури, яка не йде шляхом наслідування іноземних чужих зразків, а займається “розробкою багатих самородних, своєрідних копалин національного” (Телескоп. – 1834. – № 21. – С. 337).

У магістерській дисертації “Про народну поезію слов’ян” О. Бодяньський розвинув думку про рідне і чуже, про збереження народом власного обличчя: “Минула вже пора звабних ідей космополітизму... Минула вже пора мавпування... Нині будь-який народ прагне залишатися тим, ким він є, ким він може стати... Прагне бути собою, жити своїм корінним життям, мислити своєю головою, відчувати своїм серцем, бажати своєю волею, чинити самостійно й безпосередньо і, таким чином, жити всіма силами свого буття...” 48.

Супроти національного нігілізму, що виявився на шпальтах “Російського вісника” (зокрема позиції Н. Подести щодо іноземного субстрату в слов’ян як закону, без якого немислима їхня історія), спрямований і пафос статті О. Бодяньського “Добросовісність, наука і народність”, опублікованої під псевдонімом “Е. Радушин” у літературній газеті “Молва” (1857. – № 12, додаток). Міркування О. Бодяньського й нині актуальні, адже теоретики безнаціонального глобалізму, ведучи тотальний наступ на етнічні культури, докладають великих зусиль для вироблення загальнолюдських стереотипів не лише в економічній, а й у культурній сфері, що призводить до нівеляції традиційного. Ось як розмірковував О.

Бодянський майже півтора століття тому: “Ми не можемо, не повинні розривати нашого зв’язку з нашим минулим, а тим більше відторгатися від нього, бажати бути народом “без причта роду” тому що повагу до себе і людина, і народ здобувають не одним лише сучасним. [...] Нам потрібна просвіта..., що пливе своєрідною течією, проймає всі суглоби й жили нашого духовного організму, очищає і зміцнює його... Різноманітне побічне, чужорідне, що сприймається нами ззовні, повинно перетворитися в нашу природу, щоб ми й потім залишилися ми ж, але тільки облагороджені благородним, просвітлені світлим, такі, що не переслідуюмо старого тільки тому, що воно старе, такі, що відновлюємо живу традицію, живий зв’язок між минулим і сучасним, захисники історичної пам’яті; будівничі державного і народного життя не на піску, а на міцній основі органічного, свідомого саморозвитку, самоповаги” 49.

Оцей романтично-настрійний романтизм, як бачимо, – не лише емоції, бажання ідеаліста чи плід його фантазій; тут чітко видно позицію вченого-патріота, котрий без упереджень дивиться на реалії творчого життя українців у колі інших слов’янських народів та загальнолюдській спільноті, визнає за українським народом (як і за будь-яким іншим народом планети взагалі) право бути собою, не асимілюватися, не “лягти гумусом”, а зберегти себе, збагативши при цьому набутком інших традицій, інших культур. Національна окремішність чи самобутність народу, за О. Бодянським, впливає з його релігії, філософії, прав, звичаїв, історії, розташування країни, віри, мови, численних житейських умов; проте “ні в чому так яскраво, сильно, чисто не знаходить вияву, як у словесності” 50. Відповідно до цього на фольклор слов’янських народів дослідник дивився прагматично, підкреслюючи характерні риси. Скажімо, народна словесність чехів, моравів і поляків – лірична, словаків – ідилічна, сербів – юнацька, героїчна, епічна, росіян – описово-розповідна, українців – драматична, така, що перевершує за розвитком усі названі музикою, властивостями мови, еластичністю (згодом О. Веселовський запровадить “закон пластичності образу”) й різноманітністю образів та форм віршування, вислову почувань та розумінь.

Отже, за О. Бодянським, логічно й доречно пізнавати своє минуле, свій фольклор, іти до джерел, щоб утвердитись духом і таки залишитися собою.

Саме таким шляхом пішов Пантелеймон Олександрович Куліш. Його постать в українській фольклористиці другої половини XIX століття одна з найзначніших. Це дивовижний талант універсального типу, чия багатогранна діяльність ще належним чином не вивчена і не спопуляризована. Коли називаємо ім’я Пантелеймона Куліша, то в контексті зі словами “робота”, “творчість” органічно вживаємо поняття “вперше” та “Україна”.

В одній статті називаючи П. Куліша “корифеєм нашої літератури” 51, І. Франко в іншій (передмові до львівського видання українською мовою “Гамлета” В. Шекспіра 1899 року в перекладі П. Куліша) висловив промовисту, можна сказати, історичну, знакову оцінку: “Куліш – перворядна зірка в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків та літератур європейських народів” 52.

Літературно-художню та наукову творчість П. Куліша вважають за подвижницьку та новаторську: він першим почав писати українською мовою наукові праці, чим заклав основи української наукової мови; став “батьком” українського роману й одним із перших творців російської історичної романістики (знамениту “Чорну раду” видав українською та російською мовами); запровадив новий фонетичний правопис (“кулішівку”), яким, із незначними змінами, користуємося нині. Перший вимогливий і доброзичливий критик та побратим Т. Шевченка (і загалом перший літературний критик-професіонал), П. Куліш був також першим біографом, упорядником і видавцем повного зібрання творів М. Гоголя, першим перекладачем українською мовою творів Шекспіра, Байрона; першим, разом з І. Пулюєм та І. Нечуєм-Левицьким, здійснив повний український переклад Біблії 53.

Щодо власне фольклористичних напрацювань, то й тут П. Куліш відзначився не одним вагомим “вперше”. Зокрема, вперше в історії української фольклористики він ще 1844 року, на початку своєї діяльності (очевидно, під впливом збірок і праць М. Максимовича, П. Лукашевича, О. Бодяньського, М. Костомарова, М. Грабовського), розробив проспект багатотомного серійного видання фольклору з широкою комплексною назвою “Життя українського народу”. До восьми запланованих томів мали ввійти різножанрові фольклорні матеріали: пісні, думи, казки, легенди, перекази, прислів’я, загадки тощо. Про це відомо з листів П. Куліша до М. Погодіна та до М. Юзефовича 54.

Перше серійне видання українського фольклору, що мало побачити світ за десять–п’ятнадцять років, здійснити П. Кулішеві, на жаль, не вдалося. Цю блискучу ідею аж через тридцять літ втілив у життя П. Чубинський. Щоправда, П. Куліш таки зумів частково реалізувати ідею антології в двотомнику “Записки о Южной Руси” – “Записки про Україну” (в автографі – “Етнографічні записки...”). В історії української етнографії, зазначав І. Франко, “ім’я Куліша тривко записане його “Записками о Южной Руси” 55.

У середині 1850-х років у П. Куліша нагромадилося чимало матеріалів (як власних записів, так і записів інших збирачів – тут Куліш, треба сказати, виявляв хист своєрідного Гобсека-етнографа). Відомо, що він нарікав на те, що ніхто не видає фольклорних матеріалів, а тому був готовий передати ці матеріали для друку “навіть самому чортові або Срезневському, що одне й те ж саме” 56. Багато власних записів, а також записів інших збирачів П. Куліш передав А. Метлинському для публікації в збірнику “Народные южно-русские песни” (1854). Видання А. Метлинського, безсумнівно, надихнуло “гарячого П. Куліша”, вселило надії на можливість підготовки та цензурного дозволу на публікацію власних праць. Готуючи до друку першу книгу “Етнографічних записок про Україну”, він накреслював грандіозні плани серійного видання в дванадцяти томах. Це мали бути “цілі збірки з критичними дослідженнями і належною даниною кожному збирачеві” 57. Завзятий, амбітний, патріотично налаштований П. Куліш періоду середини 1850-х мав намір “підняти на ноги все, що було написане про Україну” і що

про неї не було надруковане. Так задум першого серійного фольклорного видання переріс, як бачимо, в план публікації різноманітних матеріалів про Україну, що “працювало” на ідеологію народництва, активнішого утвердження самобутності власної нації в колі європейських народів, а особливо в лоні Російської імперії. Більше того, згодом у П. Куліша з’явилося переконання в необхідності перекладу українських дум, історичних пісень на популярну тоді в Європі французьку мову. У його листі з Венеції від 23 березня 1869 року до М. Білозерського проголошено приховане політичне та освітньо-культурницьке гасло, що згодом своєрідно відгукнеться в ідеології “хвильовизму” (“Геть від Москви!”), не втратить своєї актуальності й нині: “Скільки разів говорив я нашим зажиточним людям про необхідність видавати французькою мовою *texte en regard* наші думи та історичні пісні для Європи! Проте їм жаль грошей лише на такі заняття! А водночас вони бажають, щоб Москва нас поважала. Москва почне нас поважати тільки тоді (аж ніяк не раніше), коли ми досягнемо поваги Європи. Ось завдання, гідне гуманного патріотизму!” 58 (Підкреслення наше. – М. Д.).

Активні пошуки форм реалізації власних видавничих проектів призвели П. Куліша до компромісних рішень публікувати матеріали окремими томами, не вказуючи ні на їхню кількість, ні на конкретний характер вміщеного скарбу. Якщо спочатку дослідник мав на меті подати лише фольклорно-етнографічні матеріали, а тому, відповідно, й праця мала назву “Етнографічні записки про Україну”, то згодом (можливо, під певним тиском цензури*? чи з міркувань самоцензури, на що непослідовний у багатьох виявах П. Куліш був великим мастаком) роздумав. У листі до І. Аксакова навесні 1856 року П. Куліш писав: “Запитайте в цензора, чи можу я в заголовку книги закреслити слово “Етнографічні”, так щоб залишилося тільки “Записки о Южной Руси”. Це мені необхідно для того, щоб у наступних томах не обмежуватися добором матеріалу. Чи можна також написати слова: “Видав П. Куліш”?” 59.

Як відомо, цензура задовольнила бажання П. Куліша, котрий у передмові до першого тому “Записок” зазначав, що з деякого часу серед освічених людей Північно-Російського населення пробудилося особливе бажання глибше пізнати Малоросію, чи Південну Русь; а з другого боку, самі українці почали відчувати сильніше, ніж досі, спрагу самопізнання. А тому, “задовольняючи цю подвійну вимогу, я взявся видати, в невизначеній кількості томів, Записки про Південну Русь, у яких би кожна грамотна російська людина мала енциклопедію різноманітних свідчень про народ, який говорить українською мовою” 60.

Видання двох томів (1856 року – першого, а 1857-го – другого) “Записок о Южной Руси” було не лише визначною подією в тогочасній фольклористично-етнографічній думці, а й своєрідним проривом українського питання в панівне великодержавницьке науково-культурницьке середовище, сміливим жестом патріота-романтика, котрий відмовлявся вже від замилювання старовиною в ім’я ідеалізації минулого, прагматично

розраховував на те, щоб “внутрішній образ України колишньої” порівняти з сучасним станом, привернути увагу збирачів, дослідників і письменників, загалом освічених і багатих людей до потреби звернутися до невичерпних народних джерел. У листі до В. Тарновського від 25 квітня 1856 року П. Куліш прогнозував, що без майбутніх “Записок” не можна буде обійтися, “хто б не задумав довідатися правди про Южну Русь із самого джерела, а не од історіографів” 61. Не самозакоханістю й хизуванням, а глибоким усвідомленням значення двох томів були продиктовані щирі слова зізнання П. Куліша С. Аксакову: “Записки о Южной Руси” друкую з насолодою не тому, що в них є моє, а тому, що передаю світові пам’ятки духу народного, яким у моїх очах нема ціни” 62.

Надзвичайно високо оцінив “Записки” та їхнє значення для України і всього слов’янського світу Т. Г. Шевченко. З Новопетрівського укріплення 22 квітня 1857 року він писав М. М. Лазаревському: “Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за “Записки о Южной Руси”. Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав. Може, він і розсердиться на мене за те, що я його алмазний подарок “Записки о Южной Руси” послав на Чорноморію Кухаренкові. Так що ж! Скажи, не втерпів. І як він, крий його Мати Господня! не видасть второго тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші і вся Слов’янщина проклена його і назове брехуном” 63.

Оцінку другого тому знаходимо в щоденниковому записові Т. Г. Шевченка від 17 червня 1857 року: “Особливо вдячний я йому (Кулішеві. – М. Д.) за “Записки о Южной Руси”. Я цю книгу скоро напам’ять буду читати. Вона мені так живо, так чарівно живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я немовби з живими бесідую з її сліпими лірниками і кобзарями. Прекрасна, благородна праця. Діамант у сучасній історичній літературі. Пошли тобі, Господи, друже мій щирий, силу, любов і терпіння продовжувати цю неоціненну книгу” 64.

Проте, хоч П. Куліш і готував до видання третій і наступні томи, після виходу двох охолов, почав думати про видання українського журналу, щоб “дати южноруському слову громадянство” 65.

Цікаво, що й Т. Г. Шевченко виношував ідею створення журналу й, дякуючи П. Кулішеві за публікацію в “Записках” поеми “Наймичка”, у грудні 1857 року писав: “Боже мій, як би мені хотілося, щоб ти зробив свої “Записки о Южной Руси” постійним періодическим изданием на кшталт журналу. Нам з тобою треба б добре поговорить о сім святім ділі” 66.

Дозволу на періодичне видання “Хата” П. Куліш не отримав, хоч і запевняв міністра народної освіти, що це буде “журнал словесності, історії, етнографії і сільського господарства”, який “не торкатиметься політики” 67. На початку 1860 року вдалося видати лише альманах “Хата”. Метод “етнографічного реалізму” дозволив П. Кулішеві опублікувати, окрім власної статті “Погляд на українську словесність”, кількох коротких вступів “Від видавця”, добірку з десяти поезій Т. Шевченка “Кобзарський гостинець”, поезії Я. Щоголева і П. Кузьменка, оповідання Ганни Барвінок, Марка

Вовчка і М. Номиса. Вперше після “Огляду творів, писаних українською мовою” М. Костомарова майже через два десятиліття було привернуто гостру увагу до проблем розвитку української літератури, зокрема акцентовано на народності та новаторстві українського письменства, глибокому зв’язку нової української літератури з фольклором, життям і побутом народу. Так, про Т. Шевченка П. Куліш писав: “Нема нам закону над його слово, тільки одна народня поезія для його і для всіх нас стоїть за віковичний взір; та й народньої поезії ніхто не зачерпнув так зглибока, як Шевченко. Набравшись ізмалку всього, чим живе й дише селянин, він підняв прості хатні розмови до високої пісні, і разом зробив з них ревну, сердечну лірику і величний епос” 68.

Книга П. Куліша – доказ того, що “багатство народних пам’яток ще не вичерпане” 69, – заявив М. Костомаров у досить розлогій позитивній рецензії, опублікованій у журналі “Отечественные записки” (1857. – Т. 112. – С. 41–74). Коротко оглянувши видання українського фольклору (збірки М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лукашевича, Г. Ількевича, К. Сементовського, А. Метлинського та ін.), рецензент відзначив оригінальність “Записок” П. Куліша, не схожих на попередні публікації: “Тут вміщені не тільки думи і пісні, як у колишніх збирачів, а й оповідання в прозі про історичні постаті та події..., записані слово в слово з уст народу. [...] Минув час ковзати поверхнею народного побуту і схоплювати в ньому загальні риси...; настала потреба знати і зображувати свою народність фундаментально з усіма її звивинами. Ніхто з такою бездоганністю не задовольняє цієї потреби в науковому плані, як п.Куліш у своїх легендах, переказах і повір’ях, що їх він записав із уст народу” 70.

Оцінка М. Костомарова залишилася надовго дороговказом для наступних оглядачів “Записок”. Це стосується не тільки М. Петрова, О. Пипіна, О. Огоновського, але й М. Грушевського, В. Петрова, Ф. Колесси та ін. Зокрема, М. Грушевський також відзначав, що П. Куліш у “Записках о Южной Руси” “окреслює якісно інший підхід – дослідницький, з нахилом до історичних джерел” 71.

Структура обох томів неоднорідна. Фактично це два томи, різні за принципами підготовки, систематизації та класифікації матеріалів із народу впереміжку з власними статтями – подорожними щоденниковими нотатками, нарисами про виконавців – носіїв усної народнопоетичної традиції, перекладами творів з української на російську мову тощо. Сам П. Куліш не вважав за потрібне здійснювати чіткий розподіл матеріалу, говорив про відсутність будь-яких принципів наукової організації щодо публікації записів фольклору і власних етюдів, у такий спосіб “надаючи кожному бажаючому “ритися” в моєму несортованому скарбі і знаходити поміж багато чого непотрібного щось і корисне” 72. Звичайно, в цих словах можна побачити певну обережність П. Куліша в самооцінці, бо він ішов нетрадиційним шляхом, усвідомлюючи, що “план”, “система” можуть бути застосовані при значно більшому нагромадженні матеріалу. З іншого боку, П. Куліш заявляв, що, мандруючи від села до села, від хутора до хутора декількома

українськими губерніями, він рідко мав на увазі власне науку. “Мене, – писав молодий фольклорист, – захоплювала поетична сторона життя народу. Я ганявся за драмою, що її розігрує маленькими уривками все малоруське плем’я. Мені треба було бачити постановку сільського життя на театрі природи” 73.

Проте заяви заявами, а все ж дослідник зберіг у першому томі певну логіку викладу: а) подав записи зразків прози зі збірки “Українські народні перекази” 1847 року (ця книга у зв’язку з арештом П. Куліша фактично була тиражована і дійшла до читачів майже через півстоліття – аж 1893 року у першому випуску “Чтений в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете”); б) опублікував записи дум і пісень (як власні, так і інших збирачів – напр., М. Ніговського, О. Афанасьєва-Чужбинського); в) вмістив авторські розвідки, нотатки про кобзарів і лірників, творців і виконавців дум, пісень, переказів, а також підкреслив велику історичну місію збирачів усної творчості.

Особливо значними, як засвідчив подальший розвиток української фольклористики, стали публікації народних дум, зразків прози (на що раніше зверталось мало уваги) та відомостей про кобзарів. У другій половині ХІХ століття, як зазначала Г. Довженок, розсуваються рамки спостережень і поглядам дослідників відкривається українське кобзарство як специфічне соціокультурне явище. Дослідниця наголосила, що “одним із перших на важливість запису думи в реальному побутуванні, а також на необхідність вивчення феномену кобзарства звернув увагу П. Куліш, висловивши ряд думок, що випередили його час. Це, зокрема, стосується міркувань про важливість інтересу до особи виконавця та самого процесу відтворення дум за природних умов” 74.

До дев’яти розділів другого тому ввійшли різноманітні матеріали – фольклорні, етнографічні, історичні, мовознавчі, літературно-художні (зокрема поема Т. Шевченка “Наймичка” – за тодішніх умов без зазначення прізвища; ідилія самого П. Куліша “Ориця”). Отже, другий том був своєрідною хрестоматією чи антологією, вміщував надзвичайно цінні матеріали: розділи “Казки і казкарі”, “Оповідання сучасника-поляка про походи супроти гайдамаків”, “Українські пісні, покладені на ноти для співу і для фортепіано А. М. Маркевичем”, “Про давність і самотність української мови” (стаття І. Могилевського), “Похорон у Харківській губернії”.

Рецензенти, пізніші дослідники “Записок”, історики фольклористики, літератури неодноразово підкреслювали новаторство П. Куліша щодо упорядкування матеріалів, характеру коментарів тощо. Так, М. І. Петров у “Нарисах історії української літератури ХІХ століття” наголошував, що різноманітність предметів “Записок” надавала їм особливої яскравості та привабливості, яка збільшувалась від нових, своєрідних прийомів етнографічного дослідження. Куліш не переймався тільки тим, щоб зібрати і надрукувати пісні в певному порядку, розподіливши на категорії та розряди, як це робили його попередники, – він намагався привернути увагу читачів і до тих процесів, які забезпечують зародження і збереження впродовж століть

творів народної словесності; старався вгадати смисл, що зв'язує народ з цими виявами його поетичних устремлінь, і взагалі уявити повну картину цієї цікавої сторони народного побуту, з непомітними на перший погляд подробицями. Не дивлячись на певну національну замкнутість, однобічність “Записок”, а, можливо, і дякуючи цій обставині, зібрання П. Куліша мало освіжаючий вплив на українських письменників і вчених, які тепер стали особливо цінувати усну народну словесність, користуватися нею як історичним матеріалом або черпати з неї насагу для себе 75.

“В упорядкуванні фольклорних матеріалів Куліш, – писав німецький вчений Фрідріх Шольц, – значно випередив свій час. Він систематизував тексти за оповідачами та співаками. Важливими є також його вказівки про співаків та оповідачів, про їхній побут, спосіб їхнього виконання фольклорних творів” 76.

Отже, П. Куліш вперше так глибоко, багатоаспектно порушив складні проблеми атрибуції, природи творчого акту, особливостей творчості колективної та індивідуальної, виконавства та методики записування. Фольклорист і письменник зібрав чимало відомостей про носіїв усної традиційної творчості, записав нові варіанти дум, історичних пісень (деякі, щоправда, як виявилось, були підробками). П. Куліш висловив цікаві міркування про природу пісенної, думової імпровізації, змалював колоритний збірний образ співця, окремих кобзарів (зокрема Андрія Шута), надзвичайно високо підніс роль і суспільне значення збирача фольклору. Зокрема, П. Куліш, оцінюючи збирача дум і пісень М. Ніговського, піднесено писав: “Честь і хвала п. Ніговському за його подвиг!” А далі узагальнено проголосив: “Врятувати від забуття пам'ятку життя свого народу – істинний подвиг, який уже й нині має повну важливість в очах кожної по-справжньому освіченої людини; але коли на світі не залишиться жодного бандуриста – а цей час близький – і коли слідів старосвітського життя почнуть шукати тільки в книгах та рукописах, тоді ім'я кожного збирача творів народної поезії буде мати щось спільне з їх невідомими творцями. Справді, співчувати пісні, яка, мов сирота, мандрує поміж людей, і зберегти її від забуття – чи не те саме, що прихистити живу душу, котра без нашої турботи зникла б із лиця землі? Розширити своїми відкриттями коло історичних відомостей – чи не означає це й самому стати часткою історії? Донести джерело рідного слова до майбутніх письменників – чи не означає це бути рушієм їхніх успіхів? Уже й тепер промовляються з пошаною імена перших збирачів наших народних пісень, котрі записали їх від неіснуючих більше бандуристів; і ледь чи князь Цертелєв і пп. Максимович, Срезневський, Лукашевич і Метлинський будуть так довго жити в літературних переказах за своїми творами, як за записаними і виданими ними народними піснями” 77.

Ще за життя П. Куліша чи не найповніше розглянув його внесок в українську фольклористику О. Пипін в “Історії російської етнографії. – Т. 3: Етнографія малоруська” (1891). Про “Записки” О. Пипін говорив як про незвичайне явище наукового та культурно-просвітницького життя середини ХІХ століття. За жанром це був не науковий трактат, не “гола” збірка

народної поезії, а нова своєрідна форма фольклористично-етнографічного дослідження. “Автор вводив читача, – підкреслював О. Пипін, – в сам процес етнографічного спостереження: він не тільки подавав старовинні думи, казку, пісню, переказ, але й ознайомлював із самою обстановкою, з тими людьми, в середовищі яких вислуховував ці розповіді. Твір народної поезії виходив не анекдотичним фактом, як квітка, відірвана від свого кореня, а, навпаки, відкривався перед читачем з усіма подробицями побуту, індивідуальними народними характерами і поняттями, поміж яких він існує в дійсності” 78. Здається, дослідники творчості та наукової діяльності П. Куліша не завжди враховують ті риси новаторських підходів до вивчення традиційної усної нематеріальної культури народу, за якими хоч і стояв романтизм, проте вже спостерігалася позитивістська прагматика, вчувався подих своєрідного “наукового реалізму”. А тому важко погодитись із загальноприйнятою (переважно в літературознавстві) тезою, що П. Куліш – “типовий романтик” (Д. Чижевський). По-перше, якщо й романтик (а це свого часу стверджував і В. Петров), то нетиповий, по-друге, романтиком П. Куліш був далеко не завжди. Все-таки П. Куліша, на наше глибоке переконання, занадто “романтизують”, його не можна убити лише в межі романтизму. Фольклористично-етнографічна його діяльність засвідчує, крім романтичної, ще й інші матриці – ті, що ґрунтувалися на фактах, аргументах, методах і підходах до наукового записування та осмислення усного народного матеріалу. І хоч аргументи П. Куліша часом вразливі, думки суперечливі, а то й полярно протилежні (на це звертали увагу ще Т. Шевченко, М. Максимович, М. Костомаров, О. Пипін, П. Житецький, О. Огоновський, І. Франко, М. Грушевський, К. Грушевська, А. Лобода, І. Калинович, Л. Білецький, Ф. Колесса, О. Дей, Б. Кирдан, А. Бондаренко, М. Жулинський, Є. Нахлік, О. Шокало, В. Івашків, О. Вертій, Ж.Янковська, М. Розумний, Р. Харчук, Т. Дзюба, В. Владимірова, І. Андрусак 79 та ін.), все ж до наукового фольклористичного та літературно-критичного обігу він увів чимало міркувань концепційного характеру, що не втратили значення й через століття. Як зауважив Л. Білецький, у “Записках” П. Куліш порушив і вирішив “кілька методологічно принципових питань: 1) народні твори є жива історія народного духа в його минулому; 2) народні твори найкраще зберегли високий ідеалізм глибокоморальної душі українця; 3) народні твори мусять бути основою, на якій повинна відродитися високоморальна поезія цивілізованої верстви українського суспільства і в її історично-побутовій традиції, і в морально-ідеалістичній чистоті; лише такі твори індивідуальних поетів будуть продовжувати те творче й висококультурне діло справжнього українського духа; 4) сучасні українські поети є єдині спадкоємці давніх рапсодів української поетичної творчості. Ці всі принципи в дальшій літературно-науковій праці стають головним критерієм критики Куліша та артистично-поетичної діяльності” 80.

У “Записках” П. Куліш висловив надзвичайно цінну думку про те, що історико-героїчні думи та пісні творилися (складалися) не за спогадами, а по свіжих слідах подій. Згодом цю тезу розгорнув у своїй розвідці про байки В.

Гнатюк, котрий також наголосив (але вже не про історичні зразки, а трохи ширше – про усну творчість загалом): “Всі народні твори постають або серед події, що їх викликала, або безпосередньо по ній. Ніколи не витворюються вони в довшім часі по довершеній події, як се має місце в писаній літературі. ... Народний творець може переповідати твори з тих або й давніших часів, які переховалися в його пам’яті, але коли творить, черпає лише з сучасності” 81.

Ще одним важливим положенням П. Куліша було переконання, що між творами народними (усними й безіменними) та літературними (писаними, книжними, індивідуальними) нема неперехідної межі. Ідея взаємин двох видів творчості, що її розвинув П. Куліш, загалом була в тогочасній актуальною та плідною для розвитку українського письменства. Проте, здається, від П. Куліша пішло й триває досі хибне уявлення про певну стадіальність творчості: нижчий (народний, фольклорний) та вищий (літературний, письменницький) етапи. Оце Кулішеве антиномійне “ми і народ” згодом досить гостро розкритикував О. Потебня 82.

Якщо М. Максимович, говорячи про генезу усної та письмової форм словесності, вважав можливість їхнього паралельного співіснування й надалі, то П. Куліш відкинув постулат свого вчителя й запропонував ідею спадковості, згідно з якою, як ми вже зазначали, творчість письменників визнана якісно новим рівнем розвитку. Проте це зіставлення усного та писемного з “перемогою” чи “перевагою” останнього в П. Куліша не завжди достатньо аргументоване. З іншого боку, воно в кулішознавстві ще належним чином і не проаналізоване.

У зв’язку з проблемою “фольклор і література” можна, крім “Записок”, згадати статті-“погляди” П. Куліша в альманасі “Хата” (1860) на занедбання народної мови, на українську усну та писемну словесність тощо. Так, у статті “Погляд на усну народну словесність” автор підкреслив: “Українська писана словесність має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає. ... Квітка вичерпнув свої оповідання з народніх уст... Думи і поеми Шевченкові мають собі взір у народніх співах” 83. А далі наголошено на високій естетиці народної творчості, художній цінності безіменних творців: “Помилься той, хто вважатиме пісні народу українського чимось дрібнодухим, недорослим до естетики, узенько обмежованим. Се твори справдешніх поетів, котрі самі не знали, яке їх слово буде живуще... Українська словесність обперлась на народню так само, як і поезія грецька на Гомерові поеми, ... вона має базис дуже широкий і корінь саморідний” 84.

У статті “Погляд на [писану] українську словесність” П. Куліш ще раз піднесено констатував: “Нема нам закону над його слово, тільки одна народня поезія для його і для всіх нас стоїть за віковичний взір, та й народньої поезії ніхто не зачерпнув так зглибока, як Шевченко. Набравшись ізмалку всього, чим живе й дише селянин, він підняв прості хатні розмови до високої пісні, і разом зробив з них ревну, сердечну лірику і величний епос” 85.

Роздуми П. Куліша про творчість українського народу і його геніїв, на жаль, не завжди враховували як фольклористи, так і літературознавці,

культурологи, коли йшлося про націю та її духовних провідників чи про конкретний вид (жанр) – думу, казку, пісню. І хоч фольклору властивий синкретизм функцій, все ж П. Куліш не проминав нагоди підкреслити чарівність української пісенності, її згармонізовану естетику. Щире зізнання “Я пристрасно люблю пісні, особливо українські” мало глибоке сердечне підґрунтя, П. Куліш “насолоджувався ними, як природою” 86. Письменник і несамовитий збирач народних скарбів захоплювався піснями, усвідомлював їхню словесно-музичну повноту і красу: “Народна пісня в своїх словах і музиці, взятих разом, сповнена почуття, думки і при тому незвичайної простоти. Нема в ній зайвого слова, нема зайвої ноти. Це самородки, з яких завжди може черпати найвищий талант” 87. Проте ця “самородковість” – результат “шліфувальної” роботи народного генія впродовж тривалого часу, результат певної тяглості традиції, наслідок історичного буття, запаленого творчою іскрою сучасності. Саме естетичний критерій у художній творчості (на це звертали увагу дослідники – зокрема О. Вертій, Я. Гарасим) П. Куліш вважав основоположним, що передбачало як у колективних, народних, так і в письменницьких зразках дотримання таких вимог: відсутність надлишковості, зайвого; простоту (доступність); правдивість (історичну достовірність); природність (народність) мови.

Про українські народні пісні П. Куліш писав чимало в молодості – переважно в період активного збирання фольклору. Окремі статті його, а також численні записи дум, пісень, переказів зберігаються в архівах. Так, у фонді М. М. Білозерського, що в Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України, поміж багатьох матеріалів виявлено дві статті про українські пісні. Датуються вони приблизно 1843–1846 роками, написані, як засвідчує зміст, під впливом романтичних захоплень збірками М. Цертелева, М. Максимовича, діяльністю М. Гоголя (щодо останнього, то окремі фрагменти його знаменитої статті “Про малоросійські пісні” ввійшли майже без змін до Кулішевих нотаток – достатньо порівняти місце, де сказано, чим саме є для українця народна пісня: “і історія, і поезія, і батьківська могила...” 88).

Теоретичний набуток П. Куліша, його різноманітні ідеї, захоплення, методологічні принципи та наукові фантазії, як на нашу думку, ще вивчені в українській фольклористиці недостатньо. Залишається ще чимало невідомого і в темі “П. Куліш – збирач фольклору”. Хоч десятки, сотні записів П. Куліша опубліковано, крім “Записок”, у класичних збірках другої половини ХІХ століття (А. Метлинського, В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Чубинського, Б. Грінченка та ін.), все ж в архівах залягли тисячі неоцінених автографів. У журналі “Народна творчість та етнографія” 1989 року (№ 5) В. Івашків привернув увагу до збирацької спадщини фольклориста в невеличкому передньому слові до публікації декількох пісень із фондів ІМФЕ НАН України 89. Проте багатюща колекція записів П. Куліша (в архівах Києва, Чернігова, Москви, Петербурга) й досі чекає на свого фанатичного дослідника-упорядника, видавця.

Діяльність П. Куліша в галузі української фольклористики та етнографії в середині та другій половині XIX століття будила наукову думку, стимулювала розвиток збирацької справи, студіювання традиційної народної творчості. І хоч ще сучасники (М. Костомаров, О. Пипін, О. Потебня, М. Петров) та пізніші дослідники – аж до нинішніх – вказували на певні огріхи (брак чіткої наукової системи щодо класифікації матеріалів, зведення двох чи кількох текстових варіантів до одного, текстологічні редакторські втручання-правки, публікація творів-фальсифікатів тощо), все ж в історії науки про усну словесність значення діяльності П. Куліша було величезним – генеруючим, мобілізуючим, таким, що служило за приклад гідного служіння рідному народові, ідеям просвітництва та національного оптимізму.

Чимало ідей П. Куліша-фольклориста не втратило актуальності і для сучасного етапу розвитку наукових галузей гуманітаристики. Комплексний підхід письменника і вченого до збирання і вивчення явищ фольклору та побуту дали йому можливість (в “Записках про Південну Русь”, збірнику “Українські народні легенди”, інших публікаціях та записах) простежити еволюцію народного світогляду від первісних уявлень та вірувань (етапи фетишизму, анімізму) до усвідомлення та розуміння історичних і соціальних катаклізмів XVI–XIX століть. Повір’я, легенди, перекази, казки, бувальщини, оповідання, пісні, думи, прислів’я відображають особливості національної психології, філософії, етики, інших суттєвих рис народного світогляду. Серед останніх автор книги “Пантелеймон Куліш і народна творчість” О. Вертій виокремлює поетичну філософічність, що нерідко синтезує в собі первісні чуттєво-емоційні елементи та морально-етичні і соціальні уявлення пізніших часів, святість у ставленні до землі, рідного краю, національне самоусвідомлення крізь призму сприйняття, розуміння та оцінки історичних подій, національних героїв тощо. Важливість такого принципу в укладанні збірників фольклорно-етнографічних матеріалів, наголошує О. Вертій, – очевидна, адже вони мають можливість цілісно висвітлити певну проблему, служити своєрідною хрестоматією, скажімо, з народної педагогіки, психології. На жаль, “цей принцип не знайшов у нашій фольклористиці належного місця, тому приклад П. Куліша в даному разі повчальний і вартий уваги сучасних народознавців” 90. А тому, підсумовує О. Вертій свої роздуми, “Записки про Південну Русь” П. Куліша ще мають не раз повернути увагу не лише фольклористів та етнографів, а й психологів, істориків, філософів та інших учених, надто ж коли йдеться про розробку наукових засад ідеології української держави 91.

Отже, як П. Куліш постійно звертався до джерел народної творчості, так і сучасні фольклористи, етнологи, літературознавці, культурологи мають неодмінно повніше враховувати пошуки і знахідки представників класичної наукової традиції XIX століття, особливості еволюції наукових студій від романтизму до позитивізму та утвердження академічних об’єктивних підходів. За словами П. Федченка, “складна творчість П. Куліша належить до найцінніших здобутків української культури” 92.

- 1 Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – К., 1998. – С. 73–74.
- 2 Конт О. Курс положительной философии: В 6-ти томах. – Т. 1. – СПб., 1900; Гришунин А. Л. Культурно-историческая школа // Академические школы в русском литературоведении. – М.: Наука, 1975. – С. 100–201; Шкуринов П. С. Позитивизм в России XIX века. – М., 1980; Крупчанов Л. М. Культурно-историческая школа в русском литературоведении. – М., 1983; Косиков Г. К. Культурно-историческая школа // Литературный энциклопедический словарь / Под общей ред. В. М. Кожевникова и П. А. Николаева. – М., 1987. – С. 173; Современный философский словарь / Под ред. В. Е. Кемерова. – М.-Бишкек – Екатеринбург, 1996 (статья “Позитивизм”. – С. 365–366); Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – Львів, 1999. – С. 14; Марков Г. Е. Взлет и крушение теории – немецкая этнология на рубеже веков. Культурные круги. Культурно-историческая школа. Гребнер Ф. В. Шмидт // ЭО. – 1999. – № 3. – С. 84–96 та ін.
- 3 Крупчанов Л. М. Культурно-историческая школа в русском литературоведении. – С. 56.
- 4 Коккъяра Дж. История фольклористики в Европе. – М., 1960. – С. 300.
- 5 Косиков Г. К. Культурно-историческая школа // Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987. – С. 173–174.
- 5 Франко І. Іпполіт Тен // Збір. тв. у 50-ти томах. – Т. 37. – С. 7.
- 6 Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – С. 17.
- 7 Тэн И. О методе критики и об истории литературы. – СПб., 1896. – С. 4.
- 8 Там само. – С. 8.
- 9 Там само. – С. 8; 41–42.
- 10 Крупчанов Л. М. Культурно-историческая школа в русском литературоведении. – С. 71.
- 11 Грушевський М. “Малоросійськія песни” Максимовича і століття наукової праці // Україна, 1927. – Кн. 6. – С. 2.
- 12 Там само.
- 12 Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – С. 501.
- 13 Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – С. 23.
- 14 Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії... – С. 145.
- 15 Шумада Н. Дослідження української фольклористичної спадщини в теоретичному аспекті // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. – Вип. 5. – Донецьк: Кассіопея, 2000. – С. 174.
- 14 Народжені Україною: Меморіальний альманах у двох томах. – Т. 2. – К.: Євроімідж, 2002. – С. 710. Про М. Церетелева див., зокрема: Пыпин А. Н. История русской этнографии. – Т. 3. – С. 11–15; Мочульський М. Погруддя з бронзи: Микола Цертелєв і Іван Манджура. – Львів, 1938; Гвінчедзе О. Ш., Дорошенко М. І. Перший видавець і дослідник українських народних дум М. А. Цертелєв // НТЕ. – 1959. – № 3. – С. 31–38; Дей О. Перше видання

- українських дум // НТЕ. – 1969. – № 6. – С. 7–14; Федас Й., Форкун Ф. Відзначення пам'ятної дати // НТЕ. – 1970. – № 1. – С. 110; Яценко М. Т. Фольклор і література в естетичній концепції просвітителів // Слов'янське літературознавство і фольклористика. – 1978. – Вип. 13. – С. 69–79; Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. – С. 28–51.
- 15 Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. – М., 1974. – С. 46–47.
- 15 Цертелев Н. Рассуждение о старинных малороссийских песнях // Опыт собрания старинных малороссийских песней. – СПб., 1819. – С. 4.
- 16 Див.: Гончар О. І. Українська література передшевшчєнківського періоду і фольклор. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 63.
- 17 Павловський О. Вмєсто предисловія к “Грамматицє малороссийского языка” // Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики. – Вип. 1: Перша половина ХІХ ст. – К., 1959. – С. 320.
- 18 Качкан В. А. Етнологічний світ Михайла Максимовича // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах: У 2-х частинах. – Ч. 2. – С. 31.
- 18 Народжені Україною: Меморіальний альманах у двох томах. – Т. 2. – К.: Євроімідж, 2002. – С. 118.
- 19 Драгоманов М. М. А. Максимович: Некролог // Вестник Европы, 1874. – № 6. – С. 444–453.
- 20 Пыпин А. М. История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 16–37.
- 21 Огоновскій О. Історія літератури рускої. – Львів, 1894. – С. 5–46.
- 22 Науменко В. М. А. Максимович как этнограф // Чтения в Ист. об-ве Нестора-летописца. – 1905. – Кн. 18. – Вып. 3–4. – С. 107–110.
- 23 Грушевский А. С. М. А. Максимович (1804–1873) // Изв. Отд. рус. яз. и словесности Акад. наук. – 1906. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 375–416.
- 24 Грушевський М. С. “Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – № 6. – С. 1–13.
- 25 Лобода А. Заслуги М. А. Максимовича в області языка и словесности // Чтения в ист. об-ве Нестора-летописца. – 1905. – Кн. 18. – Вып. 3–4. – С. 111–117.
- 26 Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича // Україна. – 1927. – № 5. – С. 183–195.
- 27 Попов П. М. Перший збірник українських пісень // Українські пісні, видані М.О.Максимовичем. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 285–338.
- 28 Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. – С. 52–81.
- 29 Марков П. Г. Фольклорно-етнографічна діяльність М. О. Максимовича та її значення для розвитку суспільної думки в ХІХ ст. // НТЕ, 1976. – № 1. – С. 69–80. Його ж: Жизнь и труды М. А. Максимовича. – К., 1997. – С. 5–94.
- 30 Качкан В. А. Етнологічний світ Михайла Максимовича // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах: У 2-х ч. – Ч. 2. – С. 26–38.
- 31 Корпанюк М. Академік з Михайлової гори // Слово і час. – 1994. – № 11–12. – С. 5–9.

- 32 Рясна О. Наступив, здається, той час, коли визнають справжню ціну народності... (До історії видання збірників українських пісень М. Максимовича) // Друкарство, 2001. – № 3. – С. 10–12.
- 33 Гнатюк В'яч. Видатна пам'ятка українського народознавства // Максимович М. Дні та місяці українського селянина / Упоряд., перекл. з рос., вст. стаття та примітки канд. філол. наук В'ячеслава Гнатюка. – К.: Обереги, 2002. – С. 9–24 (Див. також статтю “Від упорядника”. – С. 5–8).
- 34 Кононенко П. Максимович Михайло // Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник. – К.: Либідь, 2000. – С. 190.
- 35 Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – С. 25.
- 36 Пыпин А. М. История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 37.
- 37 Скопенко В. Переднє слово // Максимович М. О. Києвъ явился градомъ великимъ... : Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський; Приміт. І. Л. Бутича. – К.: Либідь, 1994. – С. 7.
- 38 Максимович М. О малороссийских народных песнях // Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 2. – К., 1877. – С. 439–440.
- 39 Надеждин Н. И. Письмо в Киев о русской литературе // Телескоп. – 1835. – Ч. 25. – № 1. – С. 149–158. Про поняття народності періоду 1820–1840- рр.; Пыпин А. М. История русской этнографии. – Т. 1: Общий обзор изучений народности и этнография великорусская. – СПб., 1890.
- 40 Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. – С. 70.
- 41 Дей О. І., Дмитренко М. К. На крилах народної пісні. – К.: Знання, 1986. – С. 24–27.
- 42 Максимович М. А. О малороссийских народных песнях. – С. 441.
- 43 Максимович М. А. Что такое “думы” // Максимович М. А. Собрание соч. – Т. 2. – К., 1877. – С. 458.
- 44 Сборникъ украинскихъ песенъ, издаваемый Михайломъ Максимовичемъ. – Ч. 1. – К., 1849. – С. 3–4.
- 45 Народжені Україною: Меморіальний альманах у двох томах. – Т. 1. – К.: Євроімідж, 2002. – С. 228. У цьому виданні сказано: О. Бодянский – “історик, філолог, етнограф, письменник”, але, на жаль, до переліку не потрапило означення “фольклорист”; не згадано також і брата Федора.
- 46 Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – С. 83.
- 47 Котляревський А. А. Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1879. – Кн. 1. – С. 297.
- 48 Бодянский И. О народной поэзии славянских племен. – М.: В типографии Николая Степанова, 1837. – С. 4–5.
- 49 Молва. – 1857. – № 12. – С. 146–147.
- 50 Бодянский И. О народной поэзии славянских племен. – С. 8.
- 51 Франко І. Зібр. тв. у 50-ти томах. – Т. 33. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 293.
- 52 Там само. – Т. 32. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 169.

- 53 Народжені Україною: Меморіальний альманах: У 2-х т. – Т. 1. – К.: Євроімідж, 2002. – С. 854.
- 54 Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. – С. 211.
- 55 Франко І. Зібр. тв. у 50-ти томах. – Т. 41. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 288.
- 56 Грушевська К. Передне слово // Українські народні думи. – Т. 1. – С. LXV (прим.).
- 57 Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. – Т. 1. – К., 1929. – С. 537.
- 58 Куліш П. Листи до М. Д. Білозерського / Упоряд., вступна стаття й коментарі Олесь Федорука. – Львів–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1997. – С. 181.
- 59 Кирдан Б. Собиратели народной поэзии. – С. 220.
- 60 Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. – Т. 1. – СПб., 1856. – С. V–VI.
- 61 Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 72. Нагадаємо, що В. Тарновський фінансував видання “Записок” – передав П. Кулішеві 1000 рублів сріблом.
- 62 Дорошенко Д. П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. – К., 1918. – С. 22.
- 63 Шевченко Т. Твори в п'яти томах. – Т. 5: Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1985. – С. 333.
- 64 Там само. – С. 18.
- 65 Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 105.
- 66 Шевченко Т. Твори в п'яти томах. – Т. 5. – С. 359.
- 67 Історія української дожовтневої журналістики. – Львів: “Вища школа”, 1983. – С. 129.
- 68 Твори Пантелеймона Куліша. – Т. 6. – Львів: Виданє товариства “Просьвіта”, 1910. – С. 438.
- 69 Етнографічні писання Костомарова. – С. 243.
- 70 Там само.
- 71 Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти томах, 9-ти кн. – Т. 1. – К.: Либідь, 1993. – С. 21.
- 72 Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 101.
- 73 Там само. – С. 234.
- 74 Довженок Г. Фонографічна колекція українських дум в історії вивчення епічного виконавства // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда. – Ч. 1 / Упорядники О. Бріцина, Г. Довженок. – К., 1997. – С. 111–112.
- 75 Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884. – С. 280–283.
- 76 Цит. за: Івашків Василь. “Записки о Южной Руси” Пантелеймона Куліша як унікальне явище української фольклористики середини XIX століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2001. – С. 314.

- 77 Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 220–221.
- 78 Пыпин А. Н. История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 194.
- 79 Бондаренко А. Над рукописом “Записок о южной Руси” // Народна творчість та етнографія, 1969. – № 4. – С. 26–36; Білий О. В. Поняття просвітництва в естетиці пізнього П. Куліша; Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дні народження. – К.: Знання, 1989. – 48 с.; Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і “Руська трійця”: До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції ХІХ століття. – Львів: “Львівські новини”, 1994. – 28 с.; Розумний М. “Блудний син” українського народолюбства // Молода нація, 1996. – № 2. – С. 65–73; Харчук Р. Пантелеймон Куліш як символ українського інтелігента // Молода нація. – 1996. – № 2. – С. 57–65; Дзюба Т. Літературно-естетична концепція Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – 20 с.; Вертій О. Пантелеймон Куліш і народна творчість. – Тернопіль: “Підручники & посібники”, 1998. – 120 с.; Янковська Ж. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 20 с.; Владимірова Валентина. За суворим критерієм “народного духу” (Давня й нова українська література в оцінці Пантелеймона Куліша) // Слово і час. – 2000. – № 12. – С. 28–36; Андрусяк І. Піонер, або “з культурників найбільший воєвода” // Куліш П. Вибрані твори / Упоряд. текстів, передм. та прим. І. М. Андрусяка. – Харків: Веста: Вид-во “Ранок”, 2003. – С. 3–21 (У підсумку вступної статті зазначено, що П. Куліш – “виразний представник українського романтизму”. – С. 20).
- 80 Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – С. 88.
- 81 Гнатюк В. Деякі уваги над байкою // Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість / Упоряд., вст. стаття та прим. М. Т. Яценка. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 177.
- 82 Дмитренко Н. К. А. А. Потебня – собиратель и исследователь фольклора. – К.: Знання, 1985. – С. 22–24.
- 83 Твори Пантелеймона Куліша. – Т. 6. – Львів, 1910. – С. 429.
- 84 Там само. – С. 429-430.
- 85 Там само. – С. 438.
- 86 Записки о Южной Руси. – Т. 2. – С. 7.
- 87 Там само.
- 88 РФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 3–2. – Од. зб. 117. – Арк. 1. Пор.: Гоголь М. В. Про малоросійські пісні // Народні пісні в записках Миколи Гоголя / Упоряд., післямова і приміт. О. І. Дея. – К.: Муз. Україна, 1985. – С. 5.
- 89 Івашків В. М. Українські народні пісні в записках Пантелеймона Куліша (На матеріалі фондів Інституту ім. М. Т. Рильського АН УРСР) // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 5. – С. 64–67.
- 90 Вертій О. Пантелеймон Куліш і народна творчість. – С. 4.
- 91 Там само. – С. 23.
- 92 Федченко П. Куліш Пантелеймон // Українська література у портретах і довідках. Давня література – література ХІХ ст. – К.: Либідь, 2000. – С. 174.

* П. Куліш, як відомо, мріяв про істинну свободу творчості, коли “над мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор” (Цит. за: Грушевський М. В тридцяті роковини Куліша: Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна.– 1927. – Кн. 1–2. – С. 37).

ДМИТРЕНКО М. ОЛЕКСАНДР КОТЛЯРЕВСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК МІФУ І ФОЛЬКЛОРУ // НТЕ. – 2003. – № 3. – С.11

Своєрідні погляди на міф в українській науковій традиції другої половини ХІХ ст. висловив видатний вчений-славист, представник історичного методу пізнання явищ народного життя – мови, усної творчості, загалом побуту і, зокрема, обрядовості Олександр Олександрович Котляревський (1837–1881). А. Баландін у монографії “Міфологічна школа в російській фольклористиці” відзначав, що при оцінці міфологічних побудов Котляревського слід враховувати загальний характер його наукової діяльності.¹

Як не прикро констатувати, але наукові праці О. Котляревського в українській історіографії майже не фігурують. Ще 1910 року старий досвідчений академік І. В. Ягич, який особисто знав О. Котляревського (познайомились у Празі влітку 1873 року), у знаменитій “Історії слов’янської філології” висловив досить стриману, а почасти й несправедливу оцінку: “Я вважаю, що значення О. О. Котляревського в галузі слов’янської філології трохи перебільшується: він відзначався ретельною розробкою, але не входив дуже глибоко в суть досліджуваних предметів”.²

Зміст і значення праць О. Котляревського більш-менш повно розкрили М. Дашкевич,³ О. Пипін,⁴ Л. Білецький,⁵ Б. Кирдан,⁶ Л. Топорков.⁷ Щоправда, історики фольклористики висвітлили не всі аспекти досліджень О. Котляревського; ця оригінальна постать потребує монографічного опрацювання.

О. Котляревський народився в Крюкові, передмісті Кременчука Полтавської губернії і, як згадував О. Веселовський, “... за типом і вимовою це був чистокровний українець”. Закінчив Полтавську гімназію, Московський університет. Учителями його були авторитетні професори Йосип Бодянский та Федір Буслаєв. Дружні стосунки підтримував зі своїми старшими колегами – М. Максимовичем, М. Костомаровим, О. Потебнею та ін. Зокрема, листування О. Потебні та О. Котляревського висвітлює чимало сторінок спільної заочної праці в Московському Археологічному Товаристві. О. Котляревський готував до друку у виданні Товариства “Старожитності” декілька наукових праць О. Потебні, що стосувалися міфології. Наскільки довірливими та в доброму розумінні прагматичними були наукові контакти ще молодих тоді вчених засвідчує лист О. Потебні з Харкова до О. Котляревського в Москву від 3 січня 1866 року:

“Милостивый Государь, Александр Александрович!

Посылаю в Общество еще две статейки: О переправе через воду как представлении брака и о Купальских огнях и сродных с ними представлениях. Судя по Вашему письму от 17 Ноября 1865 г., надеюсь, что эти статьи найдут место во 2 т. Древностей. Примите на себя труд пополнить некоторые ссылки на Русск. Бес., которой у меня не случилось под рукою, и отнести примечания и дополнения, помещенные в конце сей статьи, куда следует.

Совершенно полагаюсь на Вашу точность в чтении корректурных листов. Забота моя об этом объясняется тем, что статьи мои по мифологии, помещенные в Чт. Об. И. и Др., и по Грамматике (в Фил. Зап.) напечатаны с грубыми ошибками, за которые мне, м. б., придется краснеть, если я еще сохранил эту драгоценную способность.

В 3-ей статье в Чт. О. И. и Др. есть места, сходные по содержанию с некоторыми примечаниями в VIII вып. сказок Афанасьева. При случае, если зайдет об этом речь, сообщите, кому следует, что статья эта отправлена к О. М. Бодянскому в самом начале 1863 г., когда я еще не читал VIII в. Ск. Аф. Иначе делал бы ссылки на этот выпуск. Ссылки на Origut 1865 г. в упомянутой статье – опечатка, вм. 1863 г. Если не получите от издателей отдельных оттисков моих статей “О миф. знач. некоторых обр. ” и “О полногласии и звуковых особенностях Русс. наречий”, то потрудитесь известить. Я вышлю, как только сам получу.

Остаюсь с истинным уважением А. Потебня”.⁸

Із науковими публікаціями О. Котляревський виступив досить рано, двадцятирічним. Вже в другій половині 1850-х років у періодиці (журналах “Русский вестник”, “Отечественные записки”, “Московское обозрение”, а також у “Московских ведомостях”, “Санкт-Петербургских ведомостях”) почали з’являтися спочатку рецензії на дослідження з проблем історії словесності, а згодом О. Котляревський голосно заявив про себе в українському журналі “Основа”, опублікувавши у десятому числі за 1862 рік полемічну статтю “Чи були українці одвічними жителями Полянської землі, чи прийшли з-за Карпат у XIV столітті?”

Як відомо, в ті часи точилася запекла боротьба за українське слово, за самобутність українського народу, його автохтонність на заселених землях. Представник великодержавної шовіністичної концепції етногенезу М. Погодін вважав, що не українці, а росіяни проживали на території Київської Русі, а українці з’явилися на Наддніпрянщині лише з XIV століття. На основі багатьох даних фольклору і давньої літератури (зокрема й “Слова про Ігорів похід”) М. Максимович спростовував цей антиукраїнський погляд. До полеміки долучилися й М. Костомаров, П. Куліш, а згодом – у 1870–80-і роки – і М. Драгоманов. О. Котляревський солідаризувався з позицією українських учених-патріотів, добре пам’ятаючи запальні думки свого викладача Й. Бодянського, висловлені ним ще в монографії “Про народну поезію слов’янських племен”. Так, Й. Бодянський заявляв: “Уже минув час спокусливих ідей космополітизму”; “... любов до свого, рідного – справжній ключ до істинного просвітництва, правдивого самовдосконалення, джерело життя живого, плідного, самостійного, своєрідного, своєчасного, своєстихійного, всебічного, повного, вічноюного. Ось у чому полягає тривка самобутність народів!”⁹

У суперечках між представниками “офіційної народності” (на чолі з лідером М. Погодіним), слов’янофілами (яскраві представники брати Іван і Петро Киреєвські, Олексій Хом’яков, брати Костянтин та Іван Аксакови, Степан Шевирьов, Іван Беляєв) та “західниками” (В. Белінський, О. Герцен

та ін.) О. Котляревський відстоював власну позицію: критикував і тих, і інших. “Офіційники” крізь ідею народності намагалися “протягти” консервативні ідеали віри в царя-монарха, Вітчизну і православ’я. Слов’янофіли сповідували прогресивні ідеї народництва і демократизму з ухилом до панславізму (специфікою такого панславізму мало бути об’єднання всіх слов’ян під кермом Московщини: Москва – своєрідний “третій Рим”), ідейну платформу слов’янофілів можна висловити гаслом-тезою: самодержавство, православ’я, народність. “Західники” ставили за мету перевиховання народу на основі загальнолюдського поступу і розвитку західної цивілізації як щодо культури, так і щодо управління, владної структури на засадах державного лібералізму (конституційно-республіканський державний лад). Так, у листі, датованому 1866 роком, до О. Ф. Міллера О. Котляревський (мабуть, ознайомившись із роботою Ореста Федоровича “Слов’янське питання в науці і житті”. – СПб., 1865) чітко висловив диференційовану оцінку слов’янофілів. Загалом погоджуючись із думкою О. Міллера про заслуги слов’янофілів, український вчений писав: так, “... вони були чесними діячами літератури, вони не змішували літератури з прагненнями жандармської нишпорки; але навіщо виставляєте ви їх за людей науки, навіщо говорите про їхні заслуги щодо науки; адже це суперечить правді та істині, оскільки їхні вчені вправи – це маячня, благородна, поважна, але все-таки невігласька. Відніміть у покійного К. Аксакова його природню громадянську чесність, від’єднайте громадянина-письменника від ученого – і останній виявиться лише наївним дитям, якому невідомі навіть елементарні прийоми наукової праці; а Безсонов – невже оцю доктрину, що дійшла до Геркулесових Стовпів нестями (безумства) Ви назвете заслугою в науці? Ні, таких людей не можна називати діячами науки! ...Яким недоладним іноді буває Буслаєв, але в науці за ним залишиться і м ‘ я, справжнє д і л о, а за слов’янофілами – нічого, крім слави, що загинула з шумом; інша справа – царина літератури...”¹⁰

О. Котляревський вважав, що “слов’янофіли” – ідеалісти, схоластики; “західники” ігнорують побут і життя народу, бачать не народ, а державу (згадаймо тут співзвуччя з ідеями М. Костомарова); “офіційники” – неправдиві патріоти, бо також створюють хибні історії – не історії народу, літератури, мистецтва, а історії держави, церкви тощо. Справжня “висока мета” історичної науки, на думку О. Котляревського, – полегшення тяжких життєвих обставин, лише правда, що впливає із розуміння життя й народності та із добросовісного вистудіювання фактів, адже чим менше історичного матеріалу, тим більше свободи уяві й фантазії, але будинок не будується без матеріалу, історія не твориться з голови...

Ще в статті “Старовина і народність за 1861 рік” О. Котляревський писав про потребу впровадження в наукових студіях порівняльно-історичного методу – “...чи не найзначнішого набутку науки, завдяки якому історико-філологічні дослідження здобули твердий, реальний ґрунт та із вихолощеного, випадкового знання стали на ступінь позитивної науки”.¹¹

До такого переконання, поглибленого згодом в оглядах, рецензіях, статтях, О. Котляревський прийшов на основі осмислення праць братів Грімм, Ф. Боппа, В. Гумбольдта, Ф. Буслаєва, М. Мюллера, В. Мангардта, І. Срезневського, Й. Бодянського та ін.

Перу О. Котляревського належить чимало праць з питань міфології. Найперше це розлогі рецензії на праці Ф. Буслаєва, О. Афанасьєва, О. Міллера, Л. Майкова, О. Мілюкова, В. Даля, М. Тихонравова, О. Веселовського, В. Антоновича і М. Драгоманова та ін., статті, а також монографії “Про поховальні звичаї слов'ян-язичників” (1868), “Старожитності права балтійських слов'ян” (1874), “Книга про старожитності та історію Поморських слов'ян в XII ст.” (1874).

В оглядовій статті “Старовина і народність за 1861 рік” О. Котляревський відзначав, що на Заході міфологія як наука мала декілька напрямів: психологічний, лінгвістичний, історичний. Представники першого напряму походження міфічного уявлення пояснювали народною психологією, що формувалася під впливом природних чинників. Але це могло бути лише початковим етапом, бо слід не тільки простежити шлях міфу від нинішнього стану до його народження, але й враховувати поступові історичні зміни вірувань відповідно до змін народного побуту й умов життя. А тому побутовий чи історичний бік народної міфології є остаточною метою історичного дослідження.

Перед дослідниками міфології, вважав О. Котляревський, стоять три завдання: а) визначити походження і первісне значення міфів; б) розкрити їхнє історичне життя; в) з'ясувати походження і значення міфів вторинного плану, найновіших.

Походження первісних міфів О. Котляревський пояснював таким чином. Природне прагнення людини пізнати світ, явища земні і небесні викликало різноманітні міфічні уявлення. Ці уявлення “... були першими формами думки дитинного народу, першою його спробою з'ясувати собі загадку природи, і тому кожне міфічне уявлення творилося взаємодією двох начал: зовнішнього, що ним були незрозумілі людині явища фізичної природи, і внутрішнього, або початку думки і чуття людини”¹²

У монографії “Про поховальні обряди слов'ян-язичників”, яку Ф. Колесса вважав “фундаментальною працею в дослідках над старослов'янськими похоронними обрядами”, “знаменитою і досі нічим не заступленою студією”¹³ О. Котляревський відзначав, що могутні явища природи, світ небесних чудес уявлявся людині в образах дій та стосунків живих, сильніших від неї істот; людина частково наслідувала те, що творилося на небі: бажаючи, наприклад, викликати дощ на свої поля, людина зчиняла гуркіт (“грім”) знаряддями праці, оскільки спостерегла, що, як правило, після небесного грому йде дощ. “Як міфи були довільним висловом поетичних поглядів народу на світ, довільними формами його думки, що прагнула збагнути і пояснити явища природи, так і багато обрядів було таким самим довільним житейським втіленням цих поглядів і думок...”¹⁴

Але міфи творилися і з допомогою мови. Адже різноманітні уявлення поєднувались, виникав власне міф, чи міфічна оповідь. Далі відбувалося входження “міфу у сферу релігії, де він визначає предмети й порядки культу, і в сфері практичного життя, де він породжує численні звичаї та обряди”.¹⁵ Проте, як наголошує вчений, міф – лише одне із джерел формування звичаєво-обрядової сфери. “Причина виникнення звичаїв одна – життєва: прагнучи надати своїм думкам реального наповнення, задовольнити матеріальні і моральні потреби своєї сутності і буття, народ поводить і діє певним чином, і це все закріплюється звичаєм.”¹⁶ Проте “... двома джерелами – міфічним і побутовим – ще не пояснити походження всіх звичаїв: є серед них створені винятково с и л о ю м о в и внаслідок забуття первісного значення слів і тотожності імен при позначенні різних предметів: називаючи, наприклад, хмару і корову тим самим іменем go (за спорідненням зовнішнього враження предметів), індус епохи Вед у поховальному гімні посилав побажання, щоб душа покійного була перенесена хмарою до храму блаженних предків; але коли пізніше затьмарилося значення терміна, тоді виник дивний звичай приводити до вмираючого корову, тримаючись за яку, він думав полегшити душі перехід до вічного житла.”¹⁷

Із розвитком життя, мови, релігії, обрядів, звичаїв змінюється, “олюднюється” й міф. Небесні боги, істоти сходять на землю, антропоморфізуються, відбувається локалізація міфів. Міф, таким чином, набуває історичного забарвлення, жваво реагує на всі зміни в побуті й відбиває ознаки та порухи морального і естетичного характеру. Міфічна фантазія виходить за межі колективних уявлень, починає формувати індивідуальності. З’являються жерці і поети, відтак постає так звана вища міфологія, створена вже не за первісними, наївно-стихійними, неусвідомленими, а дещо іншими законами повнішого (напівсвідомого і осмисленого) синкретизму. Розрізнені елементи міфу і релігійних уявлень оформляються в єдине ціле, що знаходить відображення в епосі або поетично-релігійній пісні. З розвитком цивілізації міфи зазнають змін, давніші боги трансформуються в нових; міф одягається в нове релігійно-моральне вбрання і визначає новий напрям; старі міфи відживають, бліднуть. Власне міфологія закінчується, натомість приходять демонологія, творяться нові міфи: чи історична подія, чи – найчастіше – побутова подробиця набирають міфічних форм. А з появою писемності прискорюється міжнародний обмін міфотворчістю. Істотна різниця між первісними міфами й легендарними з книжок полягає в тому, що ці останні цілковито чужі тій природній основі, на якій виростили первісні міфи. І навіть якщо в них і багато старих елементів дивовижного, то це через те, що народна фантазія звикла до цих поетичних форм, але користується ними лише як поезією (художньою творчістю).

О. Котляревський висловлював сміливі, як на свій час, міркування про еволюцію міфу, звичаю, говорив про догматично-ідеологічну зашореність, регламентованість багатьох звичаїв у суспільстві, культивуванні тиску владно-державної машини на народ, штучному гвалтуванні його одвічних

традиційних уявлень, заглиблених у душу й серце. Так, у монографії “Про поховальні звичаї слов'ян-язичників” він писав про те, що колись відповідно до різних поглядів та уявлень, життєвих обставин виникали й різні звичаї; хоч були вони іноді й суперечливими, проте мирно вживалися між собою; “... прагнення регулювати звичаї за однією міркою і похідні від цього винятковість чи нетерпимість – це плід подальшого життя, коли впроваджується догматична система і розмаїття життя утискується зовнішньою ознакою. В житті арійського плем'я ми не можемо уявити існування такої системи, та й потім вона стоїть якось осторонь народного побуту, керує, чим трапиться, пильнує більше за зовнішнім (формальним) порядком, тому що не має сили оволодіти внутрішнім.”¹⁸ Бачимо в цих гірких словах на адресу імперії не тільки вболівання за народ, його злиденне життя, але й спосіб своєрідної самопсихокompенсації, адже, як відомо, за зв'язок із О. Герценом О. Котляревського (на той час він уже закінчив Московський університет) півроку утримували в Петропавлівській фортеці, підірвали здоров'я. Помер він на 44-му році життя.

У рецензії на восьмитомне зібрання російських народних казок О. Афанасьєва (1864), О. Котляревський висловив цінні погляди щодо метаморфози міфу.¹⁹ Трансформація міфу в казку творить форму загальнолюдську, фантастичну, не “прив'язану” до певного (конкретного) народу. Інша справа з трансформованими з міфу переказами чи піснями (з елементами фантастики): вони все ж таки тримаються історичного та побутового ґрунту, історичної та життєвої правди. В казці правда внутрішня, ідеальна – як відблиск релігійної ідеї, що перейшла від первісного міфу. Отже, казка не є первісною формою народної поезії. Саме тому помилково шукати первісних природних значень у нових міфах, або з допомогою цих нових міфів пояснювати причини походження первісних.

Цікаві міркування О. Котляревського щодо взаємин міфу і билини. У рецензії “Основний елемент руської богатирської билини” на монографію Л. М. Майкова “Про билини Володимирового циклу” О. Котляревський відзначав, що порівняльне студіювання міфології – ахіллесова п'ята наших дослідників: з одного боку, найдикіша сваволя й політ розгнужданої фантазії, а з іншого – надмірна скромність, несміливість... Дослідники ще мало цінують порівняльне студіювання міфологічного елементу наших богатирських билин, для них це річ другорядна: гадаючи, що билини постали в історичну епоху, вони на перший план ставлять їхній історичний компонент, а на міфологію дивляться як на випадковий елемент, тоді як він має першорядне, основне значення в билині.

Відчуття залежності від божества – перша причина язичницької релігії. Від такої залежності народився міф про богів як перша поетична форма народного світогляду. Проте поетична істота божества антропоморфізується, небесні боги стають земними героями. Постає народний переказ (билина) – напівміфічні, напівісторичні спогади народу. Саме тому кожна історія народу починається переказом і має суто народний характер: первісні перекази

скрізь виявляють певні релігійно-міфологічні ідеї, втілені в історію. Таким чином стає зрозумілим зв'язок і взаємини міфу й переказу, билини. У міфі народ виходить за межі дійсності; у переказі розкриває участь божеств у своїй історії, в побуті, що його оточує, переносить небожителів на землю, змушуючи їх розпоряджатися людськими долями. Характерно, що майже через сто років схожі міркування висловлював Мірча Еліаде у своїх численних студіях: “Космос та історія”, “Сакральне і профанне”, “Аспекти міфу” та ін.

Чимало сучасних дослідників екстраполюють власне світобачення, раціоналістські підходи з принципово іншою науковою картиною світу до аналізу архаїчної (доісторичної) міфосвідомості та міфотворчості. Слід би прислухатися до міркувань О. Котляревського: “Доба міфічна є світанком історії народу, але ще не історією, в ній немає подій, немає певного часу і простору для них, тут ми знаходимо образи, що склалися невідомо коли і як. Дивитися на цей час треба іншими очима, міряти іншою міркою, відмінною від звичайно вживаної в історичній критиці. Історичний аналіз може відділити пізніші паростки, але мало допоможе в прагненні збагнути дух старовини і проникнути в її заховані таємниці: вони залишаться незрозумілими доти, поки не підійдемо до найсвіжішого джерела, скарбниці старовинних вірувань і одкровенень – рідної мови, поки через наближення до спільної доісторичної старовини інших індоєвропейських народів не навчимося розуміти й цінувати відповідно свої власні цінності.”²⁰ (Курсив мій. – М. Д.).

А. Баландін писав, що О. Котляревський в основному розвивав ідеї молодших міфологів, однак у його концепції наявні елементи, яких у попередніх вченнях не було. Мова йде насамперед про пізнавальну роль міфології, її творчий розвиток. Давні міфи містили в собі не тільки вірування, але й елементи знань людини про довкілля. “В теорії О. Котляревського варто відзначити ще один момент, що відрізняв її від попередніх фольклористичних вивчень. Це ідея творчого розвитку міфу. Для О. М. Афанасьєва, О. Ф. Міллера та інших учених найбільш важливим було виявлення первісної сутності давнього міфічного уявлення. Подальша творча доля міфу їх просто не цікавила. А Котляревський на цьому зосереджує основну увагу. Аналіз давніх міфів він поєднує з аналізом тих історико-етнографічних форм побуту, в яких ці міфи отримали свій подальший розвиток.”²¹

Здобутки О. Котляревського-міфолога, “єдиного в українській науці представника порівняльно-міфологічної теорії” частково узагальнив Л. Білецький. Стрижневою категорією для О. Котляревського була категорія народності. Під народністю вчений розумів вроджену властивість народу і результат його історії, підсумок усього пережитого. Елементами вродженої властивості за часів доісторичної єдності є мова, релігія, поезія, вдача й звичаї. Дослідження мови кладе початок вивченню всього духовного скарбу народу. Слово – ембріон поетичних уявлень народу. Порівняльно-історичний метод: прийом історичний веде до останньої межі, до найдавнішого

елементу, далі якого вже немає куди йти; після цього застосовується прийом порівняльний, що через порівняння з мовами інших народів веде до зрозуміння первісного значення слова.

Крім мови, основи народності з'ясовує народна поезія, яка вводить вченого в сферу пізнання народної доісторичної релігії, тобто міфології. Таке пізнання міфології відбувається шляхом порівняння 1) міфічних назв і термінів; 2) міфічних образів і уявлень у різних народних переказах, і це веде до реставрації міфів. Опанувавши значення і форму первісних міфічних уявлень і вірувань, вчений вже через історію простежує історичні та етнологічні зміни цих простіших елементів відповідно до змін побуту, історичної і природної долі різних народностей. Отже, порівняльно-історичне дослідження міфів веде до з'ясування: а) походження первісного сенсу міфічних уявлень та їх історичного життя і б) значення їх в умовах окремих народностей.

Міфи, за О. Котляревським, є первісні, витворені в доісторичні часи – як основні вірування, і міфи повторні (вторинні), що витворились внаслідок забуття первісного значення слова і є пізнішим його тлумаченням.

Походження та розвиток міфу відбувається завдяки певному тлумаченню явищ природи і тоді: а) витворюються розрізнені (окремі) міфічні уявлення; б) на вищому ступені морального розвитку первісний природний сенс цих уявлень забувається, уява об'єднує окремі риси в єдиний масив, заповнює пропуски, тоді в) постає міф у власному розумінні або міфічний переказ; г) далі старі міфи докорінно перетворюються: давні боги замінюються новими, перевдягаються “в нову релігійно-моральну одягу” і набувають нових якостей; вони не щезають, але бліднуть у своїх індивідуальних образах і відзначаються байдужими рисами зла й ворожості до людини; міфологія в стислому розумінні закінчується, місце її заступає демонологія; г) після цього творяться нові міфи вже на тлі історичному: події та особи історичного часу під впливом чужої легендарної літератури набувають міфічних форм – постають вторинні міфи, чужі тій природній основі, на якій виростили міфи первісні.

Від міфу до поезії пролягає шлях через епічний переказ. Казки – ніщо інше, як старовинні міфи, загальнолюдські форми уявлення, що збереглися з часів індоєвропейських; критерій дослідження їх такий самий, як і міфології: порівняльно-історичний. На релігійній основі міфу постає народний переказ...²²

Як бачимо, призабута постать О. О. Котляревського – видатного фольклориста-міфолога, етнолог-обрядознавця, який запропонував цілісну концепцію походження та розвитку міфу в контексті реалій народного побуту, потребує пильної уваги сучасних дослідників, адже, можливо, ніколи раніше так не були актуальними класичні праці минулого, як нині. Та ще й за умов, коли, як констатував В. Шаян, “... учені Заходу з легкої і часто малописьменної руки забирають голос у питаннях слов'янської мітології”.²³

- 1 Баландин А. И. Мифологическая школа в русской фольклористике. - М.: Наука, 1988. - С. 173.
- 2 Ягич И. В. История славянской филологии. - СПб., 1910. - С. 558.
- 3 Дашкевич М. П. Промова в Товаристві Нестора-Літописця // Поминка по Александре Александровиче Котляревском. - К.: В университетской типографии, 1881. - С. 52-86.
- 4 Пыпин А. Н. История русской этнографии. - СПб., 1891. - Т. 2. - С. 143-146; Пыпин А. Н. Материалы для биографии А. А. Котляревского. - СПб., 1894. М. С. Грушевський писав, що "... на жаль, в книжці О. Пипіна ми не знаходимо характеристики найбільш цікавої нам сторони - Котляревського як українця" (ЗНТШ, 1896. - Вип. 1. - С. 38 - Бібліографія).
- 5 Білецький Леонід. Основи української літературно-наукової критики. - К.: Либідь, 1998. - С. 221-274.
- 6 Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. - М.: Наука, 1974. - С. 9-13; 19-21; 25-27 та ін.
- 7 Топорков А. Л. Теория мифа в русской филологической науке XIX века. - М.: Индрик, 1997 (див. іменний покажчик).
- 8 Див.: З листування О. О. Потєбні /Подав І. Айзеншток // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. - Кн. 1-2. - К.: Держвидав України, 1927. - С. 165.
- 9 Бодянский О. О народной поэзии славянских племен. - М., 1837. - С. 7.
- 10 Письма А. А. Котляревского к О. Ф. Миллеру /Публикация З. И. Власовой // Из истории русской фольклористики. - Вып. 3. - Л.: Наука, 1990. - С. 89.
- 11 Котляревский А. А. Старина и народность за 1861 год. - М., 1862. - С. 2.
- 12 Котляревский А. А. Сочинения. - Т. 2. - СПб., 1890. - С. 284.
- 13 Колесса Філарет. Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядності // Записки наукового товариства імені Шевченка. - Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. - Львів, 2001. - С. 7.
- 14 Котляревский А. А. Сочинения. - Т. 3. - СПб., 1891. - С. 27.
- 15 Там само. - Т. 2. - С. 314.
- 16 Там само. - Т. 3. - С. 26-27.
- 17 Там само. - С. 28.
- 18 Там само. - С. 173.
- 19 Там само. - С. 27-60.
- 20 Там само. - Т. 2. - С. 253.
- 21 Баландин А. И. Мифологическая школа в русской фольклористике. - С. 177.
- 22 Див.: Білецький Леонід. Основи української літературно-наукової критики. - С. 272-273.
- 23 Шаян Володимир. Віра предків наших. - Т.1. - Гамільтон, Канада, 1987. - С. 181.

ДМИТРЕНКО М. ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК ДОСЛІДНИК НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 5-6. – С. 3.

Постать Пантелеймона Олександровича Куліша в українській фольклористиці другої половини XIX століття одна з найзначніших. Це дивовижний талант універсального типу, чия багатогранна діяльність ще належним чином не вивчена і не спопуляризована. Коли називаємо ім'я Пантелеймона Куліша, то в контексті зі словами “робота”, “творчість” органічно вживаємо поняття “вперше” та “Україна”.

В одній статті, називаючи П. Куліша “корифеєм нашої літератури”¹, І. Франко в іншій (передмові до львівського видання українською мовою “Гамлета” В. Шекспіра 1899 року в перекладі П. Куліша) висловив промовисту, можна сказати, історичну, знакову оцінку: “Куліш – перворядна зізда в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків та літератур європейських народів”².

Літературно-художню, наукову творчість П. Куліша вважають за подвижницьку та новаторську: він першим почав писати українською мовою наукові праці, чим заклав основи української наукової мови; став “батьком” українського роману й одним із перших творців російської історичної романістики (знамениту “Чорну раду” видав українською та російською мовами); запровадив новий фонетичний правопис (“кулішівку”), яким, із незначними змінами, користуємося і нині. Перший вимогливий і доброзичливий критик та побратим Т. Шевченка (і загалом перший літературний критик-професіонал), П. Куліш був також першим біографом, упорядником і видавцем повного зібрання творів М. Гоголя, першим перекладачем українською мовою творів Шекспіра, Байрона; першим, разом з І. Пулюєм та І. Нечуєм-Левицьким, здійснив повний український переклад Біблії³.

Щодо власне фольклористичних напрацювань, то й тут П. Куліш відзначився не одним вагомим “вперше”. Зокрема, вперше в історії української фольклористики він ще 1844 року, на початку своєї діяльності (очевидно, під впливом збірок і праць М. Максимовича, П. Лукашевича, О. Бодяньського, М. Костомарова, М. Грабовського), розробив проспект багатотомового серійного видання фольклору за широкою комплексною назвою “Життя українського народу”. До восьми запланованих томів мали ввійти різножанрові фольклорні матеріали: пісні, думи, казки, легенди, перекази, прислів'я, загадки тощо. Про це відомо з листів П. Куліша до М. Погодіна та до М. Юзефовича⁴.

Перше серійне видання українського фольклору, що мало побачити світ за десять-п'ятнадцять років, здійснити П. Кулішеві, на жаль, не вдалося. До певної міри цю блискучу ідею аж через тридцять літ втілив у життя Павло Чубинський. Щоправда, П. Куліш таки зумів частково реалізувати ідею антології в двотомнику “Записки о Южной Руси” – “Записки про Україну” (в автографі – “Етнографічні записки...”). В історії української етнографії,

вказав І. Франко, "...ім'я Куліша тривко записане його "Записками о Южной Руси"⁵.

У середині 1850-х років у П. Куліша нагромадилося чимало матеріалів (як власних записів, так і записів інших збирачів – тут Куліш, треба сказати, виявляв хист своєрідного Гобсека-етнографа). Відомо, що він нарікав на те, що ніхто не видає фольклорних матеріалів, а тому був готовий передати ці матеріали для друку "навіть самому чортові або Срезневському, що одне й те ж саме."⁶ Багато власних записів, а також записів інших збирачів П. Куліш передав А. Метлинському для публікації в збірнику "Народные южно-русские песни" (1854). Видання А. Метлинського, безсумнівно, надихнуло "гарячого П. Куліша", вселило надії на можливість підготовки та цензурного дозволу на публікацію власних праць. Готуючи до друку першу книгу "Етнографічних записок про Україну", він накреслював грандіозні плани серійного видання в дванадцяти томах. Це мали бути "цілі збірки з критичними дослідженнями і належною даниною кожному збирачеві"⁷. Завзятий, амбітний, патріотично налаштований П. Куліш середини 1850-х мав намір "підняти на ноги все, що було написано про Україну" і що про неї не було надруковане. Так задум першого серійного фольклорного видання переріс, як бачимо, в план публікації різноманітних матеріалів про Україну, що "працювало" на ідеологію народництва, активнішого утвердження самобутності власної нації в колі європейських народів, а особливо в лоні Російської імперії. Більше того, згодом у П. Куліша з'явилося переконання в необхідності перекладу українських дум, історичних пісень на популярну тоді в Європі французьку мову. У листі з Венеції від 23 березня 1869 року до М. Білозерського проголошено приховане політичне та освітньо-культурницьке гасло, що згодом своєрідно відгукнеться в ідеології "хвильовизму" ("Геть від Москви!"), не втратить своєї актуальності й нині: "Скільки разів говорив я нашим зажиточним людям про необхідність видавати французькою мовою *texte en regard* наші думи та історичні пісні для Європи! Проте їм жаль грошей лише на такі заняття! А водночас вони бажають, щоб Москва нас поважала. Москва почне нас поважати тільки тоді (аж ніяк не раніше), коли ми досягнемо поваги Європи. Ось завдання, гідне гуманного патріотизму!"⁸ (Підкреслення наше. – М. Д.).

Активні пошуки форм реалізації власних видавничих проєктів призвели П. Куліша до компромісних рішень публікувати матеріали окремими томами, не вказуючи ні на їхню кількість, ні на конкретний характер вміщеного скарбу. Якщо спочатку дослідник мав на меті подати лише фольклорно-етнографічні матеріали, а тому відповідно й праця мала назву "Етнографічні записки про Україну", то згодом (можливо, під певним тиском цензури* чи з міркувань самоцензури, на що непослідовний у багатьох виявах П. Куліш був великим мастаком) роздумав. У листі до І. Аксакова навесні 1856 року П. Куліш писав: "Запитайте в цензора, чи можу я в заголовку книги закреслити слово "Етнографічні", так щоб залишилося тільки "Записки о Южной Руси". Це мені необхідно для того, щоб у

наступних томах не обмежуватися добором матеріалу. Чи можна також написати слова: “Видав П. Куліш?”⁹

* П.Куліш, як відомо, мріяв про істинну свободу творчості, коли “над мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор” (Цит. за: Грушевський Михайло. В тридцяті роковини Куліша: Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна, 1927. – Кн.1–2. – С. 37).

Як відомо, цензура задовольнила бажання П. Куліша, котрий у передмові до першого тому “Записок” зазначав, що з деякого часу серед освічених людей Північно-Російського населення пробудилося особливе бажання глибше пізнати Малоросію, чи Південну Русь; а з другого боку, самі українці почали відчувати сильніше, ніж досі, спрагу самопізнання. А тому, “задовольняючи цю подвійну вимогу, я взявся видати, в невизначеній кількості томів, Записки про Південну Русь, у яких би кожна грамотна російська людина мала енциклопедію різноманітних свідчень про народ, який говорить українською мовою.”¹⁰

Видання двох томів (1856 року – першого, а 1857-го – другого) “Записок о Южной Руси” було не лише визначною подією в тогочасній фольклористично-етнографічній думці, а й своєрідним проривом українського питання в панівне великодержавницьке науково-культурницьке середовище, сміливим жестом патріота-романтика, котрий відмовлявся вже від замилювання старовиною в ім’я ідеалізації минулого, а прагматично розраховував на те, щоб “внутрішній образ України колишньої” порівняти з сучасним станом, привернути увагу збирачів, дослідників і письменників, загалом освічених і багатих людей до потреби звернутися до невичерпних народних джерел. У листі до В. Тарновського від 25 квітня 1856 року П. Куліш прогнозував, що без майбутніх “Записок” не можна буде обійтися, “хто б не задумав довідатися правди про Южну Русь із самого джерела, а не од історіографів”¹¹. Не самозакоханістю й хизуванням, а глибоким усвідомленням значення двох томів були продиктовані щирі слова зізнання П. Куліша С. Аксакову: “Записки о Южной Руси” друкую з насолодою не тому, що в них є моє, а тому, що передаю світові пам’ятки духу народного, яким у моїх очах нема ціни”¹².

Надзвичайно високо оцінив “Записки” та їхнє значення для України і всього слов’янського світу Т. Г. Шевченко. З Новопетрівського укріплення 22 квітня 1857 року він писав М. М. Лазаревському: “Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за “Записки о Южной Руси”. Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав. Може, він і розсердиться на мене за те, що я його алмазний подарок “Записки о Южной Руси” послав на Чорноморію Кухаренкові. Так що ж! Скажи, не втерпів. І як він, крий його Мати Господня! не видасть второго тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші і вся Слов’янщина проклена його і назове брехуном.”¹³

Оцінку другого тому знаходимо в щоденниковому записові Т. Г. Шевченка від 17 червня 1857 року: “Особливо вдячний я йому (Кулішеві. –

М. Д.) за “Записки о Южной Руси”. Я цю книгу скоро напам’ять буду читати. Вона мені так живо, так чарівно живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я немовби з живими бесідую з її сліпими лірниками і кобзарями. Прекрасна, благородна праця. Діамант у сучасній історичній літературі. Пошли тобі, Господи, друже мій щирый, силу, любов і терпіння продовжувати цю неоціненну книгу.”¹⁴

Проте, хоч П. Куліш і готував до видання третій і наступні томи, після виходу двох охолов, почав думати про видання українського журналу, щоб “дати южноруському слову гражданство”¹⁵.

Цікаво, що й Т. Г. Шевченко виношував ідею створення журналу й, дякуючи П. Кулішеві за публікацію в “Записках” поеми “Наймичка”, у грудні 1857 року писав: “Боже мій, як би мені хотілося, щоб ти зробив свої “Записки о Южной Руси” постоянним периодическим изданием на кшталт журналу. Нам з тобою треба б добре поговорить о сім святім ділі”¹⁶.

Дозволу на періодичне видання “Хата” П. Куліш не отримав, хоч і запевняв міністра народної освіти, що це буде “журнал словесності, історії, етнографії і сільського господарства”, який “не торкатиметься політики”¹⁷. На початку 1860 року вдалося видати лише альманах “Хата”. Метод “етнографічного реалізму” дозволив П. Кулішеві опублікувати, окрім власної статті “Погляд на українську словесність”, кількох коротких вступів “Від видавця”, добірку з десяти поезій Т. Шевченка “Кобзарський гостинець”, поезії Я. Щоголева і П. Кузьменка, оповідання Ганни Барвінок, Марка Вовчка і М. Номиса. Вперше після “Огляду творів, писаних українською мовою” М. Костомарова майже через два десятиліття було привернуто гостру увагу до проблем розвитку української літератури, зокрема акцентовано на народності та новаторстві українського письменства, глибокому зв’язку нової української літератури з фольклором, життям і побутом народу. Так, про Т. Шевченка П. Куліш писав: “Нема нам закону над його слово, тільки одна народня поезія для його і для всіх нас стоїть за віковичний взір; та й народньої поезії ніхто не зачерпнув так зглибока, як Шевченко. Набравшись ізмалку всього, чим живе й дише селянин, він підняв прості хатні розмови до високої пісні, і разом зробив з них ревну, сердечну лірику і величний епос.”¹⁸

Книга П. Куліша – доказ того, що “багатство народних пам’яток ще не вичерпане”¹⁹, – заявив М. Костомаров у досить розлогій позитивній рецензії, опублікованій у журналі “Отечественные записки” (1857. – Т. 112. – С. 41–74). Коротко оглянувши видання українського фольклору (збірки М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лукашевича, Г. Ількевича, К. Сементовського, А. Метлинського та ін.), рецензент відзначив оригінальність “Записок” П. Куліша, не схожих на попередні публікації: “Тут вміщені не тільки думи і пісні, як у колишніх збирачів, а й оповідання в прозі про історичні постаті та події..., записані слово в слово з уст народу. [...] Минув час ковзати поверхнею народного побуту і схоплювати в ньому загальні риси...; настала потреба знати і зображувати свою народність фундаментально з усіма її звивинами. Ніхто з такою бездоганністю не

задовольняє цієї потреби в науковому плані, як п. Куліш у своїх легендах, переказах і повір'ях, що їх він записав із уст народу.”²⁰

Оцінка М. Костомарова залишилася надовго дороговказом для наступних оглядачів “Записок”. Це стосується не тільки М. Петрова, О. Пипіна, О. Огоновського, але й М. Грушевського, В. Петрова, Ф. Колесси та ін. Зокрема, М. Грушевський також відзначав, що П. Куліш у “Записках о Южной Руси” “окреслює якісно інший підхід – дослідницький, з нахилом до історичних джерел”²¹.

Структура обох томів неоднорідна. Фактично, це два томи різних за принципами підготовки, систематизації та класифікації матеріалів із народу впереміжку з власними статтями – подорожними щоденниковими нотатками, нарисами про виконавців – носіїв усної народнопоетичної традиції, перекладами творів з української на російську мову тощо. Сам П. Куліш не вважав за потрібне здійснювати чіткий розподіл матеріалу, говорив про відсутність будь-яких принципів наукової організації щодо публікації записів фольклору і власних етюдів, у такий спосіб “надаючи кожному бажаючому “ритися” в моєму несортованому скарбі і знаходити поміж багато чого непотрібного щось і корисне”²². Звичайно, в цих словах можна побачити певну обережність П. Куліша в самооцінці, бо він ішов не традиційним шляхом, водночас усвідомлюючи, що “план”, “система” можуть бути застосовані при значно більшому нагромадженні матеріалу. З іншого боку, П. Куліш заявляв, що, мандруючи від села до села, від хутора до хутора декількома українськими губерніями, він рідко мав на увазі власне науку. “Мене, – писав молодий фольклорист, – захоплювала поетична сторона життя народу. Я ганявся за драмою, що її розігрує маленькими уривками все малоруське плем'я. Мені треба було бачити постановку сільського життя на театрі природи”²³.

Проте заяви заявами, а все ж дослідник зберіг у першому томі певну логіку викладу: а) подав записи зразків прози зі збірки “Українські народні перекази” 1847 року (ця книга у зв'язку з арештом П. Куліша фактично була тиражована і дійшла до читачів майже через півстоліття – аж 1893 року у першому випуску “Чтений в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете”); б) опублікував записи дум і пісень (як власні, так і інших збирачів – напр., М. Ніговського, О. Афанасьєва-Чужбинського); в) вмістив авторські розвідки, нотатки про кобзарів і лірників, творців і виконавців дум, пісень, переказів, а також підкреслив велику історичну місію збирачів усної творчості.

Особливо значними, як засвідчив подальший розвиток української фольклористики, стали публікації народних дум, зразків прози (на що раніше зверталось мало уваги) та відомостей про кобзарів. У другій половині XIX століття, як зазначала Г. Довженок, розсуваються рамки спостережень, і поглядам дослідників відкривається українське кобзарство як специфічне соціокультурне явище. Дослідниця наголосила, що “одним із перших на важливість запису думи в реальному побутуванні, а також на необхідність вивчення феномена кобзарства звернув увагу П. Куліш, висловивши ряд

думок, що випередили його час. Це, зокрема, стосується міркувань про важливість інтересу до особи виконавця та самого процесу відтворення дум за природних умов.”²⁴

До дев'яти розділів другого тому ввійшли різноманітні матеріали – фольклорні, етнографічні, історичні, мовознавчі, літературно-художні (зокрема, поема Т. Шевченка “Наймичка” – за тодішніх умов без зазначення прізвища; ідилія самого П. Куліша “Орися”). Отже, другий том був своєрідною хрестоматією чи антологією, вміщував надзвичайно цінні матеріали: розділи “Казки і казкарі”, “Оповідання сучасника-поляка про походи супроти гайдамаків”, “Українські пісні, покладені на ноти для співу і для фортепіано А. М. Маркевичем”, “Про давність і самобутність української мови” (стаття І. Могилевського), “Похорон у Харківській губернії...”.

Рецензенти, пізніші дослідники “Записок”, історики фольклористики, літератури неодноразово підкреслювали новаторство П. Куліша щодо упорядкування матеріалів, характеру коментарів тощо. Так, М. І. Петров у “Нарисах історії української літератури ХІХ століття” наголошував, що різноманітність предметів “Записок” надавала їм особливої яскравості та привабливості, яка збільшувалась від нових, своєрідних прийомів етнографічного дослідження. Куліш не переймався тільки тим, щоб зібрати і надрукувати пісні в певному порядку, розподіливши на категорії та розряди, як це робили його попередники, – він намагався привернути увагу читачів і до тих процесів, які забезпечують зародження і збереження впродовж століть творів народної словесності; старався вгадати смисл, що зв'язує народ з цими виявами його поетичних устремлінь, і взагалі уявити повну картину цієї цікавої сторони народного побуту, з непомітними на перший погляд подробицями. Не дивлячись на певну національну замкнутість, однобічність “Записок”, але, можливо, і дякуючи цій обставині, зібрання П. Куліша мало освіжаючий вплив на українських письменників і вчених, які тепер стали особливо цінувати усну народну словесність, користуватися нею, як історичним матеріалом або черпати з неї наснагу для себе²⁵.

“В упорядкуванні фольклорних матеріалів Куліш, – писав німецький вчений Фрідріх Шольц, – значно випередив свій час. Він систематизував тексти за оповідачами та співаками. Важливими є також його вказівки про співаків та оповідачів, про їхній побут, спосіб їхнього виконання фольклорних творів.”²⁶

Отже, П. Куліш вперше так глибоко, багатоаспектно порушив складні проблеми атрибуції, природи творчого акту, особливостей творчості колективної та індивідуальної, виконавства та методики записування. Фольклорист і письменник зібрав чимало відомостей про носіїв усної традиційної творчості, записав нові варіанти дум, історичних пісень (деякі, щоправда, як виявилось, були підробками). П. Куліш висловив цікаві міркування про природу пісенної, думової імпровізації, змалював колоритний збірний образ співця, окремих кобзарів (зокрема, Андрія Шута), надзвичайно високо підніс роль і суспільне значення збирача фольклору. Зокрема, П. Куліш, оцінюючи збирача дум і пісень М. Ніговського, піднесено

писав: “Честь і хвала п. Ніговському за його подвиг!” А далі узагальнено проголосив: “Врятувати від забуття пам’ятку життя свого народу – істинний подвиг, який уже й нині має повну важливість в очах кожної по-справжньому освіченої людини; але коли на світі не залишиться жодного бандуриста – а цей час близький – і коли слідів старосвітського життя почнуть шукати тільки в книгах та рукописах, тоді ім’я кожного збирача творів народної поезії буде мати щось спільне з їх невідомими творцями. Справді, співчувати пісні, яка, мов сирота, мандрує поміж людей, і зберегти її від забуття – чи не те саме, що прихистити живу душу, котра без нашої турботи зникла б із лиця землі? Розширити своїми відкриттями коло історичних відомостей – чи не означає це й самому стати часткою історії? Донести джерело рідного слова до майбутніх письменників – чи не означає це бути рушієм їхніх успіхів? Уже й тепер промовляються з пошаною імена перших збирачів наших народних пісень, котрі записали їх від неіснуючих більше бандуристів; і ледь чи князь Цертелєв і пп. Максимович, Срезневський, Лукашевич і Метлинський будуть так довго жити в літературних переказах за своїми творами, як за записаними і виданими ними народними піснями.”²⁷

Ще за життя П. Куліша чи не найповніше розглянув його внесок в українську фольклористику О. Пипін в “Історії російської етнографії. – Т. 3: Етнографія малоруська” (1891). Про “Записки” О. Пипін говорив як про незвичайне явище наукового та культурно-просвітницького життя середини ХІХ століття. За жанром це був не науковий трактат, не “гола” збірка народної поезії, а нова своєрідна форма фольклористично-етнографічного дослідження. “Автор вводив читача, – підкреслював О. Пипін, – в сам процес етнографічного спостереження: він не тільки подавав старовинні думу, казку, пісню, переказ, але й ознайомлював із самою обстановкою, з тими людьми, в середовищі яких вислуховував ці розповіді. Твір народної поезії виходив не анекдотичним фактом, як квітка, відірвана від свого кореня, а, навпаки, відкривався перед читачем з усіма подробицями побуту, індивідуальними народними характерами і поняттями, поміж яких він існує в дійсності.”²⁸

Здається, дослідники творчості та наукової діяльності П. Куліша не завжди враховують ті риси новаторських підходів до вивчення традиційної усної нематеріальної культури народу, за якими хоч і стояв романтизм, проте вже спостерігалася позитивістська прагматика, вчувався подих своєрідного “наукового реалізму”. А тому важко погодитись із загальноприйнятою (переважно в літературознавстві) тезою, що П. Куліш – “типовий романтик” (Д. Чижевський). По-перше, якщо й романтик (а це свого часу стверджував і В. Петров), то нетиповий, по-друге, романтиком П. Куліш був далеко не завжди. Все-таки П. Куліша, на наше глибоке переконання, занадто “романтизують”, його не можна убити лише в межі романтизму. Фольклористично-етнографічна його діяльність засвідчує, крім романтичної, ще й інші матриці – ті, що ґрунтувалися на фактах, аргументах, методах і підходах до наукового записування та осмислення усного народного матеріалу. І хоч аргументи П. Куліша часом вразливі, думки суперечливі, а то

й полярно протилежні (на це звертали увагу ще Т. Шевченко, М. Максимович, М. Костомаров, О. Пипін, П. Житецький, О. Огоновський, І. Франко, М. Грушевський, К. Грушевська, А. Лобода, І. Калинович, Л. Білецький, Ф. Колесса, О. Дей, Б. Кирдан, А. Бондаренко, М. Жулинський, Є. Нахлік, О. Шокало, В. Івашків, О. Вертій, Ж. Янковська, М. Розумний, Р. Харчук, Т. Дзюба, В. Владимірова, І. Андрусяк²⁹ та ін.), все ж до наукового фольклористичного та літературно-критичного обігу він увів чимало міркувань концепційного характеру, що не втратили значення й через століття. Як зауважив Л. Білецький, у “Записках” П. Куліш порушив і вирішив “...кілька методологічно принципових питань: 1) народні твори є жива історія народного духа в його минулому; 2) народні твори найкраще зберегли високий ідеалізм глибокоморальної душі українця; 3) народні твори мусять бути основою, на якій повинна відродитися високоморальна поезія цивілізованої верстви українського суспільства і в її історично-побутовій традиції, і в морально-ідеалістичній чистоті; лише такі твори індивідуальних поетів будуть продовжувати те творче й висококультурне діло справжнього українського духа; 4) сучасні українські поети є єдині спадкоємці давніх рапсодів української поетичної творчості. Ці всі принципи в дальшій літературно-науковій праці стають головним критерієм критики Куліша та артистично-поетичної діяльності.”³⁰

У “Записках” П. Куліш висловив надзвичайно цінну думку про те, що історико-героїчні думи та пісні творилися (складалися) не за спогадами, а по свіжих слідах подій. Згодом цю тезу розгорнув у своїй розвідці про байки В. Гнатюк, котрий також наголосив (але вже не про історичні зразки, а трохи ширше – про усну творчість загалом): “Всі народні твори постають або серед події, що їх викликала, або безпосередньо по ній. Ніколи не витворюються вони в довшій часі по довершеній події, як се має місце в писаній літературі. ...Народний творець може переповідати твори з тих або й давніших часів, які переховалися в його пам’яті, але коли творить, черпає лише з сучасності.”³¹

Ще одним важливим положенням П. Куліша було переконання, що між творами народними (усними й безіменними) та літературними (писаними, книжними, індивідуальними) нема неперехідної межі. Ідея взаємин двох видів творчості, що її розвинув П. Куліш, загалом була в тогочасній актуальною та плідною для розвитку українського письменства. Проте, здається, від П. Куліша пішло й триває досі хибне уявлення про певну стадіальність творчості: нижчий (народний, фольклорний) та вищий (літературний, письменницький) етапи. Оце Кулішеве антиномійне “ми і народ” згодом досить гостро розкритикував О. Потебня.³²

Якщо М. Максимович, говорячи про генезу усної та письмової форм словесності, вважав можливість їх паралельного співіснування й надалі, то П. Куліш відкинув постулат свого вчителя й запропонував ідею спадковості, згідно з якою, як ми вже зазначали, творчість письменників визнана якісно новим рівнем розвитку. Проте це зіставлення усного та писемного з “перемогою” чи “превагою” останнього в П. Куліша не завжди достатньо

аргументоване. З іншого боку, воно в кулішознавстві ще належним чином і не проаналізоване.

У зв'язку з проблемою “фольклор і література” можна, крім “Записок”, згадати статті-“погляди” П. Куліша в альманасі “Хата” (1860) на занедбання народної мови, на українську усну та писемну словесність тощо. Так, у статті “Погляд на усну народну словесність” автор підкреслив: “Українська писана словесність має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає. ...Квітка вичерпнув свої оповідання з народніх уст... Думи і поеми Шевченкові мають собі взір у народніх співах.”³³ А далі наголошено на високій естетиці народної творчості, художній цінності безіменних творців: “Помилиться той, хто вважатиме пісні народу українського чимось дрібнодухим, недорослим до естетики, узенько обмежованим. Се твори справдешніх поетів, котрі самі не знали, яке їх слово буде живуще... Українська словесність обперлась на народню так само, як і поезія грецька на Гомерові поеми, ...вона має базис дуже широкий і корінь саморідний³⁴”

Роздуми П. Куліша про творчість українського народу і його геніїв, на жаль, не завжди враховували як фольклористи, так і літературознавці, культурологи, коли йшлося про націю та її духовних провідників чи про конкретний вид (жанр) – думу, казку, пісню. І хоч фольклору властивий синкретизм функцій, все ж П. Куліш не проминав нагоди підкреслити чарівність української пісенності, її згармонізовану естетику. Щире зізнання “Я пристрасно люблю пісні, особливо українські” мало глибоке сердечне підґрунтя, П. Куліш “насолоджувався ними як природою”³⁵. Письменник і несамовитий збирач народних скарбів захоплювався піснями, усвідомлював їхню словесно-музичну повноту і красу: “Народна пісня в своїх словах і музиці, взятих разом, сповнена почуття, думки і при тому незвичайної простоти. Нема в ній зайвого слова, нема зайвої ноти. Це самородки, з яких завжди може черпати найвищий талант.”³⁶ Проте ця “самородковість” – результат “шліфувальної” роботи народного генія впродовж тривалого часу, результат певної тяглості традиції, наслідок історичного буття, запаленого творчою іскрою сучасності. Саме естетичний критерій у художній творчості (на це звертали увагу дослідники – зокрема, О. Вертій, Я. Гарасим) П. Куліш вважав основоположним, що передбачало як у колективних, народних, так і в письменницьких, зразках дотримання таких вимог: відсутність надлишковості, зайвого; простоту (доступність); правдивість (історичну достовірність); природність (народність) мови.

Про українські народні пісні П. Куліш писав чимало в молодості – переважно в період активного збирання фольклору. Окремі статті його, а також численні записи дум, пісень, переказів зберігаються в архівах. Так, у фонді М. М. Білозерського, що в Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України, поміж багатьох матеріалів виявлено дві статті про українські пісні. Датуються вони приблизно 1843–1846 роками, написані, як засвідчує зміст, під впливом романтичних захоплень збірками М. Цертелєва, М. Максимовича, діяльністю М. Гоголя (щодо останнього, то

окремі фрагменти його знаменитої статті “Про малоросійські пісні” ввійшли майже без змін до Кулішевих нотаток – достатньо порівняти місце, де сказано, чим саме є для українця народна пісня: “і історія, і поезія, і батьківська могила...”³⁷).

Теоретичний набуток П. Куліша, його різноманітні ідеї, захоплення, методологічні принципи та наукові фантазії, як на нашу думку, ще вивчені в українській фольклористиці недостатньо. Залишається ще чимало невідомого і в темі “П. Куліш – збирач фольклору”. Хоч десятки, сотні записів П. Куліша опубліковано, крім “Записок”, у класичних збірках другої половини XIX століття (А. Метлинського, В. Антоновича – М. Драгоманова, П. Чубинського, Б. Грінченка та ін.), все ж в архівах залягли тисячі неоцінених автографів. У журналі “Народна творчість та етнографія” 1989 року (№5) В. Івашків привернув увагу до збирацької спадщини фольклориста в невеличкому передньому слові до публікації декількох пісень із фондів ІМФЕ НАН України³⁸. Проте багатюща колекція записів П. Куліша (в архівах Києва, Чернігова, Москви, Петербурга) й досі чекає на свого фанатичного дослідника-упорядника-видавця.

Діяльність П. Куліша в галузі української фольклористики та етнографії в середині та другій половині XIX століття будила наукову думку, стимулювала розвиток збирацької справи, студіювання традиційної народної творчості. І хоч ще сучасники (М. Костомаров, О. Пипін, О. Потебня, М. Петров) та пізніші дослідники – аж до нинішніх – вказували на певні огріхи (брак чіткої наукової системи щодо класифікації матеріалів, зведення двох чи кількох текстових варіантів до одного, текстологічні редакторські втручання-правки, публікація творів-фальсифікатів тощо), все ж в історії науки про усну словесність значення діяльності П. Куліша було величезним – генеруючим, мобілізуючим, таким, що служило за приклад гідного служіння рідному народові, ідеям просвітництва та національного оптимізму.

Чимало ідей П. Куліша-фольклориста не втратили актуальності і для сучасного етапу розвитку наукових галузей гуманітаристики. Комплексний підхід письменника і вченого до збирання і вивчення явищ фольклору та побуту дали йому можливість (в “Записках про Південну Русь”, збірнику “Українські народні легенди”, інших публікаціях та записах) простежити еволюцію народного світогляду від первісних уявлень та вірувань (етапи фетишизму, анімізму) до усвідомлення та розуміння історичних і соціальних катаклізмів XVI–XIX століть. Повір’я, легенди, перекази, казки, бувальщини, оповідання, пісні, думи, прислів’я відображають особливості національної психології, філософії, етики, інших суттєвих рис народного світогляду. Серед останніх автор книги “Пантелеймон Куліш і народна творчість” О. Вертій виокремлює поетичну філософічність, що нерідко синтезує в собі первісні чуттєво-емоційні елементи та морально-етичні і соціальні уявлення пізніших часів, святість у ставленні до землі, рідного краю, національне самоусвідомлення крізь призму сприйняття, розуміння та оцінки історичних подій, національних героїв тощо. Важливість такого принципу в укладанні збірників фольклорно-етнографічних матеріалів, наголошує О. Вертій, –

очевидна, адже вони мають можливість цілісно висвітлити певну проблему, служити своєрідною хрестоматією, скажімо, з народної педагогіки, психології. На жаль, “цей принцип не знайшов у нашій фольклористиці належного місця, тому приклад П. Куліша в даному разі повчальний і вартий уваги сучасних народознавців.”³⁹ А тому, підсумовує О. Вертій свої роздуми, “Записки про Південну Русь” П. Куліша ще мають не раз повернути увагу не лише фольклористів та етнографів, а й психологів, істориків, філософів та інших учених, надто ж коли йдеться про розробку наукових засад ідеології української держави⁴⁰.

Отже, як П. Куліш постійно звертався до джерел народної творчості, так і сучасні фольклористи, етнологи, літературознавці, культурологи мають неодмінно повніше враховувати пошуки і знахідки представників класичної наукової традиції XIX століття, особливості еволюції наукових студій від романтизму до позитивізму та утвердження академічних об’єктивних підходів. А, за словами П. Федченка, “складна творчість П. Куліша належить до найцінніших здобутків української культури”⁴¹.

м.Київ

- 1 Франко І. Зібр. тв. у 50-ти томах. – Т. 33. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 293.
- 2 Там само. – Т. 32. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 169.
- 3 Див.: Народжені Україною: Меморіальний альманах: У 2-х т. – Т. 1. – К.: Євроімідж, 2002. – С. 854.
- 4 Кирдан Б. Собиратели народной поэзии. – С. 211.
- 5 Франко І. Зібр. тв. у 50-ти томах. – Т. 41. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 288.
- 6 Цит. за: Грушевська Катерина. Передне слово //Українські народні думи. – Т. 1. – С.LXV (прим.).
- 7 Петров В. Пантелеймон Куліш у п’ятдесяті роки. – Т.1. – К., 1929. – С. 537.
- 8 Пантелеймон Куліш: Листи до М. Д. Білозерського / Упоряд., вступна стаття й коментарі Олеся Федорука. – Львів – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1997. – С. 181.
- 9 Кирдан Б. Собиратели народной поэзии. – С. 220.
- 10 Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. – Т. 1. – СПб., 1856. – С. V–VI.
- 11 Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 72. Нагадаємо, що В. Тарновський фінансував видання “Записок” – передав П. Кулішеві 1000 рублів сріблом.
- 12 Див.: Дорошенко Д. П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. – К., 1918. – С. 22.
- 13 Шевченко Тарас. Твори в п’яти томах. – Т. 5: Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1985. – С. 333.
- 14 Там само. – С. 18.
- 15 Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 105.
- 16 Шевченко Тарас. Твори в п’яти томах. – Т. 5. – С. 359.

- 17 Див.: Історія української дожовтневої журналістики. – Львів: “Вища школа”, 1983. – С. 129.
- 18 Твори Пантелеймона Куліша. – Т. 6. – Львів: Виданє товариства “Просьвіта”, 1910. – С. 438.
- 19 Етнографічні писання Костомарова. – С. 243.
- 20 Там само.
- 21 Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти томах, 9-ти кн. – Т. 1. – К.: Либідь, 1993. – С. 21.
- 22 Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 101.
- 23 Там само. – С. 234.
- 24 Довженок Галина. Фонографічна колекція українських дум в історії вивчення епічного виконавства // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам’яті Ф. Колесси та А. Лорда. – Ч. 1 / Упорядники О. Бріцина, Г. Довженок. – К., 1997. – С. 111–112.
- 25 Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884. – С. 280–283.
- 26 Цит. за: Івашків Василь. “Записки о Южной Руси” Пантелеймона Куліша як унікальне явище української фольклористики середини XIX століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2001. – С. 314.
- 27 Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 220–221.
- 28 Пыпин А. Н. История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 194.
- 29 Див., зокрема: Бондаренко Андрій. Над рукописом “Записок о южной Руси” // Народна творчість та етнографія, 1969. – № 4. – С. 26–36; Білий О. В. Поняття просвітництва в естетиці пізнього П. Куліша; Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. – К.: Знання, 1989. – 48 С.; Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і “Руська трійця”: До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. – Львів: “Львівські новини”, 1994. – 28 С.; Розумний Максим. “Блудний син” українського народолобства // Молода нація, 1996. – № 2. – С. 65–73; Харчук Роксана. Пантелеймон Куліш як символ українського інтелігента // Молода нація, 1996. – № 2. – С. 57–65; Дзюба Тетяна. Літературно-естетична концепція Пантелеймона Куліша: Автореф. дис...канд. філол. наук. – К., 1999. – 20 С.; Вертій Олексій. Пантелеймон Куліш і народна творчість. – Тернопіль: “Підручники & посібники”, 1998. – 120 С.; Янковська Жанна. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1998. – 20 С.; Владимірова Валентина. За суворим критерієм “народного духу” (Давня й нова українська література в оцінці Пантелеймона Куліша) // Слово і час, 2000. – №12. – С. 28–36; Андрусак Іван. Піонер, або “з культурників найбільший воєвода” // Куліш Пантелеймон. Вибрані твори / Упоряд. текстів, передм. та прим. І. М. Андрусяка. – Харків: Веста: Вид-во “Ранок”, 2003. – С. 3–21 (У підсумку вступної статті

- зазначено, що П. Куліш – “виразний представник українського романтизму”. – С. 20).
- 30 Білецький Леонід. Основи української літературно-наукової критики. – С. 88.
- 31 Гнатюк В. Деякі уваги над байкою // Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість / Упоряд., вст. стаття та прим. М. Т. Яценка. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 177.
- 32 Див.: Дмитренко Н. К. А. А. Потебня – собиратель и исследователь фольклора. – К.: Знання, 1985. – С. 22–24.
- 33 Твори Пантелеймона Куліша. – Т. 6. – Львів, 1910. – С. 429.
- 34 Там само. – С. 429–430.
- 35 Там само. – С. 438.
- 36 Записки о Южной Руси. – Т. 2. – С. 7.
- 37 Там само.
- 38 Івашків В. М. Українські народні пісні в записах Пантелеймона Куліша (На матеріалі фондів Інституту ім. М. Т. Рильського АН УРСР) // Народна творчість та етнографія, 1989. – № 5. – С. 64–67.
- 39 Вертій Олексій. Пантелеймон Куліш і народна творчість. – С. 4.
- 40 Там само. – С. 23.
- 41 Федченко П. Куліш Пантелеймон // Українська література у портретах і довідках. Давня література – література ХІХ ст. – К.: Либідь, 2000. – С. 174.

Козар Л. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ. // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. – 2004. – Випуск 4 (7). – С 245.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. характеризується крайнім загостренням соціальних, національних і політичних проблем, оскільки відсутність державності негативно позначилася як на духовному, так і на соціальному житті українців. Це був час інтенсивного росту національної свідомості, зацікавлення своєю історією та культурою, активних пошуків суспільного та естетичного ідеалів. “Саме в дев’яностих роках закладалися початки того громадського ренесансу, які принесли свої овочі десятиліттям пізніше”, – наголошував Т. Гунчак у праці “Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії” (К., 1993. – С. 29).

М. С. Кармазіна у дисертації “Ідея державності в українській політичній думці (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)” (К., 1999. – С. 12) зазначає, що період 1890–1918 рр. у науковій літературі не має усталеної назви.

І. Лисяк-Рудницький іменував період від 1890 р. до Першої світової війни “інтелігентською” добою, а в іншому разі запозичив, як сам зізнався, з історії літератури термін “модернізм”, називаючи його “модерністичною добою”.

І. Франко виокремлював його як період діяльності “Молодої України” 2.

“В результаті діяльності покоління “Молодої України”, – пише сучасний учений В. Горський, – українська культура одержує можливість органічного розвитку всіх структурних компонентів культури – не лише художньо-естетичного, а й наукового, релігійного та політичного [...]. Назва сама бере початок з промови “Молода Україна, її становище і шлях”, яку виголосив 25 лютого 1890 р. в Петербурзі молодий випускник Петербурзької військово-правничої академії Т. Зіньківський перед своїми земляками-українцями, що влаштували зібрання, присвячене роковинам Тараса Шевченка” 3.

О. Рисак стверджує, що для української культури період кінця ХІХ – початку ХХ ст. став “...добою Ренесансу – добою відродження і активного утвердження гуманістичних принципів мистецтва, коли людина осмислюється як найвища цінність і найвища мета світобудови” 4.

За цієї доби жили та працювали такі титани і неординарні мислителі, як М. Драгоманов, І. Франко, М. Сумцов, Леся Українка, Б. Грінченко, М. Грушевський, В. Гнатюк, А. Кримський та інші.

Важливе місце у їхньому житті та діяльності займала усна народна творчість, бо, як наголошував В. Шаян, “...для української нації фольклор був потрібний як органічний вияв духовно-ідейного життя” 5. Так, в одному із етнографічних збірників Б. Грінченка (Чернігів, 1898) знаходимо такий напис: “Ця книжка складається з творів, записаних од народу. Записуються вони між іншим на те, щоб по їх можна було ізучати народ, його мову,

звичаї, розвиток – увесь народний світогляд. Тим людям, що хочуть працювати для добра свого народу, треба знати цей народ. З такою думкою складалася й ця книга” 6.

Незважаючи на жорстоку реакцію в час підневільного становища України, українська фольклористика кінця XIX – початку XX ст. продовжувала свій розвиток завдяки зусиллям наукових і культурних діячів, окремих ентузіастів з різних соціальних груп громадянства, а також громадській активності товариств. Як зазначають дослідники 7, в цей час українська фольклористика досягла значного злету, посіла гідне місце серед європейських наук, започаткувала якісно новий етап вивчення традиційно-побутової культури українського народу.

Загальноєвропейського резонансу набула діяльність НТШ (1892–1940), яке перетворилося на справжню українську Академію наук, що об’єднувала навколо себе найкращі інтелектуальні сили всіх українських земель. У 1898 р. було створено Етнографічну комісію НТШ, до якої ввійшли Хв. Вовк, В. Гнатюк, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Дикарив, Ю. Жаткович, О. Колесса, А. Кримський, К. Левицький, Д. Лепкий, В. Охрімівич, О. Роздольський, І. Франко, В. Шухевич.

Етнографічна комісія НТШ практично використала досягнення українських та іноземних вчених у сфері збирацької діяльності, залучила до праці велике коло інтелігенції. Українські священики, вчителі, учні гімназій, селяни масово відгукнулися на заклики комісії, присилаючи свої записи народної творчості, які після відповідного опрацювання такими фахівцями, як Хв. Вовк, В. Гнатюк, Ф. Колесса, І. Франко, були опубліковані в “Етнографічному збірнику” (з 1895 р. – 40 томів) і “Матеріалах до української етнології” (з 1899 р. – 22 томи), а також у таких виданнях, як “Зоря” (1881–1897), “Житє і слово” (1894–1897), “ЗНТШ” (1892–1937), “ЛНВ” (1898–1932).

Важливим напрямом роботи Етнографічної комісії було подання наукової інформації про стан розвитку української фольклористики як в Україні, так і за кордоном. Із 1900 р. НТШ бере постійну участь у міжнародних наукових форумах – Міжнародному конгресі фольклористів у Парижі (1900 р.), конгресі Американістів у Відні (1908 р.), ювілеї Гайндля у Відні (1909 р.) тощо.

За межами України в кінці XIX ст. вийшли такі відомі праці, як “Рокисіє” О. Кольберга (Краків, 1882, 1883, 1888, 1889 рр.), два випуски “Політичних пісень українського народу XVIII–XIX ст. з увагами” М. Драгоманова (Женева, 1883. – Т. 1; 1885. – Т. 2) та його розвідка “Нові українські пісні про громадські справи (1754–1880)” (Женева, 1881).

Як зазначає П. Одарченко 8, М. Драгоманов, порівнюючи пісні, записані від українців, що живуть у різних державах (Росії, Австрії, Угорщині, Румунії), зробив важливе відкриття, що українські пісні цілком однакові на всіх етнографічних територіях України. Це показує, каже М. Драгоманов, що “... всупереч всяким поділам українських людей між різними державами українська національність існує як тіло окреме, дуже однакове в

усіх своїх частинах, з однаковими звичаями, однаковими спогадами, любов'ю та ненавистю” 9. На поч. 80-х р. XIX ст. М. Драгоманов стояв “на найвищому щаблі національної свідомості” 10, намагаючись “об’єднати українців на основі власної національної історії, культури” 11.

Важливу роль у популяризації української науки про народну творчість відіграв Хв. Вовк, перебуваючи більше 25 років у вимушеній еміграції. Виступаючи у зарубіжній пресі, він знайомив світову наукову громадськість з досягненнями української етнографії, фольклористики, археології і антропології.

Українська фольклористика кінця XIX – початку XX ст. розвивалася завдяки діяльності історико-філологічних товариств, які діяли при Харківському (1877–1919) та Новоросійському в Одесі (1889–1917) університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті (1894–1917). Вони видавали наукові збірники – “Сборник Харьковского ИФО” (1877–1922), “Весник ИФО” (1911–1914), “Вестник ИФО при Новороссийском университете” (1890–1916), “Сборник ИФО при институте князя Безбородко в Нежине” (1896–1915). Тут було опубліковано основну частину фольклористичних матеріалів і досліджень П. Іванова, М. Комарова, І. Манжури, В. Милорадовича, Я. Новицького, М. Сумцова, В. Ястребова та ін.

У Києві важливим організаційним центром збирацько-дослідницької роботи було Історичне товариство Нестора-літописця (з 1872 р.) та журнал “Киевская старина” (1882–1906), який за 25 років згуртував навколо себе таких видатних дослідників українського фольклору, як В. Горленко, Б. Грінченко, М. Драгоманов, М. Дикарив, І. Манжура, В. Милорадович, І. Новицький, Т. Рильський, М. Сумцов, Д. Яворницький, Х. Ящуржинський та ін.

Окремі дослідження українського фольклору здійснювали також Етнографічний відділ РГТ у Петербурзі та Етнографічний відділ Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті.

Українські фольклорні матеріали і розвідки друкувалися також у різних часописах, що виходили в Україні та за її межами, – в московському журналі “Этнографическое обозрение” (з 1889–1916), в журналі Етнографічного відділу РГТ “Живая старина” (1890–1916), у виданнях “Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук” (Петербург, 1886–1927), “Исторический вестник” (Петербург, 1880–1917), “Вестник Европы” (Петербург, 1866–1918), “Южный край” (Харків, 1881–1919), “Archiv fur slavische philologie” (Берлін, 1876–1926) та ін.

У кінці XIX ст. і на початку XX ст. з’явилося багато окремих збірок та розвідок з української фольклористики, їх автори і впорядники – С. Венгжиновський, В. Горленко, Б. Грінченко, М. Дикарив, В. Доманицький, П. Іванов, М. Комаров, О. Малинка, В. Милорадович, Я. Новицький, В. Охрїмович, Д. Яворницький, В. Ястребов, Х. Ящуржинський та ін. Вийшли праці з історіографії та бібліографії українського фольклору, етнографії та

літератури – О. Пипіна (История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – СПб., 1891), О. Огоновського (Історія літератури руської. – Ч. 4: Етнографія. – Львів, 1894), І. Манжури (К малорусской библиографии, 1891), Б. Грінченка (Литература украинского фольклора (1777–1900). – Чернігів, 1901), М. Сумцова (Современная малорусская этнография. – Х., 1893. – Ч. 1; 1897. – Ч. 2; Діячі українського фольклору. – Х., 1910).

Українська фольклористика кінця XIX – початку XX ст. розвивалася в річищі західноєвропейської науки, була закономірним і повноправним її компонентом 12. Про це свідчить авторитет української фольклористики, набутий нею при вивченні вітчизняного фольклору, а також існування в активі не тільки традиційних слов'язнавчих досліджень, а й глибоких екскурсів до проблематики фольклору світового – праці В. Гнатюка, М. Дашкевича, М. Драгоманова, А. Кримського, О. Потебні, М. Сумцова, І. Франка, які здобули визнання у Польщі, Німеччині, Болгарії, Австрії тощо.

Більшість видатних українських фольклористів кінця XIX – початку XX ст. відзначені преміями Російської Академії наук.

Наукові школи і теорії світової науки про народну творчість (порівняльно-міфологічна, міграційна, історична) знайшли в українській фольклористиці широкий відгомін. Так, міфолого-порівняльні студії М. Костомарова (“Слов'янська міфологія”, 1847; “Історичне значення південноросійської народної пісенної творчості”, 1872) і О. Потебні (“Про міфічне значення деяких обрядів і повір'їв”, 1865; “Про деякі символи в слов'янській народній поезії”, 1860 та ін.) стимулювали розвиток фольклористики української й інших слов'янських народів.

У ранніх працях М. Сумцова (“До питання про вплив грецького і римського весільного ритуалу на малоруське весілля”, 1886), М. Драгоманова, М. Грушевського прослідковуються ідеї міграційної школи (усна словесність кожного народу розглядається не відірвано від іншого, враховуючи зв'язки між ними та взаємовпливи).

Зазнавши впливу західноєвропейських шкіл та теорій, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Сумцов аналізували усну народну творчість на тлі історичного розвитку з урахуванням усіх процесів, що відбувалися в ньому. Згодом М. Драгоманов, який був обізнаний із працями головних тогочасних напрямів фольклористики (міфологічна, антропологічна, міграційна школи), переконався, що всі вони з різних боків висвітлюють твори усної словесності 13. Ідеями новітніх підходів до аналізу фольклорних явищ наповнені праці В. Гнатюка, М. Грушевського, І. Франка, М. Павлика.

Таким чином, українські вчені-гуманітарії кінця XIX – початку XX ст. підготували надійну основу для створення національної фольклористичної школи європейського рівня.

1 Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 томах. – К., 1994. – Т. 1. – С. 184.

2 Франко І. З останніх десятиліть XIX ст. // Франко І. Молода Україна. – Львів, 1910. – Ч. 1. – С. 9.

- 3 Горський В. Історія української філософії: Курс лекцій. – К., 1996. – С. 187.
- 4 Рисак О. Проблеми синтезу мистецтв в українській літературі кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства. – К., 1999.
- 5 Шаян В. Джерело споконвічної сили української культури // НТЕ. – 2001. – № 1–2. – С. 52.
- 6 Інститут рукописів НБУВ, ф І, од.зб. 31441.
- 7 Сокіл Г. Фольклористична діяльність О. Роздольського: АРД. – Львів, 1996; Наумовська О. Фольклористична спадщина М. Драгоманова: АРД. – К., 1999; Сапеляк О. Українська етнографія в діяльності НТШ (1898–1939): АРД. – К., 1998.
- 8 Одарченко П. Національне відродження України і розвиток фольклористики та етнографії в ХІХ та на поч. ХХ ст. // НТЕ. – 1998. – № 4. – С. 44–49.
- 9 Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи. – Женева, 1881. – С. 9–10.
- 10 Кіраль С. “Апостол молоді України”: Т. Зіньківський у контексті доби. – К., 2002. – С. 234.
- 11 Наумовська О. Фольклористична спадщина М. Драгоманова: АРД. – К., 1999.
- 12 Там само.
- 13 Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність. – Львів, 2000. – С. 50.

Козар Л. ТРОХИМ ЗІНЬКІВСЬКИЙ ЯК ФОЛЬКЛОРИСТ І ПОДВИЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ // Народна творчість та етнографія. – 2004.– № 5.– С.20.

Серед українських фольклористів і письменників другої половини ХІХ століття почесне місце належить Трохимові Зіньківському (псевд. та крипт. - Т. Звіздочот, Т. Певний, Т. З., Т. S., Z., 1861-1891), який, за словами С. Єфремова, був "другою поруч із Грінченком характерною для 80-х років постаттю в нашому письменстві..."¹. "З Трохима Зіньківського мали ми людину, що від неї могли вчитися розуміти, що таке діяльність. З нього мали ми людину, наче спеціально на те сформовану, щоб бути борцем за українську ідею. Трохима Зіньківського можна назвати з цього погляду ідеалом того, яким мусить бути такий борець в наш час"², - писав про нього Б. Грінченко.

Громадський діяч, фольклорист, талановитий публіцист, літератор, мовознавець, перекладач, бібліограф - такою різноманітністю відзначалася діяльність Т. Зіньківського, яка, на жаль, тривала лише близько десяти років. "Вище всього, - писала після смерті Зіньківського його дружина, - він ставив любов до своєї батьківщини, до свого народу. Він, бувало, казав, що найближчі його рідні (ні жінка, ні діти) - все для нього ніщо у порівнянні з його заповітною ідеєю, тобто він цілком прагнув тільки жити для блага України" (ІР, ІІІ, 38174-а)³.

Ця фанатична любов до України, яка наповнювала всю українознавчу діяльність Т. Зіньківського, - не залишилася непомітною. Об'єктивне вивчення спадщини Т. Зіньківського розпочав Б. Грінченко, звернувшись до його рідних, близьких друзів і знайомих, - В. Кравченка, О. Кониського, М. Комарова, Л. Скочковського, В. Беренштама, Д. Мордовцева, Д. Ткаченка, О. Волянського, Г. Сервичківської, А. Зіньківського та ін.

Таким чином, Б. Грінченко здійснив життєпис Т. Зіньківського, зредагував і видав його твори у двох книгах, а також бібліографічний покажчик його "писань" (Писання Трохима Зіньківського / Зредагував та життєпис написав В. Чайченко. - Львів, 1893. - Кн. 1; Львів, 1896. - Кн. 2). Він також опублікував понад 50 зразків фольклорних записів Т. Зіньківського ("Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх з нею губерніях", т. 1, Черн., 1895; т. 3, Черн., 1898).

Спроби висвітлення діяльності Т. Зіньківського робили у кінці ХІХ - на початку ХХ ст. О. Кониський⁴, М. Комаров⁵, Василь Лукич⁶, О. Огоновський⁷, І. Франко⁸, С. Єфремов⁹, М. Сумцов¹⁰. Так, О. Кониський писав: "Певний справді був певним українським Русиним, певним демократом, певним тим національним радикалом, яких помножи нам Господи сторицею! Не кохався він у фразі, не гнався за модними словами, не поспішав, щоб скрізь бути першим, він був чоловік праці, діла на тій колочій стежці, якою неминуче треба йти нам до свого народно-національного ідеалу" (С. 274).

М. Комаров відзначав "знання народного побуту" Т. Зіньківським, який "ще в школі навернувся [...] до української історії, став ближче придивлятися до народного життя, дознаватися народної мови і письменства, а вийшовши з школи, був вже свідомим українцем" (С. 296).

І. Франко в огляді "Українсько-руська (малоруська) література"¹¹ за 1898-1899 рр. поставив Зіньківського-белетриста поруч із Василем Чайченком, Лесею Українкою, В. Самійленком, А. Кримським, М. Школиченком [псевд. М. Кононенка. - Л. К.], Гр. Коваленком, Людмилою Старицькою. Творчий доробок Т. Зіньківського високо цінували М. Грушевський, М. Лисенко, О. Лотоцький, М. Коцюбинський, про що свідчить їхнє листування¹² та спогади¹³.

Статті про Т. Зіньківського періодично з'являлися в енциклопедичних словниках, що виходили в Росії до 1915 р¹⁴. В ІР НБУВ зберігається рукописна автобіографія Т. Зіньківського (І, 33448) та його біографія (І, 11211; Х, 4847), яку підготувала до біографічного словника діячів України Г. Л. Берло, член постійної комісії при Академії наук у 20-30-х рр. ХХ ст., яка особисто знала Т. Зіньківського, листувалася з ним (ІІІ, 45083-45084).

Невелика біографічна довідка вміщена у 2-му томі "Української загальної енциклопедії" за редакцією І. Раковського (Львів; Станіслав; Коломия, 1920. - Т. 2. - С. 254). Значну увагу постаті Т. Зіньківського приділено у працях В. Дорошенка¹⁵, Д. Дорошенка¹⁶, М. Возняка¹⁷. Його ім'я згадується також в енциклопедичних виданнях, що виходили в Україні в 1960-1980 рр¹⁸. Проте у п'ятитомнику "Українські письменники" немає окремої біо-бібліографічної словникової статті про Т. Зіньківського¹⁹.

Окремі публікації, присвячені Т. Зіньківському, з'явилися у 1960-1970 рр²⁰. Так, В. Скрипка, зокрема, акцентує увагу на тому, що "тенденція художнього самовияву Зіньківського - від життя, а не від літературної школи". Він один з перших відзначив важливу роль народної творчості в житті Т. Зіньківського: "Його записи пісень, казок - це тривале, живлюще для митця спілкування з духовним світом мас. Йому не загрожував той етнографізм, який повертається вадою - приземленістю. Доказом є "Історична казка". Важливі прикмети Зіньківського як письменника - життєва вірогідність, увага, вірність побутовим подробицям і звичаєвим виявам людної".

Починаючи з 90-х років ХХ ст. інтерес до постаті Т. Зіньківського зростає. З'являються численні публікації В. Скрипки²¹, дослідження С. Кіраля²², Л. Костецької²³, Б. Пастуха²⁴, статті О. Засенка²⁵, С. Болтівця²⁶, О. Ємця²⁷, О. Неживого²⁸, А. Погрібного²⁹, П. Соколова³⁰ та ін.

У дослідженні Л. Костецької звертається увага на народознавчі зацікавлення Т. Зіньківського, зокрема вказується, що він записував народні пісні на Київщині і Харківщині, виступав проти недооцінки творчих можливостей народу в усній словесності, планував скласти український календар, підказував методику збирання фольклорних матеріалів своєму товаришеві В. Кравченку³¹.

У монографії С. Кіраля "Апостол молодії України: Трохим Зіньківський у контексті доби" (К., 2002) є окремий підрозділ "Фольклористична спадщина Т. Зіньківського в контексті актуальних завдань українського народознавства" (С. 215-228). Дослідник висвітлює витoki народознавчих зацікавлень Т. Зіньківського, говорить про родинно-фольклорну традицію, робить припущення про вплив ідей І. Франка на формування Зіньківського-фольклориста та безпосередній вплив його учителів та друзів - Л. Смоленського й М. Комарова, акцентуючи увагу на тому, що "за широтою та глибиною теоретико-естетичного розуміння фольклору, його внутрішніх закономірностей, мети й художніх особливостей Т. Зіньківського можна поставити в один ряд із П. Кулішем і Б. Грінченком"³².

Отже, фольклористична діяльність Т. Зіньківського привертала увагу вчених, проте окремого дослідження її сьогодні ще не маємо, також не зроблено детального аналізу його рукописної фольклорної спадщини, не враховані окремі архівні матеріали вченого, а у публікаціях зустрічаються деякі неточності, не визначено його місце в історії української фольклористики кінця ХІХ ст.

Важливу роль у формуванні українознавчих ідей Т. Зіньківського відіграла родина, де "завсігди балакали по вкраїнському; українська мова була Трохимові рідною змалку" (Т. 1, с. ХІV). Як свідчить В. Кравченко, "батьки його - вихідці з Полтавської губернії Зіньківського повіту, з чого й прізвище їх почалось"³³. Саме з батьківської домівки, з берегів Азовського моря, із рідного Бердянська навіки виніс Т. Зіньківський любов до української мови і пісні, любов до своєї землі й народу.

Першим вчителем Трохима став батько, який "хоч був [...] простим робітником, але ж визначався своїм розумом та письменством" (Т. 1, с. ХІІ). "Первые нотки школьного учения я прошел под руководством отца и [...] моей доброй тетушки, память о которой я свято сохраняю... она вдохнула в меня такое религиозное чувство, что я серьезно поверил в свои мечты, выросши, удалится на Афон" (ІР, І, 33448), - згадував Т. Зіньківський в автобіографії. Ця мрія зійти на Афонську гору ("як святі зіходили на ню" (Т. 1, с. ХІІ)) вивела Т. Зіньківського на вершину української культури.

Все своє життя він уперто навчався і працював для української національної справи: спочатку початкова приходська школа (1872-1873) і Бердянське двокласне училище (1873-1876), учительський інститут (1877) у м. Карасубазар (нині м. Білогорськ Кримської обл.), якого не закінчив за станом здоров'я, потім військова служба, Одеська юнкерська школа (1880-1882) та офіцерська служба в Смілі, Шполі, Черкасах, Умані.

Уже в повітовій школі (1873-1876), як свідчить В. Кравченко, "Трохим потроху почина любить українську мову, її пісні і т. д.". "До того часу він якось не помічав того, що є люди, та не всі вони однакові, не однакова у них мова, не однакове історичне прожите життя"³⁴.

В Одеській юнкерській школі прихильність Зіньківського до всього українського здобула теоретичні підвалини, і він вийшов звідти свідомим

українцем (ІР, X, № 4847). Вирішальну роль у цьому відіграв учитель історії та географії Л. Смоленський, близький приятель М. Драгоманова, відомий громадський діяч, член одеської "Громади".

Із 1881 р. і до останніх днів життя Т. Зіньківський листувався з Б. Грінченком і його відповідь на перший лист "показувала вже палкого патріота вкраїнського" (Т. 1, с. XXII). За рекомендацією Б. Грінченка Т. Зіньківський у 1884 р. познайомився з М. Комаровим, який відіграв важливу роль у становленні його як фольклориста. Уманський гурток М. Комарова, як відзначає Б. Грінченко, "був першим українським товариством, що до його потрапив Зіньківський, і впливав на його дуже корисно, бо досі йому доводилося бути самотним на своєму вкраїнському шляху" (Т. 1, с. XXX). М. Комаров познайомив Т. Зіньківського з такими відомими культурними діячами, як В. Горленко, П. Житецький, О. Кониський, Ф. Лебединцев, М. Лисенко, Олена Пчілка, М. Старицький. Він став і першим критиком художньої творчості Т. Зіньківського.

На 1878-1883 рр. припадають перші записи Т. Зіньківського усної народної творчості, про що свідчать його архівні (ІМФЕ, ф. 1 - к. 2/15; ф. 28 - к. 3/38) та опубліковані у збірниках Б. Грінченка матеріали (Т. 1, 3). "Життя офіцерське, - відзначав Б. Грінченко, - мало хоч те гарне, що давало змогу трохи знайомитися з народом. Переходячи з одного місця на друге та стаючи на відпочинок по сільських хатах, придивлявся Зіньківський до народного життя, вчився мови, записував етнографічні матеріали, читав селянам книжки. Окрім того, солдати-українці теж давали чимало етнографічного матеріалу! (Т. 1, с. XXIX).

Рукописна колекція фольклорних записів Т. Зіньківського нараховує 84 архівних листи і засвідчує його уважне ставлення до різних жанрів народної творчості (ІМФЕ, ф. 1 - к. 2/15). Серед них переважають ліричні пісні про кохання (понад 80 зразків), які характеризуються багатством народнопоетичної символіки та образності, високим художнім рівнем. Так, у пісні "Минулися мої ходи через три городи" (Грінченко Б., т. 3, № 463, с. 223) засобами символіки передається сила вічного кохання, що перемагає всі перешкоди:

Упав сніжок на обліжок
Та знявся водою,
Не тіштеся, воріженьки,
Моєю бідою.
Упав сніжок на обліжок
Та знявся водицею;
Любив козак дівчиноньку
Та й молодичею.
Упав сніжок на обліжок,
Та вже й не ростане;
Пішов би я до другої -
Душа не пристане.

Серед пісень про кохання зустрічаються літературні (11 №) й баладні (8 №) твори, позначені відносною текстовою стійкістю та ефектною образністю, які своїм змістом застерігають перед можливими нещастями, засуджують зрадливе та легковажне кохання. Чотири балади "Тройзілля! (І - І - 1)35 "Чогось наша Марйичка лежала" (№ 480, З, с. 240), "У Марусі хата на помості" (№ 480, Ж, с. 240).

Варіант балади "Виїхав козак в Україну" (№ 400, Б, с. 194-195) оспівує версію сюжету "Козак і Кулина" (І - К - 1, б): зведена козаком дівчина розпитує в дорозі, що її чекає далі. Цю баладу відзначає І. Франко у дослідженні "Козак Плахта" як таку, що "має живі ремінісценції старого тексту"³⁶.

Тему підмови дівчини на мандрівку, яка завершується трагічно, розкриває балада "Наїхали гайдамаки, високої шапки" (№ 526, А, с. 266): козаки зманюють шинкарську дочку Хайку з собою і, звівши та забравши її срібло-золото, топлять (І - К - 2, в). Інші варіанти балад (ІМФЕ, ф. 1 - к. 2/15) на такі загальновідомі сюжети, як отруєння хлопця приворотними пригощаннями і напоями (І - В - 3) - "Ой не ходи, Грицю, на ту вечорницю", збування нелюба ціною життя (І - Д) - "Як приїхав мій миленький з поля", повернення милого чарами (І - В - 2) - "Ой по горі, по горі", втрата милого (І - Г - 3) - "Як устану я раненько".

Родинно-побутові пісні (близько 20 №), записані Т. Зіньківським, також відзначаються багатством художньо-символічної образності, наповнені конкретністю, реалізмом, вражають серйозністю мотивів та щирістю почуттів. Серед них зустрічаються поодинокі зразки балад, які мають у своїй основі сюжети про сімейні взаємини і конфлікти - "Як приїхав мій миленький з моря" (ІІ - С - 2) (ІМФЕ, ф. 1 - к. 2/15), "Ой на горі, на горі, там стояли журавлі" (ІІ - О - 6) (Т. 3, № 667, В. с. 367).

Цінні також пісенні записи із козацького, бурлацького, чумацького та солдатського життя, напівлітературні історичні пісні та балади (понад 20 №) мають жартівливий характер, у них в гумористичному плані розробляються сімейно-побутові теми.

Серед поетичних записів Т. Зіньківського зустрічаються поодинокі зразки християнських колядок, уривок з пісні про Маланку, кілька віршованих творів (ІМФЕ, ф. 1 - к. 2/15) та дитячі ігри ("Зайчику, зайчику!" (ф. 1 - к. 2/15), "Хто в серединці - у золотій скринці" (Т. 3, № 1377, с. 554)).

У збірнику Б. Грінченка "Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх з нею губерніях" Т. 1, 1895) вміщено також 21 запис народної прози Т. Зіньківського. Проте, як видно з листа В. Кравченка до Б. Грінченка, два записи ("Упир", № 86, с. 52-56; "Доля", № 130, с. 109-118) належать В. Кравченку: "А міні все ж таки досадно, що такі мої речі, як от "Упир! Та "Доля", що надруковані у першому томі - виходять одрізаними від моєї праці - та ще й начебто не мої" (ІР, ІІІ, 37643; 02. 02. 1898).

Записи народної прози Т. Зіньківського відзначаються жанрово-тематичною різноманітністю. У збірнику Б. Грінченка (Т. 1) вміщено дві легенди про природу та прагнення людини розкрити її таємниці ("Дві синиці та орел", № 9, с. 6; "Через що собака с кішкою гризуця", № 13, с. 7-8), два повір'я ("Лежачий", № 49, с. 21; "Пипот", № 198, с. 253), дві міфологічні легенди про чортів, у яких розповідається про спокусу людини до багатства ("Не оддавши чортам душу, багатим не будеш", № 73, с. 38-39; "Чорти - слуги", № 74, с. 39-40), чотири побутові казки про стосунки між чоловіком і жінкою ("Неохайна господиня", № 98, с. 77-78; "Хазяйновита жінка", № 99, с. 78; "Чоловік та жінка", № 100, с. 79; "Робоча жінка", № 103, I, с. 79-80), дві казки про життя різних суспільних верств, станів та народностей ("Коваль", № 129, с. 108; "Циган косар", № 133, с. 118-122), дві нісенітниці ("Яко на небі і на землі", № 108, с. 83; "Горе", № 118, с. 91), чотири анекдоти ("Хто чудніший?", № 179, с. 225; "Глухий та губатий", № 183, с. 228; "Мазур та ксьондз", № 184, с. 228-229; "Не кінь, а кобила", № 189, с. 231) та 7 загадок, № 191, с. 247-250).

Серед неопублікованих записів варто виділити дитячі ігри ("Проща", "У хобри", "У коника", ІМФЕ, ф. 28 - 3/38) та дві соціально-побутові казки про стосунки між чоловіком і жінкою та між братами (ф. 1 - к. 2/15).

Отже, фольклорні записи Т. Зіньківського (понад 200 №) є важливим доповненням до попередніх видань І. Рудченка, М. Драгоманова, П. Чубинського, І. Манжури, містять оригінальні варіанти, частина яких опублікована у збірках Б. Грінченка (34 поетичних та 18 прозових зразків). Усі записи зроблено в Харківській та Київській губерніях у 1878-1883 рр.

При записуванні Т. Зіньківський прагнув детально фіксувати текст у його первісному вигляді, без будь-яких корективів і доповнень, вказуючи на локальні відмінності записів із різних місцевостей:

1. Пішов бе я її сватать, так не видасть мати*
* співають ще "так гарбузом пахне".
2. Воли не пристали, з дороги не збився -
Того зажурився, - без долі вродився*
* 4 вірша ще й так співається: "батько, мати вмерли - того зажурився".
3. Ой умру я, мій миленький, умру,
Зроби ж міні олив'яну* труну
* На Київщині: буковую труну.

До частини текстів додано паспорт, який включає рік і місце запису (Берданка, Харків, Лозоватка, Шпола, Сміла), прізвище, ім'я інформатора. Він звертав увагу і на вимову слів, зокрема на потребу подання наголосів, про що свідчать рядки із записаних ним пісень (ф. 1 - к. 2/15):

1. Ой я не х?дю і не веселюся [...]
Уже ж находився, вже я накохався
Як у сбду соловейко нащетавався.
2. Вийїхав козак в Україну
Та й побачив дівчиньку край дороги
Не лякайся мені.

3. Ой піду я у вишнійвий садочок,
Та вирву горіхувий листочок
Тай спишу тоску й горе
Все своє...

4. Упав сніжок на обліжок -
Та знявся водою [...]

До окремих слів подані пояснення:

1. Бодай мавим* коня гнати,
Щоб живеньку застати
* от мав.

2. На тий калині соловейко гніздо в'є,
Не велике, не мале, саме собі помільне*
* для одного індивіда достаточне.

Такий підхід до записування народних творів засвідчує наукове розуміння справи.

Цій методиці Т. Зіньківський залишався вірним упродовж усього життя, як видно з його листів (1887-1890) до товариша дитинства В. Кравченка: "Я б тобі дав одну пораду: не вважай на те, що, як ти кажеш, багацько пісень, тощо, котрі ти записував, уже записано іншими. Хоч би й так, дарма, коли одна й та ж пісня та записується в різних кутках, то неодмінно дають різні варіанти - і вони мають велику вагу в етнографії - записуй і варіанти - та ще от що - не мудруй, записуючи - так як вимовляють, так і записуй, важно, щоб визначались місцеві лексичні одміни" (ІМФЕ, ф. 15-4/264а).

Т. Зіньківський вважав себе збирачем-етнографом, який "уже тим своє діло виконає, коли сумлінно і як треба запише" (ІМФЕ, ф. 15-4/264а). Зразком техніки записування для нього були "Записки о Южной Руси" П. Куліша. "...Може пам'ятаєш, як він записував, - наголошує Т. Зіньківський у листі до В. Кравченка, - він описував усі характерні обставини случаю, коли доводилось що записати: і свої розмови з перекажчиком і всі його замітки про те чи инче слово, або вираз цікавий і місце і час". Тут же Т. Зіньківський говорить про науковий підхід до видання фольклорних матеріалів, наголошує на тому, що "наукова обробка етнографічного матеріалу... вимагає спеціальної ерудиції", відсилаючи В. Кравченка до праці "Турецкие анекдоты в малорусской народной словесности", акцентує на необхідності "влаштувати "бібліографічний покажчик" того, що зібрано і де воно надруковано, щоб його знайти", на потребі "вказувати на варіанти записаних уже матеріалів".

С. Кіраль вважає, що "у становленні В. Кравченка як ученого-етнографа Т. Зіньківський відіграв не меншу роль, ніж свого часу М. Максимович у житті П. Куліша-фольклориста, а М. Комаров - у його власному"³⁷.

Т. Зіньківський виступав проти теорії згасання народної поезії, проти недооцінки творчих можливостей народу в усній словесності; вбачав у рідному слові джерело натхнення, творчої сили поета: "Чудовий край ота Україна! Скільки пісень співають там чарівних, скільки казок чудесних там наслухаєшся! А ще правлять деякі нетямущі люди - буцім на Вкраїні творчість поетична замирає, снідіє, псується, [...] більше не чути щирої розкішної української пісні, що вона час від часу зникає, либонь вже зовсім зникла [...]. Такі мені думки навинулись, коли навідався я до неньки України! Боже, велика міць, велика сила криється під убогою твоєю свитою [...]. Але досить прилетіти до тебе, моя ти нене, досить дихнути повітрям твоїм солодким, чарами згуків рідного слова впитись, щоб вирости крила [...], щоб почути себе частиною малою великої духовної незламної сили!" (ІР, ф. 170, № 546).

Ще у 1883 р. Т. Зіньківський опублікував на сторінках "Киевской старины" (Т. 6, с. 773) "Вызывающее сообщение" про те, що в містечку Народичах Волинської губ. проживає "лірник Савка", який знає багато старовинних дум, а також кобзар Іван, що знає, крім дум, багато історичних переказів. "Привожу сведения о них в надежде, что, быть может, найдутся любители украинской старины, которые пожелают воспользоваться народическими кобзарями (они, вероятно, еще живы) для целей историко-этнографических". Таким чином, Т. Зіньківський намагався "відшукати загублені зв'язки [...] з народом" (ІР, ф. 170, № 547).

Т. Зіньківського не задовольняла військова служба, тому за 4 роки він самотужки підготувався і склав екзамени на атестат зрілості за гімназію, а потім вступив у Військово-юридичну академію і переїхав до Петербурга (1887-1890). Тут Т. Зіньківський, як видно зі спогадів О. Волянського, за короткий час став відомою людиною серед земляків-українців, яких "свідомість своїх моральних обов'язків до рідного народу з'єднала" (ІР, I, 33449). Почавши свою творчу діяльність із перекладів (у 1885 р. в "Зорі", ч. 14 було надруковано його переклад казки "Заєць, що себе жертвує"), у Петербурзі Т. Зіньківський виявив великий публіцистичний талент, виступаючи перед петербурзькою громадою із своїми рефератами "Молода Україна, її становище і шлях", "Національне питання в Росії", "Шевченко в світлі європейської критики" (надруковані в "Правді" 1889-1891 рр. під псевдонімом Т. Звездочот). Його турбувала та прірва, що утворилася між народом та інтелігенцією, між народною творчістю і літературною. "...Українське громадське життя йшло двома неоднаковими шляхами. - Український народ виробив основи власної своєї культури, оперті на демократичнім ґрунті, - наголошує Т. Зіньківський у статті "Молода Україна, її становище і шлях". - А українська інтелігенція навпаки - йшла і йде в чужий, панський табір" (ІР, ф. 170, № 160).

Т. Зіньківського непокоїло, що Україна не має власної літератури світового рівня, тоді як "народ наш володає такою багатою поезією, котра тепер, що рідко зустріти в світі, на диво чужинцям, по формі і по змісту

відповідає уповні потребам естетичним та ідейним високо інтелігентної людини" (ІР, ф. 170, № 160). Не випадково С. Єфремов в "Історії українського письменства" (К., 1995) писав, що "Молода Україна, яка справді почувала себе Україною і на українському тільки ґрунті ставила й розв'язувала всі справи людського існування, вперше виявила себе в публіцистичних працях Зіньківського, що показав себе неабиякою публіцистичною силою" (С. 511). А Д. Мордовець (Мордовцев) образно визнав, що в "московській Пальмірі" Т. Зіньківський був "апостолом молодій заплаканої матері" й над "усіма голос подавав і палким словом ворушив заснулі серця українців"³⁸.

Так, у доповіді "Тарас Шевченко в світлі європейської критики", яку Т. Зіньківський виголошував українською мовою на роковинах Шевченка у Петербурзі в 1889 і 1890 рр., вперше узагальнювалися думки зарубіжної критики про народного українського поета. "Корені Шевченкової поезії, те дерево, на котрім вона розпукла і розцвілась, європейська критика вбачає виключно - завважую се, - наголошує Т. Зіньківський, - виключно в народній українській поезії і ніде більше і з ніякими в світі Жуковськими та Пушкініми (як вся взагалі українська література) шевченкова поезія не має ніякогісінького зв'язку. Щоб уповні зрозуміти Шевченка, європейська критика береться зрозуміти поперед укрїнську народну поезію, ті підвалини, на котрих виріс і викохався геній нашого Кобзаря" (Т. 2, с. 50). "...реферат я закінчив "теплим словом", зазиваючи українську інтелігенцію до свідомості національної ідеї та праці", - писав Т. Зіньківський, - "опублікував два оповідання у збірці "Малюнки справжнього життя" (СПб., 1889), написав оповідання "Сон" (Мрія), "Кудою йти" (Різдвяна повістка) ("Зоря", 1891), 16 байок (деякі з них надруковано в Чернівецькій "бібліотеці для молодіжї" та в Львівському "Дзвінку" 1892 р.), "Історичну казку", драматичну сцену "Сумління" та ін. (опубліковані Б. Грінченком у 1893-1896 рр.). Один з рецензентів оповідання "На вулиці" відзначав, що воно не піддається перекладові, оскільки написане народною мовою, пересипаною приказками та прислів'ями, і являє собою цікавий етнографічний малюнок³⁹.

Т. Зіньківський також збирав матеріали для створення "Української граматики", "Історії української літератури", "Популярної історії України", "Народного календаря", продовжував перекладацьку діяльність (переклав українською мовою 97 байок Езопа і два вірші Гейне), упорядкував збірник оповідань для дітей "Бджола", написав віршований твір для дітей "Мишачі пригоди з котом" (сюжет з В. Жуковського). "Усенькою своєю душею, навіть до хоробливости, належав Зіньківський справі вкраїнській, - писав у спогадах Б. Грінченку О. Волянський. - [...] Коли йшло в товаристві про яку діяльність на користь України, Зіньківський завжди з охочим серцем до того приставав; так він пособляв складати збірника ідейних пісень українських з нотами, щоб ширити їх межі вчителями шкіл народніх, а через них і в самому простолюду" (ІР, I, 33449).

Архівні матеріали Т. Зіньківського засвідчують його інтерес до пракоренів української історії й культури - фольклору та давньої літератури,

який простежується ще з юнацьких років. Серед рукописних праць Т. Зіньківського знаходимо "Історію Київської Русі" (ІР, I, 33442, 46 арк.), в якій автор часто послуговується фольклорним матеріалом для характеристики певних історичних подій. Так, оповідь про службу людей у грецького царя він ілюструє народною піснею:

...Купуймо, браття, шовкові шнури,
Шовкові шнури, мідяні човни:
Спустимося вниз да по Дунаю,
Гей по Дунаю, під Царегород,
Ой чуємо та доброго пана,
Що платить добре за служеньку
(ІР, I, 33442).

Розповідь про те, як "химерно предки наші ховались у комишах" від ворогів ("опускали в ріку високі видовблені очеретини, і лежучи в воді, дихали очеретиною, поки ворог мине"), також супроводжується піснею:

А я бідний з діточками,
Піду лісом стежечками;
Нехай йому із водою!
Ось-ось чайка надо мною (ІР, I, 33442).

Т. Зіньківський вважає дохристиянську добу закономірним періодом у розвитку світобачення й культури українського народу, яскраво описуючи язичницькі вірування: "Таким робом народ надавав ймення та прізвиська і думав, що десь і справді на небі є такі боги. Він зробив собі за Бога небо та землю, та те, що дуже дивне й пишне, корисне, а чи шкідливе, як от грім, блискавка, вода, огонь" (ІР, I, 33442). Далі Т. Зіньківський подає опис язичницьких свят, пов'язаних з культом сонця: "Найбільші свята припадали: одно на наше Христове Різдво - то був празник Коляди; друге на Йвана Хрестителя перед Петром-Павлом і звалось Купайло. І те і друге свято [...] присвячували сонцю, бо сонце найбільшу силу має над землею". І тут же уточнює: "На Коляду празникували Різдво сонця, бо хоч тоді ще буває середина зими, але вже сонце повертає на літо".

Т. Зіньківський проводить межу між християнськими та язичницькими колядками й щедрівками: "Але є ще між ними дуже давні колядки, де співають про якусь пишну панну, котра в неділю рано убираєцьця, вся в золоті, за золотою стіною, а як виходить в сіни, то сіни так і сяють, виходить на двір, а двір аж палає, входить у церкву, самі свічі запалюютьця. Ся дивна панна, що вся в золоті - то сонце, що показуєцьця ніби багатою пишною панною". Далі подає тлумачення звичаїв, пов'язаних з обрядом Різдва сонця: "Тим то у нас на Різдво ставлять на покуті сніп жита чи пшениці, посипають на Новий рік зерном, носять попід хатами плуг. Все те стосується до сонця, котре ніби тільки що народилось; і з ним починаєцьця новий хліборобний рік, а селянин-хлібороб бажає й благає у сонця доброго врожаю та добрих жнив" (ІР, I, 33442).

Т. Зіньківський також детально описує "друге велике святковище сонця" - Купала: "Купайлі колись празникували над водою, палили багаття. Як от і тепер співають:

Допалімо та соломоньку,
Та ходімо та додомоньку,
Лежи, лежи, та Купалочку,
В червоному та багаттячку.

Коло багаття ставили столи з наїдками й напитками, коло столів ставили здорові кукли Купала й Марени; Марена була богиня дощової хмари. Коло того багаття танцювали [...], стрибали через огонь і співали в честь сонця пісень" (ІР, I, 33442).

"Історії Київської Русі" згадуються язичницькі весняні свята, з яких залишилися веснянки та дитячі ігри, - "Коструб", "Ящур", "Ворон". Т. Зіньківський також частково описує похоронний обряд та весільний звичай викрадення й продавання молодой. Взагалі вся праця щедро пересипана ілюстраціями з пісень, казок, легенд тощо, які допомагають висвітлити події з життя князів, суддів, простого народу. При цьому автор постійно наголошує на демократичності українського народу, на що вказує його "громадське правування вічем, його язичеська віра" (ІР, I, 33442).

"Ідею правди" Т. Зіньківський проводить також у казках, де "віща мудра дівчина простого роду виходе заміж за значного чоловіка через одгади мудерніх загадок", а "син Дмитра семи літ [...] виявляється сильнішим і переміня судьби цілої країни". "Народ тут буцім себе виража: він юнець і нікчемний, але в йому такі сили, що можуть подужати міць сили і аmani. Він сознає, що умственна сила вище над усяку, - наголошує далі Т. Зіньківський. - Дитя убив царя, але убив справедливо, перше запитавши народ, бо воля всього народа мірка правдоти - "громада великий чоловік" (ІР, I, 33442).

Отже, як уже відзначав С. Кіраль⁴⁰, Т. Зіньківський запровадив у студіюванні етнографічного матеріалу історичний метод, розглядаючи фольклорний твір у контексті доби. Він надавав великого значення історичним основам народної творчості і свою фольклористичну діяльність підпорядковував боротьбі за соціальне й національне визволення народу. Поєднавши історичні знання з фольклором, Т. Зіньківський сприяв згуртуванню української інтелігенції довкола ідеї власної національної наукової школи.

Перебуваючи у Петербурзі, Т. Зіньківський у листах до Б. Грінченка та В. Кравченка постійно наголошував на необхідності записувати народні твори. Так, у листі до В. Кравченка від 3 квітня 1889 р. читаємо: "Чом тобі б та не взятися ось за яке діло: зібрати етнографічні матеріали: та в таких до сього вигодних обставинах мало хто має під своїм урядом солдат, що з усіх усядів [...] потім живеш та вештаєшся по всіх Українах - приймайся Бога ради та приохочуй кого іншого, кого можно" (ІМФЕ, ф. 15-4/264а).

Листування Т. Зіньківського засвідчує його обізнаність як із зарубіжними, так і з вітчизняними фольклористичними працями - П.

Чубинського, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, Д. Яворницького, О. Потебні, М. Комарова, І. Франка. Як стверджує С. Кіраль⁴¹, Т. Зіньківський знав популярні на той час праці англійських учених Тейлора і Ленга, зокрема антропологічну теорію, стежив за успіхами компаративістики, вітав формальні методи О. Веселовського, повністю поділяв ідеологію досліджень О. Потебні.

Уривок з листа Т. Зіньківського до В. Кравченка про ґрунтовну підготовку до іспитів засвідчує його прихильність до еволюційно-психологічного напрямку досліджень, в основі якого було вивчення суспільного життя, сім'ї, культури людства: "По географії-космографії мені трапилось писати "Народонас[еление] земного шара, племена" [...]. Я почав неспроста. От мов, такий народ там живе, а такий народ там. Я почав з того, що то таке є наука етнографія, які потреби її породили, її вага і прочее. Потім кинув історичний погляд на стан сеї науки у різні доби, у греків, у римлян, в середні віки і в теперішні часи. Притягнув сюди і Геродота, і Таціта, і Тейлора, і Леббока, а потім уже коротенько списав племена, де живуть і які" (ІМФЕ, ф. 15-4/264а).

Т. Зіньківський вважав фольклорно-етнографічні дослідження основою для вивчення національної літератури, мови, історії, культури. "Хочу твою звернути увагу аж на що, - пише він Б. Грінченку, - наші поети і ти між ними здається не зважають пильно на віршеві форми української поезії, де на мою думку є багацько оригінального - не кажучи вже про історичні думи [...]

укажу тобі на такі:
 Ой я тебе, козаченьку,
 І ражу й не ражу
 Я с тобою вечір стою
 На другого важу [...]
 Ой зацвіла червона калина
 Над криницею
 Горе жити, моя рідна мати,
 Із п'яницею.

Сі форми можна дуже часто зустріти в українській народній поезії і їх слід користатися, щоб наша письменна поезія не дибала за чужими вбогими зразками" (ІР, III, 38209).

Т. Зіньківський наполегливо збирав зразки українського письменства (вертеп, інтермедії, інтерлюдії, вірші старосвітські), доводячи тим, що "сьогочасне письменство наше починається не з І. Котляревського, а з XVI віку" (ІР, III, 38193). "Треба б поспішити спасти пам'ятники нашого письменства. Мова в їх широкі народна", - наголошує він у листі до Б. Грінченка 24 вересня 1889 р. (ІР, III, 38193).

Серед архівних матеріалів Т. Зіньківського збереглося багато записів прислів'їв, крилатих фраз із пісень та літературних творів, якими він намагається пояснити українські слова: "Могила: Ти нагорни високу могилу, то й посади червону калину; Луг: Ой не шуми, луже, дуже зеленою дібровою; Загадати: Загадала мені мати пшениченьку жати; Порошина: В чужім оці і

порошину бачиш; Слава: Ой не ходи, козаче, до мене, буде слава на тебе й на мене" (ІР, ф. 170, № 550, № 555). Зустрічаються окремі виписки приказок і прислів'їв, пов'язаних із судом: "Суд не заклика, та й не випуска; Без суда суд буває; Хто хоче свідком бути, треба хрестик цілувати; Один Бог без гріха; Кров буде волати до Бога о помсту" (ІР, ф. 170, № 554).

Т. Зіньківський також складав український календар, про що свідчать його чернетки (ІР, ф. 170, № 542, 30 арк.) та лист до В. Кравченка (1889 р.): "Зауваж на різні календарні матерьяли і назви святюк, святих, кантички святим усякім - приказки, прислів'я, святкові й календарні, як от "Святий Юр звіра пасе", "Петрівка на хліб катівка", усякі календарні прикмети про дощ, годину, сівбу, тощо, а надто іграшки дитячі, дівчачі й інші, гадання тощо. Я хотів би скласти український календар, аж ті матерьяли, які можна знайти в друкованих уже працях, не повні далеко і можна багацько чого ще бажати" (ІМФЕ, ф. 15-4/264а).

Серед цих записів Т. Зіньківського знаходимо приказку та анекдотичну бувальщину про календар та передбачення погоди. Дослідник поділяє свята на "грішні" і "сердиті", супроводжуючи розповідь легендами про покарання людей вищою силою за те, що працювали у свята. Далі матеріал подається за тематичними групами, до яких дбайливо підібрано приказки, прислів'я, різноманітні календарні прикмети та вірування, замовляння: "Година: Ластівки вилітають - годину обіцяють; В погоду і смутний веселим буває [...]. Негода (дощ - тощо): Ховаючи втопленика поливають, щоб дощ був (всього 17 прикладів. - Л. К.). Місяць, зорі: Бог свої свічки світе (зорі), а чорт свої, бо Бог і струсе чортові (котючі зорі) (всього 9 прикладів. - Л. К.). Буде й на нашому тижню свято: Хто в п'ятницю засміється, той в неділю буде плакати (всього 17 прикладів. - Л. К.). Од льоду до льоду (весна, літо, осінь, зима): Летить літо як крилами. Зіма біла та не їсть снігу, а все сіно" (всього 37 прикладів. - Л. К.) (ІР, ф. 170, № 524).

Приказки, прислів'я, прикмети, повір'я, замовляння, невеличкі оповіді, легенди супроводжують усі місяці року та свята, які на ті місяці припадають: "У кого вийде яка звада на Новий рік - цілий рік звадитимецця; На Петра Вериги розбиваюцца криги; Вербу ломлють, з того холодний вітер зриваєця; Петрівка - на хліб катівка; Бабське літо до Петра тільки; До Іллі хмари ходять за вітром, а з Іллі проти вітру; Прийшла Пречиста - буде на дереві листу чисто" (всього 260 прикладів. - Л. К.) (ІР, ф. 170, № 542).

Як бачимо, наукові дослідження Т. Зіньківського позначені глибоким осмисленням матеріалу, високою принциповістю при висвітленні теми, увагою до бібліографії - "в бібліографіях різних сторін українського життя й науки велика потреба, а тим часом, окрім спільного покажчика Комарова, у нас нічого сенько немає. Тим часом без покажчиків жодна наукова праця серйозна стає неможлива" (ІР, III, 38195).

Він також намагався налагодити публікацію фольклорних матеріалів у Петербурзі, про що писав В. Кравченкові 12 листопада 1890 р.: "Твою етнографію між іншим передам Пипіну - він видаватиме етнографічний збірник і вже обіцяв Мордовцеву радо приймати українські матерьяли (сирі

навіть)" (ІМФЕ, ф. 15-4/264а). Проте багато намірів Т. Зіньківському не вдалось завершити у зв'язку з хворобою, яка особливо загострилася після закінчення академії у травні 1890 р.

Повернувшись в Україну, він з 1 серпня до 1 грудня 1890 р. через силу вів судові справи в Києві, Харкові, Курську. Проте хвороба прогресувала і з 1 грудня 1890 р. Т. Зіньківський виходить у запас, але не покидає праці для української літератури і науки, мріє "подихати життям вільної людини", взятись до адвокатури.

Проживаючи в Б. Грінченка у квітні 1891 р., Т. Зіньківський "рвався до роботи, але не міг [...], голубив думку писати історію українсько-руського письменства" (Т. 2, с. LI). А 9 (21) червня 1891 р. він помер у Бердянську в батьківській хаті на 30 році життя.

Стражденник-син стражденника-народу,

Кришталь з його кривавої сльози,

Він не згинався, хоч як гула негода,

І не здригавсь від гуркотів грози.

Змагався навіть він з життям самим -

Коли людина ти - зітхни за ним! 42 -

такий напис зберігся на могильному камені Т. Зіньківського у м. Бердянську.

Отже, місце Т. Зіньківського в українській фольклористиці поруч з Б. Грінченком та В. Кравченком, для яких він був учителем і натхненником до праці, і які зуміли довести розпочату разом з ним справу до щасливого завершення, опублікувавши і дослідивши численні фольклорно-етнографічні матеріали. Він був взірцем трудової активності в умовах бездержавності, поєднуючи фольклорно-етнографічну працю з національно-суспільною діяльністю. Сьогодні справджуються пророчі слова Б. Грінченка, які він щиро писав ще живому другу 30 липня 1889 р., що "в історії відродження рідного краю з морального занепаду [його] ймення згадається з великою повагою й шанобою" (ІР, III, 40799).

1 Єфремов С. Історія українського письменства. - К., 1995. - С. 511.

2 Писання Т. Зіньківського / Зредагував та життєпис написав В. Чайченко. - Львів, 1893. - Кн. 1. - С. 52.

3 Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Г. Вернадського. Тут і далі будемо подавати скорочену назву Інституту, номер фонду та одиницю збереження.

4 Конинський О. Пам'яті Т. Зіньківського-Певного // Зоря. - 1891. - № 14. - С. 273-274.

5 Уменець М. [Комаров М.] Трохим Зіньківський: Посмертні споминки // Зоря. - 1891. - Ч. 15. - 1/13 серп. - С. 296.

6 Лукич В. [Левицький В.] Трохим Зіньківський (Т. Певний, Трохим Звїздочот) // Там само. - 1891. - Ч. 14.

7 Огоновський Ом. Історія літератури руської // Зоря. - 1893. - Ч. 10. - 15/27 травн. - С. 196-197; Ч. 11-1/13 червня. - С. 213-215.

- 8 Франко І. Українсько-руська (малоруська) література // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. - К., 1984. - Т. 41. - С. 86.
- 9 Єфремов С. Історія українського письменства. - К., 1917. - С. 373.
- 10 Сумцов М. Зиньковский Т. А. // Энциклопедический словарь / Изд-во Ф. Брокгауз и И. Эфрон. - СПб., 1894. - Т. 12. - С. 596.
- 11 Франко І. Зібрання творів: У 50 т. - К., 1984. - Т. 41. - С. 86.
- 12 Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894-1932 рр.). - Львів; Нью-Йорк, 1998. - С. 117; Коцюбинський М. Твори: В 7 т. - К., 1974. - Т. 5 (Листи). - М. 59, 81; Лисенко М. Листи / Упоряд. приміт. та комент. О. Лисенка. - К., 1964. - С. 197.
- 13 Лотоцький О. Сторінки минулого. - Варшава, 1932. - Ч. 1. - С. 65-66.
- 14 Энциклопедический словарь / Изд-во Ф. Брокгауз и И. Эфрон. - СПб., 1894. - Т. 12. - С. 596; Малый энциклопедический словарь. - СПб., 1900. - Т. 2. - С. 695; Новый энциклопедический словарь / Изд-во под общ. ред. почет. Акад. К. К. Арсеньева. - СПб., 1906. - Т. 18. - С. 735; Большая энциклопедия / Под ред. С. Н. Южакова. - СПб., 1903. - Т. 9. - С. 666.
- 15 Дорошенко В. Українство в Росії: Новітні часи: З портретами. - Відень, 1916. - 114 с.
- 16 Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - Прага, 1923. - 220 с.
- 17 Возняк М. Матеріали до історії українського письменства ХІХ ст.: З листування Бориса Грінченка й Трохима Зіньківського з О. Кониським // Життя й мистецтво. - 1920. - Ч. 1. - С. 28-33.
- 18 Українська радянська енциклопедія. - К., 1961. - Т. 5. - С. 282; Українська радянська енциклопедія. - 2-е вид. - К., 1979. - Т. 4. - С. 274; Український енциклопедичний словник. - 2-е вид. - К., 1986. - Т. 1. - С. 670; Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. - К., 1996. - С. 831-832. - Перевидання в Україні, репринтне відтворення 1955-1984 рр.
- 19 Українські письменники: Біо-бібліографічний словник / Уклад. М. Пивоваров та ін. - К., 1963. - Т. 1-5.
- 20 Єніна В. Пам'яті письменника-земляка // Приморський степ. - 1964. - 24 квітня; Кривоший М. Знахідка в Бердянську // Запорізька правда. - 1964. - 11 липня; Тараненко М. Письменник Т. Зіньківський // Запорізька правда. - 1966. - 10 серпня; Скрипка В. Письменник, фольклорист, публіцист // Літературна Україна. - 1971. - 13 серпня.
- 21 Скрипка В. "Змагався він з життям самим" // Україна: Наука і культура. - К., 1990. - С. 267-270; Він жив на бистрині життя: До 130-річчя з дня народження Т. Зіньківського // Південна зоря. - 1991. - 7/8 червня; Завжди лицем до України // Неопалима купина. - 1995. - № 5/6. - С. 43-51.
- 22 Кіраль С. "Апостол молоді України": Трохим Зіньківський у контексті доби. - К., 2002; Трохим Зіньківський - публіцист: Навч. посібник. - К., 1997; Неопублікована автобіографія Т. Зіньківського // Сучасний погляд на літературу: Зб. наук. праць нац. пед. ун-ту ім. М. Драгоманова. - К., 1999. - Вип. 1. - С. 138-155; (всього близько 30 праць).

- 23 Костецька Л. Творчість Т. Зіньківського в контексті літературного процесу 80-х - поч. 90-х рр. XIX ст.: АРД. - Запоріжжя, 1998 та ін. праці (5 статей).
- 24 Пастух Б. Трохим Зіньківський - син України: "Кришталь кривавої слюзи": Літ.-публіц. есей. - Луганськ, 2001.
- 25 Засенко О. Є. Зіньківський Т. А. // Українська літературна енциклопедія. - К., 1990. - Т. 2. - С. 270.
- 26 Болтівець С. Апостол українського просвітництва: Педагогічні погляди Т. Зіньківського // Жива вода. - 1992. - Вересень. - С. 2.
- 27 Ємець О. "Вони були дітьми своєї епохи" // Кур'єр Кривбасу. - 1996. - № 45/46. - С. 53-57 та ін. праці (6 статей).
- 28 Неживий О. Борис Грінченко і Трохим Зіньківський // Борис Грінченко: Тези доп. респ. наук.-практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча. - Ворошиловград, 1988. - С. 63-64.
- 29 Погрібний А. Трохим Зіньківський // Українська література у портретах і довідках: давня література - література XIX ст.: Довідник. - К., 2000. - С. 116-117.
- 30 Соколов П. "Стражденник-син стражденника-народу" // Слово і час. - 1993. - № 6. - С. 46-50.
- 31 Костецька Л. Творчість Т. Зіньківського... - С. 164.
- 32 Кіраль С. "Апостол молодій Україні"... - С. 215.
- 33 Спогади В. Кравченка про Т. Зіньківського / Вступна стаття, публікація, коментарі С. Кіраля // Київська старовина. - 1997. - № 3/4. - С. 162.
- 34 Спогади В. Кравченка про Т. Зіньківського // Там само. - С. 162.
- 35 Дей О. І. Українська народна балада. - К., 1986. - Тут і далі подаємо в дужках нумерацію сюжетного циклу і типу балад за вказаною працею.
- 36 Франко І. Зібрання творів: У 50 т. - Т. 43. - К., 1986. - С. 276-277.
- 37 Кіраль С. "Апостол молодій Україні"... - С. 225.
- 38 Кіраль С. Там само. - С. 15.

Короткий В. НАУКОВИЙ ПОДВИГ ДОСЛІДНИКА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (До 200-річчя від дня народження Михайла Максимовича) // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 1-2. – С. 3.

У контексті вітчизняної історії першої половини ХІХ ст. постать “старого українця” Михайла Максимовича (як він підписувався у листах) є феноменальною. У його долі, яка залишається долею конкретної людини, незаперечно відбилися всі особливості цього часу. Як і чимало визначних його земляків, він був інтегрований в імперську культуру – з російською мовою, традиціями і цінностями. Тоді у Петербурзі та Москві перебували, крім Максимовича, Микола Гоголь, Осип Бодянський, Микола Гнідич, батько і син Микола та Дмитро Бантиш-Каменські та багато інших. Узагалі українці, розкидані по різних місцях Російської імперії, відчуваючи свою осібність від росіян, позначали себе як “земляки”. Саме це відчуття “земляцтва” слугувало основою колективної ідентичності вихідців із Гетьманщини і Слобожанщини. Багато з них були щиро віддані Україні – своїй “общей Родине”, її народові, були сповнені гострого відчуття українського патріотизму. Проте це не заважало цим діячам користуватися російськими комунікативними системами (мовою, мистецтвом, наукою тощо). Зенон Когут слушно стверджує, що це стало можливим завдяки побутуванню “подвійної лояльності” взагалі та концепції “малоросійства” зокрема, що уможливило одночасне перебування в обох культурних системах¹. Щоправда, свідомість багатьох із них лишалася “розірваною”, роздвоєною, позначеною психічним дисбалансом.

Михайло Драгоманов, аналізуючи у некролозі особистість Максимовича з боку її літературної та суспільної значущості, справедливо зауважує, що останній “...был для Киевской Руси целым ученым историко-филологическим учреждением и вместе с тем живым народным человеком... М. А. Максимович был у нас одним из первых деятелей для областной науки и жизни”².

Визнаючи місце Максимовича в історії української самосвідомості, Сергій Єфремов писав: “обслідуючи коріння українства в глибокій минувшині, Максимович тим самим національне відродження українського народу позбавляв елемента випадковості й надавав йому значення глибокого органічного процесу, що йшов своїм законним шляхом і до законних так само доходив висновків. Сам того не знаючи і, може, навіть не хотючи, Максимович сягав безмірно далі, ніж здавалося йому та його однодумцям”³.

Розпочавши наукову діяльність у галузі природничих наук (ботаніка, зоологія, натуральна історія), Михайло Олександрович продовжив наукове подвижництво дослідженнями в царині наук гуманітарних. Спочатку його захопили фольклор та етнографія, поступово переходить він до історії письменства, поезики, філології, історії, історичної географії, генеалогії, археології. Пробує себе також у критиці й навіть красному письменстві, віддзеркалюючи у своїх творах тодішній стан українознавства, створюючи в кожному напрямку своєї діяльності низку визначних праць.

Михайло Олександрович Максимович народився 3 вересня 1804 р. в “малоросійському степу” – на схід від Золотоноші (Полтавська губернія), на Згарському хуторі Тимківщині, де стояв будинок його бабусі – Ганни Савівни Тимківської. На хуторі мешкав Іван Назарович Тимківський, який після смерті свого брата виховував п'ятьох племінників, котрі згодом усі стали письменниками, а двоє – професорами університетів: Московського і Харківського. Молодша їхня сестра Гликерія Федорівна, народжена 1788 року, була матір'ю Максимовича. Батько Михайла – Олександр Іванович, залишивши в 1803 р. розпочату з батьківської волі службу в Києві, одружився у двадцять один рік і жив під Переяславом на хуторі Старосілля, де Михайло й перебував до трирічного віку. Потім родина мешкала у придніпровському селі Прохорівці Золотоніського повіту в діда по батьківській лінії – Івана Івановича Максимовича. Сам Михайло Олександрович згадував, що дід любив “сувору старосвітську простоту життя” і серед населення був відомий під іменем “старого майора”. Прадід колись також жив у Прохорівці та був сотником Бубновської сотні, у 1780-х роках він служив суддею, а потім стояв на чолі золотоніського дворянства. Залишивши службу в чині бунчукового товариша, доживав свій вік у Києві (де мешкав і служив ще його прадід, родоначальник Максимовичів – Максим Печерський) і наприкінці 1801 р. був похований на горі Щекавиці.

Тимківські й Максимовичі належали до дрібної малоросійської шляхти, що генетично виходила з гетьманської козацької старшини середнього і нижчого рангу.

М. Максимович цікавився своєю генеалогією і залишив свідчення про це в “Автобіографії” та дослідженні “Бубновская сотня”. З “Автобіографії” Максимовича довідуємось, що п'ятий рік життя він провів у Тимківщині, звідки був відданий на навчання до Благовіщенського жіночого монастиря, що в Золотоноші. Там починали свою освіту всі Тимківські, там навчалася й матір Михайла. Під наглядом черниці Варсонофії засвоєні були граматика, Часословець і Псалтир.

Визначальною для юного Максимовича стала опіка його дядьків Тимківських. Саме їхнє інтелектуальне середовище слугувало добрим взірцем і стимулом. Найпомітнішу роль у виборі та становленні життєвого шляху племінника відіграв старший дядько – Ілля Федорович Тимківський (1773–1853), доктор права й філософії, професор Харківського університету і засновник престижної Новгород-Сіверської гімназії⁴. Саме він 1811 року взяв Максимовича до свого маєтку в Туранівці, де навчав хлопця “началам разных наук и по-латыни”, а через рік направив юного Михайла в опікувану ним Новгород-Сіверську гімназію.

Саме у гімназії (1812–1819 рр.) у Максимовича виникла зацікавленість ботанікою, а також визріла мрія – стати московським професором ботаніки. У червні 1819 р., виголосивши промову “Об истинном просвещении” на публічному іспиті, гімназист отримує атестат. Сім гімназійних років промайнули для нього, “як сім місяців”. Відвідавши рідних, Максимович прибуває у вересні 1819 р. до Москви. Тепер його опікуном стає другий

дядько – Роман Федорович Тимківський (1785–1820), професор грецької та римської літератури Московського університету, дослідник творчості Нестора Літописця. Саме йому Максимович присвятив свої пізніші студії над “Словом о полку Ігоревім”. Роман Федорович записав 15-річного Михайла у студенти словесного відділення Московського університету і помістив його в один із кандидатських номерів (за правом директора Педагогічного інституту), але не як своєкоштного студента. Очевидно, що саме під впливом і за наполяганням дядька Михайло розпочав вивчати словесність.

Тоді ж у Москві Максимович зустрічається з двома іншими дядьками, що справило на нього неабиякий вплив. У 1820 р. його записав у казеннокоштні студенти (через вичерпання власних коштів) молодший дядько – Єгор Федорович Тимківський (1890–1875) – впливовий дипломат, учасник місії до Китаю та автор етногеографічної розвідки “Мандрівка в Китай через Монголію”.

У тому ж 1820 році Максимович побачився з Василем Федоровичем Тимківським (1781–1832), “позначеним геніальною силою розуму і слова”, який у 1826–1828 рр. стане губернатором Бессарабії⁵. Максимович згадує: “Его проезды через Москву из Оренбурга в Грузию и обратно воодушевляли меня новой силой. Я строго следовал совету его не пускаться в ремесло уроков и не тратить на то золотого времени студенчества. Весь досуг от лекций я посвящал любимой своей науке”⁶.

Після смерті Романа Тимківського юний Максимович, ще навчаючись на словесному відділенні, дедалі більше захоплювався ботанікою, обходячи околиці Москви і збираючи рослини. Це окреслило і початкове коло знайомств дослідника: спершу це був ад'юнкт ботаніки Ботанічного саду в Петербурзі Федір Богданович Фішер, який пропонував Михайлові “усовершенствоваться в ботанике” при Петербурзькому саду, а також свою протекцію для поїздки Максимовича в “чужие края”⁷.

Бачимо, що провідними ботаніками в Москві й Петербурзі були особи німецького походження, і наш юний дослідник ставився до них дещо упереджено. Він скаржився: “Да и самую-то науку засорили, загадили немцы до такой степени бесконечною синонимикою, бессвязным и бессмысленным дроблением родов и видов, что и смотреть противно”⁸. Можливо, цим пояснюється тяжіння Максимовича до слов'янофілів – І. Кирєєвського, С. Аксакова та ін. Максимович відчував і вплив “словесного” професора О. Марзлякова, якого називав “солов'єм старого часу”. Незважаючи на інтерес до словесності, у серпні 1821 р. студент перейшов на фізико-математичне відділення Московського університету, остаточно визначившись із фахом: ним мала стати ботаніка, щоправда, обрамлена в небачену досі вишукану літературну форму. 30 червня 1823 р. він отримав диплом кандидата “за відмінні успіхи і зразкову поведінку”.

Науковим авторитетом для Максимовича в ці роки став професор мінералогії та сільського господарства М. Павлов – кумир студіюючої молоді. З цього часу молодий кандидат ботаніки розпочинає самостійну

академічну, наукову й літературну діяльність, інтегруючи різноманітні інтереси й досліди. Втім, усе це не заважає йому в серпні 1823 р. записатись і на медичне відділення університету, відвідуючи в той же час лекції “оракула у відділенні словесному” – професора латинської філології та філософії шеллінгівця І. Давидова.

Максимович стрімко росте на академічній службі. Спочатку він був призначений в університетську бібліотеку для впорядкування систематичного каталога; в 1824 р. йому було доручено розробку університетських гербаріїв у професора Гофмана, а влітку того ж року Максимович у польових умовах уже вивчав флору Московської губернії, описавши її в “Путевых записках”. У листопаді 1825 р. він став викладати господарську ботаніку і садівництво в Землеробській школі (на запрошення свого авторитета М. Павлова), а в лютому 1826 р. Максимович перебирає ще дві функції: викладає природничу історію в університетському шляхетному пансіоні (протягом семи років) і завідує університетським ботанічним садом – за пропозицією самого попечителя Московського учбового округу Писарева.

У серпні 1826 р. молодий учений викладає загальний курс природничої історії вже у самому університеті, а 30 червня 1827 р. захищає магістерську дисертацію “О системах растительного царства”, аби посісти кафедру ботаніки. У серпні 1829 р. на запрошення ботаніка Ф. Фішера Максимович стажувався у Петербурзькому ботанічному саду, а 28 жовтня того ж року був затверджений у званні ад'юнкта. Вершиною його московської служби стало – після багатьох перепон з боку освітянських чиновників – обрання 23 серпня 1833 р. радою університету ординарним професором кафедри ботаніки. “Я стал, – писав він, – наконец тем, к чему стремился, едучи в Москву, за 14 лет... и будь это четырьмя раньше, я почел бы себя счастливецем. А теперь... грустно и даже совестно было, что Павлов и некоторые товарищи мои более меня радовались моему профессорству”⁹.

Згодом, на 50-му році життя, у листі до Степана Шевирьова, що готував “Биографический словарь” Московського університету, Михайло Олександрович зізнався: “Мое профессорство было не внешним и не случайным положением и делом в жизни: оно было назначением моим и любимую мечтою с детства, средоточием и подвигом юношеской жизни, моим самолюбием в возмужалые годы, при котором не было уже места во мне ни властолюбию, ни иному подобному люблю, как в том я не раз имел случай проверить себя и убедиться вполне...”¹⁰

Правда, ця вершина була одночасно й апогеєм психічної кризи вченого: 1829 року померла його мати, а він сам був духовно вичерпаний непосильною працею і проблемами на службі, до того ж, далися ознаки ревматизм і погіршення зору.

Незважаючи на це, не можна не назвати московську кар'єру Максимовича успішною. За 14 років із провінційного “молоденького хохлика” (вислів Погодіна) він виріс до впливового професора респектабельного університету. Дуже цікаву, хоча в дечому упереджену

характеристику Максимовича у московський період дає Ксенофонт Полевой – брат відомого історика і журналіста Миколи Полевого: “Он был довольно оригинален своим малороссийским юмором и страстью к ботанике, которой занимался почти исключительно. [...] В нашем кругу все близкие знакомые любили шутить с М. А. Максимовичем, даже подсмеивались над любимыми его занятиями, потому что он пресмешно рассказывал о них, иногда вставляя латинские слова в свои рассказы. Когда он был уже домашним человеком у нас, Николай Алексеевич называл его не иначе как Dominus (пан, хазяїн. – Ред.), а встречал обыкновенно какою-нибудь латинскою фразою. Все другие близкие знакомые нашего круга также называли его Dominus. Но, шутя и балагуря, юноша Dominus сделался кандидатом и потом магистром естественных наук. [...] Слабое зрение и незнание иностранных языков мешали ему читать; притом он был страшный лентяй и всегда казался дремлющим, но взамен всегда он обладал удивительною сметливостью, умел спрашивать, слушать и, так сказать, учился из разговоров. [...] Отличаясь в обхождении малороссийским простодушием, он чрезвычайно любил знакомиться с людьми, самыми противоположными по всем отношениям, и легко сближался с ними, наконец, заставлял их исполнять свои требования, даже свои прихоти, и все смеясь делали для него то, что он хотел. При всем наружном простодушии он отличался необыкновенною рассудительностью, умом проницательным и тем окончательно привязывал к себе. Его небольшие статьи по части естествознания были очень кстати в “Московском Телеграфе”, потому что в них часто выражались новые тогда идеи”¹¹.

Така характеристика справді промовиста: кар'єра Максимовича дійсно сприймалася як щось феноменальне, досягнення вищого гатунку. Важливо й те, що вчений був людиною, яка створила себе власними зусиллями і працею.

1827-й рік став поворотним не тільки для Максимовича, а й для всього українського дискурсу XIX століття. Тоді Михайло Олександрович видрукував видатну фольклористичну працю – “Малороссийские песни”, яка одразу вивела його на щабель провідного етнографа на ґрунті українських студій. Саме ця збірка зблизила Максимовича з Гоголем, сприяла знайомству з Жуковським і Пушкіним, який пізніше сказав: “Да мы Максимовича давно считаем нашим литератором; он покори́л нас малороссийскими песнями”¹².

Усе це було помічено й “нагорі”: успіх “Малороссийских песен” привернув увагу вищих чиновників. Так, 3 листопада 1827 р. міністр народної освіти Шишков писав попечителю Московського учбового округу Писареву: “Кандидат Московского университета Максимович доставил ко мне экземпляр изданных им малороссийских песен и вместе с тем уведомил, что он занимается составлением словаря. Мне очень приятно знать, что г. Максимович свободное от должности время употребляет на труды полезные для российской словесности. Посему я покорнейше прошу Ваше Превосходительство поблагодарить его от меня за присылку книги и предложить прислать мне на рассмотрение окончательную часть словаря”¹³.

Як бачимо, Максимович зумів викликати прихильність навіть такого консерватора, як Шишков, що свідчило й про те, що українські студії в

романтичному річищі не піддавалися в той час репресіям і навіть заохочувались як “труды полезные для российской словесности”. При цьому виявився талант Максимовича перебувати одночасно в різних середовищах – відмінних культурно, ідеологічно й соціально, що дало підставу Драгоманову назвати його “мішаною людиною”¹⁴.

Популярність Максимовича у наукових колах зумовила і його подальше входження в ширше літературне середовище. Знайомство з Пушкіним відкрило Максимовичу доступ у товариство найвідоміших російських літераторів. Це проявилось в 1830 р., коли вчений-ботанік випустив у світ літературно-критичний альманах “Денница”, де сам Пушкін умістив початок “Бориса Годунова”. Серед інших авторів були Марзляков, Веневітинов, князь Вяземський, Дельвіг, Хом'яков, Баратинський, Язиков, Погодін, І. Киреєвський, Сомов, княгиня З. Волконська та інші. Це був справді цвіт російської культури, до якого так раптово, але цілком заслужено ввійшов і Максимович. У майбутніх перипетіях ці зв'язки дуже знадобилися молодому вченому.

Дуже цікаве знайомство відбулося в Максимовича з молодим російським інтелектуалом О. Герценом. Дехто з дослідників вважає, що Максимович навіть вплинув на автора “Былого и дум”. У цьому творі Герцен згадував, зокрема, що на організований ним випускний бенкет з усіх викладачів було запрошено тільки Максимовича і Миколу Полевого. Герцен називав магістерську дисертацію Максимовича “чудовим творінням” і рекомендував її прочитати. У липні 1833 р. він писав до М. Огарьова: “Я із самим лише Максимовичем залишаюся знайомий”¹⁵.

Власне, тут, очевидно, виявився талант Максимовича однаково добре почуватися в різному оточенні: він спілкувався як з консервативним президентом Академії наук Уваровим, так і з радикальними Герценом, Огарьовим і Станкевичем. Практика різноманітних інтелектуальних товариств стала в пригоді пізніше, коли Максимович опинився в чужому польськомовному середовищі. В той же час Максимович, студіюючи словесність, дедалі більше зближався зі слов'янофілами, а їхній “хрещений батько” С. Аксаков був його добрим знайомим: зокрема, він брав участь у третій книжці “Денниці” в 1834 р.¹⁶

Поступово інтереси Максимовича значно розширилися: назви його статей яскраво відбивають гуманітарні спрямування автора. У 1830 р. з'являються розвідки “Об участии Московского университета в просвещении России” та “Обозрение русской литературы за 1830 г.”; у 1831 р. виходить “антропологічна” стаття “О человеке”, а в 1832 р. – “Речь о русском просвещении”.

1834-й був переломним для Максимовича роком: побачили світ його третя фольклорна збірка “Украинские народные песни”, а також новаторська студія “Голоса украинских песен”, 25 українських наспівів з якої відомий композитор О. Аляб'єв поклав на ноти.

Новий науковий інтерес Максимовича був заманіфестований ним ще у 1830 р.: “Словесность необходима для каждого. Словесность для науки то

же, что образованность для ума, – каждая из них сама по себе недостаточна, надлежащее развитие одной требует необходимой помощи от другой; только вместе живут они полной жизнью”¹⁷.

З того часу в душі Максимовича розпочалася відчутна боротьба між старим природничим інтересом і новим зацікавленням словом. І якщо Максимович дуже органічно вписався в російські академічні структури, то так само його можна назвати людиною пушкінської епохи – завдяки близькості молодого ботаніка до літературних кіл.

У 1834 р. закінчується московська кар'єра Максимовича і розпочинається наступна сторінка в його житті. Цей рік пов'язаний з глибокою внутрішньою кризою вченого, яка, слід гадати, була викликана його перевтомою та особистими трагедіями. Знаємо тільки одне: Максимовичу стало нестерпно залишатися в Москві й служити в університеті. Сам Максимович так пояснює свій стан: “Моя живая печаль о ней (за матір'ю. – Авт.) обратилась в томительную для меня тоску по родине... Может быть, я и перемог бы тоску, как перемогал я многое в душе, но назначение нового университета в Киеве повлекло меня туда неодолимою силою. Туда же согласился со мной переместиться и мой незабвенный земляк Гоголь”¹⁸. З листування Максимовича і Гоголя видно, що, як Київ, так і Україна в цілому, набувають для них містичного значення: Батьківщина здатна вилікувати стомлені на чужині душі й тіла двох друзів, виправити все на краще. Це – виразно романтична візія, пов'язана з баченням України в Гоголевих “Вечорах на хуторі поблизу Диканьки”.

4 травня 1834 р. Максимовича було призначено ординарним професором російської словесності в Університет св. Володимира в Києві і одночасно деканом першого відділення філософського факультету. Це затвердження відбулося за поданням попечителя Київського учбового округу Фон Брадке, який 6 червня 1834 р. писав Максимовичу в Москву, прохаючи його взяти на себе тимчасові обов'язки з управління університетом (до обрання ректора)¹⁹. 13 липня 1834 р. – за два дні до церемонії відкриття університету – Максимович уже був у Києві.

Отже, 1834-й рік став справді переломним для Максимовича. Він залишає кар'єру ботаніка і кардинально змінює спосіб життя. Ця переміна настільки раптова, що її дуже важко пояснити. Чому Максимович покидає елітну Москву і опиняється у провінційному Києві? Можна уявити собі такі основні причини: по-перше, містичний, ірраціональний потяг до коренів, ностальгія за Батьківщиною; по-друге, кар'єризм академічного вченого, бажання посісти чільне місце в новоутвореному Київському університеті.

1834-й рік, безсумнівно, поділяє творчість Максимовича на дві відмінні сфери: досі провідною тематикою була природнича, після – майже виключно гуманітарна (етнографічна, мовознавча, літературна, історична, археологічна). Очевидно, якщо Максимович не був би призначений на кафедру російської словесності, він ніколи не став би засновником новочасних українських студій, навіть незважаючи на свої збірки українських пісень. Вони були б лише його захопленням, і могли б ним і

залишитись. Те, що такий, здавалося б, закономірний статус Максимовича був певною випадковістю, доводить той факт, що він перед тим розраховував посісти в Києві кафедру не гуманітарну, а “желал бы кафедру зоологии еще более, чем кафедру ботаники. Но если обе желанные кафедры заняты уже в Киеве, то я покорнейше прошу определить меня хоть профессором физики, занятия которой я не оставлял совершенно и чувствую себя в силах в течение двух или трех семестров достичь необходимого совершенства”, – писав учений до Фон Брадке²⁰.

Вочевидь, у своє рішення стати професійним словесником Максимович не вірив до останнього. Отже, його роль “батька українських студій” не була вибрана ним свідомо і радше була результатом обставин. Поза сумнівом і таке: щоб набути статусу “патріарха українознавства”, Максимович мав стати академічним фахівцем, а не лишатися простим аматором. Отож призначення його на кафедру словесності надало вченому необхідну професійну базу і слухацьку аудиторію.

Максимович пожертвував блискучою кар'єрою академічного ботаніка в аристократичній Москві заради омріяної “київської старовини”. Те ж саме зробив Тарас Шевченко, обравши непевну долю поета, маючи до вибору і богемне життя модного столичного маляра. В обох випадках це був болючий вибір, але вибір усвідомлений. Характерно, що Максимович у своїй “другій” долі став фундатором українського наукового дискурсу, а Шевченко здійснив місію пророка української національної свідомості. Не дивно, що вони затоваришували. В обох випадках особливо важив процес “переродження”: заміна одного покликання іншим – незрівнянно глибшим.

Наскільки ж був виправданий цей “непрактичний” крок Максимовича з огляду його світобачення? Чи був він підготовлений усім розвитком особистості, чи став просто дарунком (або покаранням) долі, а то й професійною некоректністю? Можливо, тим, що спричинило таку внутрішню інтелектуальну революцію, був романтичний дух німецької ідеалістичної філософії. О. Прицак гадає, що Максимович “у Москві потрапив у полон всеобіймаючих ідей Шеллінга (“об'єктивний розум”), що знаходили спільний знаменник для всіх наук”²¹. Відтак, перейнявшись ідеями Шеллінга, Максимович визнав історію як основну в цілій філософській системі та внаслідок цього почав вивчати історію та фольклорні джерела, оскільки саме в народних піснях персоніфікувалася суспільна свідомість (“дух народу”).

У цьому світлі дещо прояснюються причини фольклорних і словесних зацікавлень Максимовича, його готовність до зміни укладу всього свого життя. Якщо формальний переїзд до Києва переважно залежав від зовнішніх обставин, то внутрішньо він готувався Максимовичем уже довгий час – протягом його московських студій та літературно-критичної діяльності.

Обіймаючи посаду ректора, Максимович був зобов'язаний нести основний тягар як господарського влаштування університету, так і нагляду за навчальними закладами Київського учбового округу. Тричі на тиждень він збирав Раду університету, тричі на тиждень проходили засідання правління

учбового округу. Все це виснажувало вченого, підривало його здоров'я. Перед ним постає дилема: або викладання своєї дисципліни, або ректорство. Пізніше він згадуватиме: “Я видел ясно, что мне надо было или оставить преподавание, или сложить с себя ректорство, которому конца не мог я видеть, ибо был ректором не на срок избранным. В три полугодия все, для чего нужен был я как ректор и что зависело от меня, было уже сделано, и университет был уже на ходу; а в науке моей чем дальше в лес, тем больше дров, и надо было в ней почти на каждом шагу пролагать себе новые пути”. Максимович вирішує ситуацію на користь педагогічної діяльності: “При наступившей на меня болезни, в один прекрасный вечер, подал я попечителю прошение об увольнении меня за болезнию от должности ректора; и 11 декабря 1835 года последовало на то Высочайшее соизволение”²².

Перед відставкою Михайло Олександрович виступив на Раді університету з прощальною ректорською промовою, яка багато в чому підбивала підсумок його попереднього життя. Він сказав: “Каково бы ни было еще мое служебное поприще, но я, конечно, никогда уже не мог бы сказать себе ничего лучшего, как то, что я был первым ректором университета св. Владимира. [...] Я думаю, что все личное, частное, особенное, не теряя своей самобытности, должно согласоваться с общим законом необходимости: и в оправдание моего управления скажу, что я старался соблюдать пользу и достоинство нашего университета”²³.

Залишивши посаду ректора, Максимович на прохання новообраного глави університетської корпорації К. Неволіна погодився на виборну посаду декана першого відділення філософського факультету на один рік, в якій і був затверджений Міністерством народної освіти 12 серпня 1837 р. Але з часом його самопочуття значно погіршилося: “в 1839 году я с трудом уже передвигал ноги и левым глазом моим читать мог уже не в очки, а в увеличительное стекло. С половины того года лекции преподавал я уже в квартире моей, где производились и все экзамены, в которых мне надо было участвовать”²⁴. Під кінець 1840 р. 36-річний професор був змушений вийти на пенсію та переселитися у свій маєток на хуторі Михайлова Гора, що неподалік від Золотоноші.

Сільське повітря вплинуло на його здоров'я: втома поступово зникала, самопочуття поліпшилося. Стало можливим повернення до викладацької роботи. І ось з серпня 1843 р. Максимович знову в Києві. Приймавши запрошення попечителя Київського учбового округу, він відновлює читання лекцій в університеті як позаштатний викладач. Це повернення, що закінчилося у липні 1845 р., стало заключним епізодом його викладацької діяльності.

Під час останнього перебування на державній службі Максимович стає і активним учасником заснування восени 1843 р. при київському генерал-губернаторі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Дійсними членами Комісії, крім М. Максимовича, було запрошено М. Іванішева та В. Домбровського. Ця Комісія замінила собою Тимчасовий комітет із розшуку старожитностей та Історичне товариство, яке з ініціативи Максимовича

планували відкрити у Києві ще 1841 року. Вчений брав активну участь у розробці Акта про заснування Комісії та формуванні її організаційної структури. За його редакцією було видано 1-й відділ 1-го тому “Памятников...”, куди увійшли “Памятники Луцкого Крестовоздвиженского братства” з численними примітками. Він же підготував матеріали для 2-го тому “Памятников...” – “О Киевском Богоявленском братстве”. Для успішного здійснення видання Максимович особисто вів архівні пошуки.

Але звільнення з університету змушує Максимовича знову повертатися до Михайлової Гори, яка стане його резиденцією аж до кінця життя. У цій мальовничій місцевості, так поетично ним оспіваній, разом з єдиною рідною сестрою оселився колишній природознавець, а тепер вже історик та етнограф. Невелика садиба, заснована та облаштована ним, пенсія 762 рублі, батько, який доживав у боргах свій вік у Прохорівці, – ось і все, що він мав.

Подальше життя Максимовича, так само як і його тодішні зв'язки з університетом, на жаль, ще не стали об'єктом наукового дослідження. Тому, спираючись на листування з О. Бодяньським та П. Лебединцевим, спробуємо окреслити цей період бодай у найзагальніших рисах.

У 1847 р. на запрошення київського губернатора І. Фундукля Максимович на деякий час переїздить до Києва і редагує спочатку “Обозрение Киева”, потім – “Обозрение могил, валов и городищ в Киевской губернии”. Наступного року він повертається у свій маєток і продовжує дослідження української минувшини. Року 1849-го він працює вже в архівах Москви, видає останню книгу “Киевлянина” (1850) і разом із Миколою Гоголем повертається в Україну, маючи намір прибути до Москви наступного року. Але хвороба змушує його змінити плани. Стан депресії поглибився після заміжжя сестри, яка віддавала догляду за ним майже весь свій час.

За порадою дядька у 1853 р. Максимович одружується. Життя почало поступово налагоджуватися, апатія розвіялася. Він відновлює наукову діяльність, і в журналах знову з'являються його статті. Вже наприкінці 1857 р. вчений разом з дружиною приїздить до Москви і очолює редакцію “Русской Беседы”. Проте редакторська діяльність триває лише півроку. Потім – робота над зібранням творів Івана Киреевського та видання “Украинца” – збірника, подібного до “Киевлянина”.

І знову Максимовича тягне додому, в Україну. 1859 року він повертається на свою Михайлову Гору, де його чекають невирішені побутові проблеми, безгрошів'я. Господарство розвалюється, пенсії не вистачає. Згодом з'являться двоє дітей, які часто хворітимуть, потребуватимуть належного виховання та навчання. Кредитори постійно нагадують про себе. Хоч якось триматися допомагають перевидання “Книги Наума” та гонорари від журнальних статей. Найбільшу радість приносить син Олексійко, на якого у Максимовича всі надії та сподівання.

Учений дедалі частіше схиляється до думки, що побут на хуторі “пора бы уже на старости заменить городским житьем”. Але можливості здійснити заплановане мінімальні: “и рад бы совсем возвратиться в Киев, да не прибегу

к тому способу. На седьмом десятке лет, с хилым здоровьем трудно уже вступить в обязательную службу, хоть бы то была и в Комиссии Временной, – да именно в ней-то и тяжело было бы, ибо наигорший из деспотизмов есть деспотизм приятельский...”²⁵

І коли вченому все-таки вдалося пробути дві зими в Києві, результати виявилися гіршими від сподівань. Максимович зізнавався: “Опыт двух зимовок в Киеве показал, что на третью уже зиму не по силам и не по летам отваживаться мне без готовой на то деньги!” За рік до смерті він напише: “Тринадцатый год уже как маюсь я между Киевом и своею Горою, словно заржавелый маятник закоптелых стенных часов с зозулею!.. Поневоле втоскуешься, засмутишься, – особенно сидючи безвыходно в четырех стенах, иногда целые дни, в зимнее время, в длинные ночи”²⁶. У такі тяжкі хвилини єдиною розрадою для вченого були книги, листування та наукові студії. “За книгами и письмами забываю немощность”, – напише він.

В останнє десятиліття життя результати наукової діяльності Максимовича друкувалися переважно на сторінках “Киевских Епархиальных Ведомостей”. Причиною тому стала особиста дружба з редактором цього видання протоієреєм Петром Лебединцевим, який і сам успішно працював над кийвською старовиною.

У 1860-х роках Михайло Олександрович також посилено займався археологічними дослідженнями. Він розглядав археологію як складову історичної науки, як важливе її доповнення. Вчений цікавився майбутнім археології: “Дойдет ли наша наука о древностях до того, чтобы по этим стрелам могла угадывать воевавшие ими народы и век войны, подобно тому как испытатель природы по одному ископаемому зубу определяет целое животное и период его бытия на Земле?”²⁷

З початком земської реформи Максимовича обрали гласним Золотоніського повітового земства. Новий гласний вважав, що земство стане “стоокой громадой” во имя “честности и правдивости”, вірив у можливість поліпшення життя: “Родители будут видеть своих детей умными и счастливыми”.

Михайло Олександрович ніколи не входив до українських гуртків – він був лише їхнім натхненником. Але з появою у 1860-х роках “хлопоманів” і “громад”, коли нарешті спрацювали соціальні ресурси Правобережжя і український рух вступив у нову фазу свого розвитку, Максимович, на той час призабутий спільнотою, став “хрещеним батьком” цього нового етапу. Принаймні саме представники цього покоління – В. Антонович, П. Житецький, В. Науменко та інші – почали активно маніфестувати зв'язок Максимовича з українським народництвом, а також зайнялися виданням (і досі найповнішим) його “Собрания сочинений” у трьох томах (Київ, 1876–1880).

Визнанням наукових та громадських заслуг Максимовича стає обрання його дійсним членом Імператорського Московського товариства дослідників природи (1829), Московського товариства любителів російської словесності

(1833), Російського товариства любителів історії та старожитностей російських (1834), Комітету з розшуку і збереження старожитностей у м. Києві (1855), Одеського товариства історії та старожитностей (1839), комітетів акліматизації тварин і рослин при Московському товаристві сільського господарства (1858), Московського археологічного товариства (1865). Крім того, він був обраний дійсним членом Імператорського товариства любителів і шанувальників природознавства, антропології та етнографії (1870), почесним членом Полтавського губернського статистичного комітету, Київської духовної академії та Університету св. Володимира (1869). На честь 50-літнього ювілею літературної та наукової діяльності Михайло Олександрович був обраний Університетом св. Володимира доктором слов'янорусської філології, а також почесним членом Київського товариства дослідників природи, московського та Новоросійського університетів. За свою службову діяльність Максимович був нагороджений у 1839 р. орденом св. Володимира 4-го ступеня.

6 вересня 1871 р. з ініціативи історико-філологічного факультету Університету св. Володимира в Києві святкувався 50-річний ювілей літературної та наукової діяльності М. О. Максимовича. Для нього це було найбільше прижиттєве вшанування, для університету ювілей теж мав виняткове значення. У святкуванні не лише виявлялася повага до ювіляра, а й убачалася необхідність “возобновить и крепче поддержать непрерывную духовную связь с прошлым, потребность, которая начинает живо чувствоваться и сознаваться в современном обществе после недавних и еще далеко не исчезнувших увлечений и отрицательного отношения ко всему прожитому – хорошему и дурному – сплошь да рядом”²⁸. Звучить дуже сучасно і актуально.

Помер Михайло Олександрович Максимович 10 листопада 1873 року на своєму хуторі Михайлова Гора, де й похований.

Аналізуючи роль Михайла Максимовича в українській історіографії XIX ст., Дмитро Багалій зазначав: “Его научная деятельность отличалась по преимуществу критическим и библиографическим характером. На его долю выпала трудная и неблагодарная задача – очищать источники малороссийской истории (преимущественно летописные) и основанные на них труды от заблуждений, ошибок и искажений. Он расчищал почву для будущих трудов, создавал, по его собственным словам, кирпичи для будущего здания южнорусской истории; исследования, статьи и заметки его относились ко всем отделам и периодам”²⁹.

На початку своєї діяльності в царині української історії у передмові до книги “Малороссийские песни...”, виданій у Москві 1827 р., Максимович так визначив їх роль як історичного джерела: “Во всем отношении большое внимание заслуживают памятники, в коих полнее выражалась бы народность: это суть песни – где звучит душа, движимая чувством, и сказки – где отсвечивается фантазия народная. В них часто видим баснословия, поверья, обычаи, нравы и нередко события действительные, кои в других памятниках не сохранились...” Далі автор досить рельєфно формулює свої

історичні постулати. Пісні, на думку Максимовича, – яскравий приклад того, як “дух, не находя еще в себе самых особенных форм, для полного выражения его в глубине зарождающихся чувств невольно обращается к природе, с которою он по своему младенчеству еще дружен, и в ее предметах видит, чувствует подобие свое гораздо явственнее и вернее. Посему-то находите столь частые сравнения с окружающею безукрашеною природою – столь частые беседы с буйным ветром, дробным дождем, черными тучами. Унылая вещь зозуля, одинокий явор, плакучие ивы и гибкие лозы, печальная калина, крещатый барвинок – сии эмблемы отдельных состояний духа невольно ему напоминают его самого, и он выражается ими как бы потому, что не может иначе...”³⁰

Заохочений успіхом першого видання українських пісень, Максимович продовжив дослідження у цьому руслі та 1834 р. підготував друге видання свого збірника, але вже під назвою “Украинские народные песни”. У передмові він знову підкреслив значення пісень і дум як історичних джерел: “Это надгробные памятники и вместе живые свидетели отжитой старины. Другие народы в память важных происшествий своих чеканят медали, по которым история часто разгадывает минувшее; события козацкой жизни отливались в звонкие песни, и потому они должны составить самую верную и вразумительную летопись для нового бытописателя Малороссии”³¹.

Українська історія була для Максимовича зручною формою викладу своїх поглядів і на ширше коло питань. Починаючи з київського періоду, вивчення історії стає основним. Дедалі більше фольклор та лінгвістика відігравали в його дослідженнях допоміжну роль, а ботанікою він майже не займався.

Максимович так писав про цей аспект своєї діяльності: “В Москве мое главное дело было естествознание, которому неразлучною спутницею и верною неизменною помощницею была философия, а в Киеве я предан был Словесности, развивавшейся у меня под господством Истории, которая под конец взяла верх. В Москве до 1830 года я жил больше будущим, а в Киеве на Украине дышал более прошедшим...”³²

Під час відвідин Києва міністром народної освіти Уваровим у 1837 р. було проведено урочистий університетський акт, на якому Максимович виступив з промовою “Об участии и значении Киева в общей жизни России”. Вона знаменувала початок праці колишнього природознавця над київською старовиною та історією Південної Русі. З цього часу історичні студії Максимовича стають більш конкретними, професійними, зберігаючи при цьому зв'язок із працями словесними. Протягом багаторічної наукової діяльності Максимович висловлював свої судження майже з усіх питань історії України – починаючи від найдавніших часів і до сучасної йому епохи.

Важливою проблемою, що цікавила Михайла Олександровича, була історія Давньоруської держави. Вчений розпочав її розробку дослідженням “Откуда идет Русская земля, по сказаниям русским” (1837). Наступними були: “О происхождении варяго-русов” (1841); “О мнимом запустении

Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом” (1857); “О древней епархии Переяславской” (1858) та ін.

Питання історії Давньої Русі поставали перед ученим у зв'язку з так званою норманською проблемою. Чималу роль тут відіграла праця М. Погодіна “Происхождение Руси” (1825), де, між іншим, висувалося та обґрунтовувалося декілька сумнівних гіпотез. Робота Максимовича “Откуда идет Русская земля...” була прямою відповіддю і навіть викликом російському історикові. Зав'язалася дискусія, головним чином на сторінках “Москвитянина”. Максимович розвивав тезу про автохтонність східних слов'ян, їхню господарську (переважно землеробську) діяльність, що ставила їх на вищий щабель розвитку порівняно із завойовниками. Щодо виникнення державних форм життя, запрошення варягів, то аргументація Максимовича зводилася в основному до заперечення факту запрошення варягів та їх позитивної ролі в історії Русі.

Багато цікавих спостережень і оригінальних думок стосовно давньої історії слов'ян у цілому і українців зокрема, їхньої мови, культури, періодизації їх історії подибуємо в дослідженні “История древней русской словесности” (1839). Максимович був переконаний, що “в Новгороде и в Южной Руси до исхода XII века Русью или Русской землей собственно называлась только Киевская земля, или Украина”³³. Він виступив проти імперської великодержавницької історіографії, яка розглядала українську історію лише як ділянку загальноросійського історичного процесу, заперечуючи автохтонність українців Наддніпрянщини (які, мовляв, прийшли сюди з Прикарпаття, коли росіяни після навали монголо-татар перекочували на північний схід). Цю тезу Максимович кваліфікував як антинаукову.

Спираючись на науковий аналіз джерел, учений доводив, що Русь–Україна – це пряма спадкоємиця Давньої, Київської Русі. У своїх відомих “Филологических письмах к М. П. Погодину” (1856) він писав: “Ты неизвестно почему выводил нас, малороссиян, из Карпатских гор, после нашествия татарского, тогда как мы и прадеды наши всегда думали и говорили, что мы жили здесь, по обе стороны Днепра, с незапамятных времен, с предковеку!” Розвиваючи свою думку, він стверджує, що “у нас в Киеве началась и от нас разошлась во все концы Русского мира жизнь, насажденная святым просветителем Руси Владимиром”. І далі: “Мы, малороссияне, остались по-прежнему в своей родимой Киевской стороне, в своих стародавних городах и селах, со своими преданиями и обычаями, – мы остались на корню, с которого не сильны были сорвать нас никакие вихри и бури, ниже гроза Батыева... И как в древнее время, мы и наша земля назывались собственно Русью и Русскою землею”³⁴.

Історію Київської Русі Максимович розглядав також у статтях історико-географічних та історико-топографічних. Майже всі вони зібрані переважно по давньому Києву (“Об участии и значении Киева в общей жизни России” (1837), “Очерк Киева” (1847), “Топографические заметки

києвлянина” (1841), “Объяснительные параграфы о Киеве” (1869), “Обозрение старого Киева” (1840).

У статті “Обозрение старого Киева” Максимович не тільки вказує на місцезнаходження давніх слов'янських святинь Києва, а й простежує історичний шлях кожної з них у різні епохи до ХІХ ст. включно. Йому одному з перших належить припущення, яке потім підтвердилося, що Київський замок містився на горі Киселівці. Підібраний дослідником найрізноманітніший матеріал висвітлює історію окремих урочищ (“О Киевском Синописе и некоторых урочищах древнего Киева, упоминаемых в описании Закревского” (1871), старовинних будинків, церков, монастирів (“О построении и освящении киевской церкви св. Георгия” (1850), “О месте киевской церкви св. Андрея” (1866), “О времени основания Киево-Софийского собора” (1867).

Отже, для праць Максимовича з давньоруської історії характерний, за його власним визначенням, історико-топографічний ухил, і мали вони переважно довідковий характер.

Часи після татарської навали і до ХVІІ ст. розглядалися вченим як “средний период” історії українського народу. До речі, Максимович розробив досить детальну періодизацію історії слов'янської словесності, якою досить часто користувався і для окреслення окремих періодів української історії. Загальна схема історичного процесу, за Максимовичем, має приблизно такий вигляд: після 1240 р. – “Киевское княжество 80 лет принадлежало власти татарской”; потім, “с нашествия Гедимины на Киев в 1320 году”, українські землі протягом 249 років “составляли принадлежность и часть государства Литовского”. Навіть під владою литовських князів Україна змушена була постійно дбати про свою безпеку, ведучи безперервну боротьбу з татарами. Наслідком цього “для Запорожской Сечи был отпор Крымской Орде, но и развитие в целом народе украинского козачества как особого войскового сословия”³⁵.

Погляди Максимовича на проблеми українсько-литовських взаємин та історію Великого князівства Литовського викладені в роботах “Нечто о земле Киевской” (1864), “Записки о земле Волынской” (1864), “Память о киевском воеводе Григории Ходкевиче” (1868), “Письма о князьях Острожских” (1866), “Литовский замок в Киеве” (1871) та ін.

Найважливішою проблемою “середнього періоду” для Максимовича було підпадання України під владу Великого князівства Литовського. До Максимовича була поширена концепція про позитивне значення для українського народу литовського володарювання. Максимович, критично аналізуючи факти, відзначав позитивні моменти “литовско-русского мира”, констатуючи, що в “продолжение литовского периода Украина оставалась Киевским княжеством полтора столетия лет – до кончины своего последнего удельного князя Симеона Александровича, или Олельковича”, і – як наслідок цього – “отдаленная от поляков земля Киевская была для них недоступною, и в ней могли распоряжаться только русин да литвин”, але все-таки обстоював

тезу, що володіння Україною було результатом “нашествія Гедимина на Киев”³⁶.

У подальшому деякі твердження і погляди Максимовича щодо цього періоду української історії будуть переглянуті, а українсько-литовські стосунки залишаться однією з дискусійних проблем історіософії.

Виходячи із загального бачення історичної долі українського народу, “Максимович розробляв – уперше в історіософії – свою концепцію історії українського козацтва”³⁷, водночас ведучи полеміку з російськими та польськими істориками. Особливо з першими – прибічниками так званої етнографічної теорії походження козацтва, за якою воно не мало стосунку ні до українського, ні до російського народу, будучи окремою етнографічною групою – результатом змішування стародавніх русичів з тюркськими степовими племенами.

Студії Максимовича над проблемами козацтва охоплюють період від початку 1840-х років і до середини 60-х. Свої головні думки й висновки про походження українського козацтва, його становлення та розвиток, склад і особливості, про козацтво Низове (Запорізьке) і козацтво “на волості” (на Наддніпрянщині), про роль козацтва в суспільному і державному житті України XVI–XVII ст. історик виклав у працях: “Филологические письма к М. П. Погодину” (1856), “Ответные письма полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого” (1856), “О причинах временного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке” (1857), “Исследования о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном” (1843), “Письма о Богдане Хмельницком” (1859–1860), “Воспоминания о Богдане Хмельницком” (1857), “Исторические письма о козаках приднепровских” (1863–1865), “Заметка о козацких гетманах” (1859) та ін.

У цих працях Максимович переконливо доводив, що козацтво – категорія історична і соціальна. Воно є частиною українського народу, а розвинулося козацтво з народного елемента. Дискутуючи з М. Погодином, учений запевняв: “Козаки не иные кто, как украинцы, даже и при той догадке или мечте моей, что первым началом нашего козачества были древние тмутороканцы по прекращении их княжества (а слово “козак” было и в языке половецком). Что же касается до составления нового племени козацкого из торков и волынских малороссиян, то я этого никак не понимаю и не провижу. К чему и как тут именно волынцы, и что за новое племя козацкое?.. Козацтво было звание, сословие, а не племя”³⁸.

В “Ответных письмах М. П. Погодину” історик розгорнув та поглибив свою думку: “Скажу определительнее. В Украине обеих сторон Днепра козачество развилось с XVI веком как особое сословие малороссийского народа среди прочих сословий, т. е. духовенства, шляхетства, мещанства, козачество велось и прежде XVI века, до 1775 года как особое войсковое товариство, состоявшее преимущественно и собственно из украинцев, как об этом свидетельствуют их язык по наречию украинскому, их безусловная непреклонная приверженность к православной восточной вере, названия куреней Запорожской Сечи по именам украинских мест, личный состав

Низового Запорожского товариства преимущественно из выходцев украинских (хотя бывали там и выходцы галицкие, волынские, польские, московские, волошские и другие); наконец, всегдашнее признание Украины у запорожцев их отчизною”³⁹.

Максимович розглядав виникнення козацтва як народний рух: “Внешние набеги татар и внутреннее угнетение от Литвы и Польши в оное время общего хаоса служили поводом к составлению козачества за порогами Днепровскими... Запорожье было гнездом, где родилась дружная, отважная, холостая ватага вольных козаков, плодилась без матери, ибо для нее была Сечь – мати, а Великий Луг – батько. Козаков сводила и дружила жажда воли, мести, битвы, добычи, и всякий выходец, кто б он ни был, мог сделаться их братом, товарищем, только бы, принеся с собою боевую отвагу, он принял греческую веру и язык их”⁴⁰.

На думку дослідника, козацтво запорізьке, “розливаюсь с XVI века по Южной Руси, призвело в ней обновление целой жизни народной, разлило по ней козацкий дух свой”. Коли ж козацтво увійшло в систему польської влади за Стефана Баторія, воно стало зерном української народної самобутності. Козацтво, “блюдя свою... волю, свою честь и славу, блюло с тем вместе и общественную жизнь Украины, веру и волю народную”⁴¹.

Помітно, як Максимович сумує за втратою Україною самобутності в межах Російської держави. Самобутність для нього означає політичну і культурну боротьбу за окремішність, кінцевим результатом якої постає власна політична організація (державність). Саме через самобутність якнайповніше розкривається народний дух, який виражається передовсім у народній (усній) поезії.

Із діячів першої половини XVII ст. найбільшу увагу дослідник приділяє Петру Сагайдачному. Свій погляд на постать гетьмана він виклав у двох статтях – “Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном” (1850). Характеризуючи роль козацького провідника в історії України, він наголошує: “Если победоносная сила Богданова была мечом, освободившим Украину от польского ига, то могучее непобедимое мужество Сагайдачного служило хранительным щитом православной Киевской Руси...” І далі: “Он был неизбежною, неотразимою грозою для татар и турок, которых громил непрестанно на море и на суше”. Навіть поляки, зважаючи на військові подвиги, поважали запорізького гетьмана, “который с могучим, суровым мужеством героя соединял и доблести отличного гражданина. Сагайдачный для своего утесненного народа и гонимого православия сделал все, что только можно было сделать при Жигимонте III, не подымая оружия на Польшу; и не даром называется он в летописях великим защитником православия”⁴².

Особливо цінними є думки вченого про значення Запорізької Січі як зародка козацької державності – навіть з огляду на романтичне трактування козацтва як буйного товариства вільнодумних вояків. У своїх “Письмах о Богдане Хмельницьком” Максимович уперше показав роль козацтва, і зокрема козацької старшини, у повстанні 1648–1657 рр. під проводом

Богдана Хмельницького, обґрунтував вирішальний вплив козацьких звичаїв і традицій на формування особистості великого гетьмана, спростував поширену на той час думку, нібито провідник козацького повстання розпочав його у відповідь на особисті образи з боку польської шляхти. Крім того, опрацювавши велику кількість джерел, Максимович дав картину військово-територіального устрою козацької України доби Хмельниччини, тим самим започаткувавши вивчення проблеми розвитку козацької державності – гетьманщини⁴³.

Своїми працями про козацтво вчений заклав серйозний фундамент для подальших наукових досліджень у цій царині. Під впливом Максимовича Володимир Антонович продовжив вивчення проблеми козацтва, змінюючи й уточнюючи свої погляди на його генезу. У праці “Про козацькі часи на Україні” він, зрештою, подав цілісну картину історичного шляху української козащини. На початку ХХ ст. вже Михайло Грушевський у своїх працях “История украинского народа” та в VII томі “Історії України-Руси” синтезував погляди Максимовича й Антоновича, які розглядали козацтво як органічне явище суспільного життя України, розвинув і поглибив ці погляди, спираючись на нові історичні джерела. За Грушевським, українське козацтво, будучи виразником національних інтересів народу і носієм ідеї державності, стає суб'єктом історії від XVI ст. Ці погляди стали загальноприйнятими в сучасній історичній науці.

У листах до польського історика М. Грабовського “О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке” Максимович детально проаналізував усю передісторію Визвольної війни, вказав на необґрунтованість тверджень польських істориків про начебто прогресивну роль Польщі стосовно колонізованого Півдня України.

“Славному Богдану” – “любимцу и предстателю народа своего, красе и славе козачества южнорусского” – присвячує Максимович низку своїх листів з приводу праці М. Костомарова “Богдан Хмельницький”, адресованих М. Погодіну. Аналізуючи роботу Костомарова, дослідник також знайомить нас із деякими своїми теоретичними принципами. На його думку, в історичній праці, незалежно від того, кому вона адресована, “езде ровно требуется и предполагается историческая живая истина; а для ее достижения необходимы точность и верность исторического факта, потому что это есть основание, без которого не может состояться порочно никакое дело историка. Мы хотим и требуем от истории, чтобы в ней давноминувшая жизнь являлась живьем перед очами нашими; а для этого необходимо, чтобы каждое историческое событие и лицо было познано и представлено верно, в его подлинном виде и на своем месте, как было оно на самом деле”⁴⁴.

У своїх “Письмах о Богдане Хмельницком” Максимович наводить цілий ряд нових фактів і доповнень, починаючи з тлумачення імені Ясько і закінчуючи психологією гетьмана. Критично опрацювавши свідчення про Хмельницького, заперечуючи одні (розповідь про полон Кантемиричів, епізод у Бродському замку), уточнюючи другі (ототожнення Барабаша й Ормянчика, дата приїзду Хмельницького в Київ у 1648 р.) і, нарешті,

доповнюючи треті (про суспільне становище батька Хмельницького, про життя гетьмана до відкритого виступу проти поляків), Максимович досить об'єктивно відтворює постать великого Богдана.

“Новий період” української історії, за визначенням Максимовича, – “XVII век и первая четверть XIX”. Історик висловив тут низку зауважень з багатьох питань, що стосувалися окресленої епохи. Безумовний інтерес становить його праця “О Григории Николаевиче Теплове и его записке “О порядке в Малороссии”. Однак ґрунтовніше історик досліджував народні рухи на Правобережжі – Гайдамаччину. В історичній літературі закріпилася думка про Максимовича як одного з найавторитетніших дослідників даного питання. Зібраними ним матеріалами у подальшому користувався Володимир Антонович для підготовки досліджень про Коліївщину.

Своє розуміння суті Коліївщини Михайло Олександрович сформулював так: “Кровавый подвиг Зализняка был не просто гайдамацкий разбой и не случайное нападение запорожцев на польское владение для грабежа и добычи. Нет, то было огнедышащее извержение народной мести и вражды, целый век томившейся под гнетом унии; то была предсмертная судорожная схватка двух враждебных стихий в государственном теле, которое уже близилось к своему концу. Колиивщина была последним отзвонком тех восстаний, которыми некогда целая Украина ополчалась на Польшу для спасения своей веры и своего народа, обреченных тогда на гонение; последним отзвонком и тех мучительных казней, которыми судилище варшавское думало обуздать козаков и задушить их непреклонную широкую волю”⁴⁵.

Поряд із замітками та статтями, присвяченими окремим епізодам української історії, Максимович аналізував і загальний перебіг історичних подій на тлі якогось конкретного об'єкта. Такою є, наприклад, історія Межигірського монастиря (“Сказание о Межигорском монастыре”, 1865), простежена автором від часів давньокняжих до кінця XVIII ст. Майже точнісінько так, але на хронологічно меншому відтинку, віддзеркалюється загальна історія України на долі невеликого її закутка – Бубновської сотні в рідному для Максимовича Золотоніському повіті. В “Бубновской сотне” поряд з історичними довідками подається ціла низка біографічних нарисів про визначних уродженців цієї місцевості. Таким чином, нотатки про загальну історію України змінюються даними з місцевої історії, сімейними спогадами та народними переказами. Як слушно зазначав О. Грушевський, “в общем итоге эти выписки из документов, личные воспоминания, семейные признания и рассказы старых людей про былое – дают много материала для восстановления быта былого времени и ценны именно бесхитростною передачею данных о старине”⁴⁶.

Уважно стежачи, наскільки дозволяли обставини, за розробкою питань української історії, вдумливо вивчаючи архівний та археологічний матеріал, Максимович зібрав величезну кількість інформації “и в голове, и в нотабенках”, і йому потрібний був лише поштовх, щоб побачила світ його нова студія. Таким поштовхом частіше за все слугували помічена при

читанні помилка, неточність або випадковий пропуск чи недогляд. Навколо цього виростала ціла наукова стаття. Свідчення літопису чи давнього письменника, випадково вцілілий могильний напис, припорошена старовиною географічна назва, підпис на старовинній картині чи родинний документ, ім'я у пом'янику чи натяк у пісні – все це логічно й послідовно комбінується Максимовичем для доказу або, навпаки, заперечення тієї чи іншої тези. Важко не погодитись з О. Грушевським у тому, що до Максимовича “еще ни один знаток малорусской старины не располагал таким обширным запасом знаний – преимущественно из первоисточников”⁴⁷.

Зрозуміло, що за такої феноменальної обізнаності Максимович міг висловлюватися авторитетно й вагомо з найрізноманітніших питань української історії, і він завжди вважав своїм найвищим моральним обов'язком піднімати “корогву за нашу мову, за нашу землю-матір”⁴⁸. Інформація про ювілей чи річницю, замітки з приводу чуток (іноді іронічні), рецензії на книгу, статтю чи збірник документів, виправлення помилки або неточності – все разом становить безперервний ланцюг статей і довідок з історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст.

Досить скромно оцінюючи свою роль у вивченні історії України: “На поле, сжатом наскоро историками Малороссии, я собираю пропущенные и оброненные ими колосья и понемножку передаю их в общую известность”, Максимович хотів від історії, “чтобы в ней старина южнорусская открывалась в подлинном своем виде до последних подробностей, как открылись ныне древние фрески на стенах Киево-Софийского собора из-под штукатурки XVII века”, а для цього йому доводилося все життя, “аки пчеле, собирать – и добро бы мед, а то пергу невкусную, чтобы из нее ссучить восковую свечу на поминовение покойникам родины моей”⁴⁹.

Студії Михайла Максимовича, репрезентовані у цьому ювілейному виданні, розрахованому на широкий загал, звичайно, не охоплюють усього, що було зроблено ним на ниві українознавства. Вони покликані дати лише загальне розуміння різноплановості й універсалізму його наукової діяльності в галузі гуманітарній (переважно історичній, етнографічній, археологічній), познайомити з визначальними методологічними принципами вченого, засвідчити розвиток і формування історичних поглядів Максимовича – творця теоретичних засад новітнього українознавства як процесу складного і неоднозначного. Ми виходили з того, що Максимович мав власну концепцію історії України, а наукова спадщина його має значно глибше теоретичне підґрунтя і набагато ширша від традиційного про неї уявлення.

І хоча Михайло Олександрович не залишив систематизованої узагальнюючої праці з вітчизняної історії, але, впевнено ставши на шлях творення національної концепції історії України, він чимало зробив для нашої історіографії, почавши формувати її теоретичні підвалини, створивши праці, сповнені внутрішньої гідності, що залишаються актуальними і нині.

- 1 Когут З. Зустріч з Росією. Культурні тенденції та політичні погляди в ранньоновітній Україні // Сучасність. – 1996. – № 9. – С. 71–73.
- 2 Драгоманов М. М. А. Максимович. Его литературное и общественное значение // Вестник Европы. – 1874. – Кн. 3. – С. 453.
- 3 Єфремов С. Літературно–критичні статті. – К., 1993. – С. 321.
- 4 Шугуров М. В. Илья Федорович Тимковский // Киевская старина. – 1891. – № 10. – С. 828.
- 5 Шугуров М. В. И. Ф. Тимковский – педагог прошлого времени // Киевская старина. – 1891. – № 8. – С. 200–216.
- 6 Автобиография М. А. Максимовича // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. Сентябрь. – С. 326.
- 7 НБУВ ІР. – Ф. Ш., спр. 5384., арк. 1.
- 8 Там само. – Ф. І., спр. 577/1471., арк. 11.
- 9 Автобиография М. А. Максимовича. – С. 337.
- 10 Там само. – С. 323.
- 11 Записки Ксенофонта Алексеевича Полевого. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 130–131.
- 12 Автобиография М. А. Максимовича. – С. 337.
- 13 Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. П. Максимовича к князю П. А. Вяземскому // Старина и новизна. – 1901. – Кн. IV. – С. 15.
- 14 Переписка Драгоманова з Бучинським 1871– 1877 рр. – Львів, 1910. – С. 68.
- 15 Герцен А. И. Собр. соч.: В 30 т. – Москва, 1954. – Т. 1. – С. 14; Т. 21. – С. 7, 8; Т. 11. – С. 411–415.
- 16 Див.: Пономарев С. И. Михаил Александрович Максимович (Биографический и историко-литературный очерк) // ЖМНП. – 1871. – Ч. CLVII. Октябрь. – С. 186–188, 195.
- 17 Московский вестник. – 1830. – № 4. – С. 421–422.
- 18 Автобиография М. А. Максимовича. – С. 337.
- 19 З іменем святого Володимира: У 2 кн. – К., 1994. Кн. 1. – С. 91.
- 20 Там само. – Кн. 1. – С. 104.
- 21 Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, 1991. – С. 6.
- 22 Автобиография М. А. Максимовича. – С. 338–339.
- 23 Там само. – С. 340.
- 24 Там само. – С. 342.
- 25 Переписка М. А. Максимовича с П. Г. Лебединцевым (1864–1873) // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. Сентябрь. – С. 407.
- 26 Там само. – Т. LXXXVII. Октябрь. – С. 142, 482–483.
- 27 Максимович М. А. Собр. соч. – Т. II. – К., 1875. – С. 407–408.
- 28 Юбилей Михаила Александровича Максимовича (1821–1871). – К., 1871. – С. 1.
- 29 Багалий Д. И. Новый историк Малороссии / Рец. на книгу А. М. Лазаревского “Описание старой Малороссии. Том первый. Стародубский полк”. – Санкт-Петербург, 1891. – С. 4.

- 30 Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1877. – Т. II. – С. 439, 444–445.
- 31 Там само. – С. 453–454.
- 32 НБУВ ІР. – Ф. 1., спр. 577/1471., арк. 22 зв. – 23.
- 33 Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1880. Т. III. – С. 370.
- 34 Там само. – Т. I. – С. 209.
- 35 Там само. – С. 6, 151, 655–656.
- 36 Там само. – С. 151, 152.
- 37 Мельник Л. Г. М. О. Максимович – творець першої наукової історії козацтва // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – К., 1997. Вип. II. – С. 58.
- 38 Максимович М. А. Собр. соч. – Т. I. – С. 233.
- 39 Там само. – Т. III. – С. 261–262.
- 40 Там само. – Т. I. – С. 837–838.
- 41 НБУВ ІР. – Ф. XXXII., спр. 393., арк. 8 зв.
- 42 Максимович М. А. Собр. соч. – Т. I. – С. 336, 337.
- 43 Там само.
- 43 Мельник Л. Г. М. О. Максимович – творець першої наукової історії козацтва. – С. 59.
- 44 Максимович М. А. Собр. соч. Т. I. – С. 400.
- 45 Там само. – С. 625.
- 46 Грушевский А. С. М. А. Максимович (1804–1873): Из украинской историографии XIX в. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 38.
- 47 Там само. – С. 23.
- 48 Письма М. А. Максимовича к О. М. Бодянскому, 1838–1873 // ЧИОДР. – М., 1887. Кн. I. – С. 144.
- 49 Максимович М. А. Собр. соч. – Т. II. – С. 343; Т. I. – С. 238; ЧИОНЛ. – К., 1905. – Кн. XVIII. Вып. III, IV. – С. 128.

Корпанюк М. МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ ПРО МІСЦЕ НАПИСАННЯ "СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ" І ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З УКРАЇНСЬКИМ ФОЛЬКЛОРОМ (До 200-річчя від дня народження вченого) // Народна творчість та етнографія. –2004. – № 4. – С.4.

"Той, хто не знає минулого, не гідний майбутнього", - говорить народна мудрість. У стократ вагомішим стає це прислів'я, коли кажемо про народ, націю, які об'єднуються в єдине ціле не лише територіально, а й своєю пам'яттю, котра оберігає їх від нівелювання, занепаду, знищення.

Народна історична пам'ять - це унікальне багатство кожної нації, її духовний акумулятор і рушій, які створюють душу, обличчя кожного народу, властиві йому психологічні, національні риси, звичаї, обряди.

Спираючись на ґрунтовне знання власного минулого, нація використовує всі ті засади, на яких формуються всебічно розвинені особисті-патріоти, громадяни, борці за незалежність і розквіт своєї Батьківщини. Для кожного з нас Батьківщина починається з батьківської хати, материнської мови, колискової пісні, квітника та дерев на подвір'ї, букваря в школі. Все це - закони вічні, універсальні та гуманні, а в історії України особливо значимі.

Власне, виходячи з розуміння природи та важливості даного закону, визначні мислителі людства підкреслюють потребу практичного втілення в життя його вихідних даних, розуміючи, що не лише краса людини в її багатогранності, а й що цей закон є діалектичним, бо відображає безперервність руху матерії та духу, зв'язок історії із сучасністю та майбутнім цивілізації.

Науковців і різних "реформаторів", які вважали й вважають, що знання історії власного народу не обов'язкове, на різних етапах розвитку людства було чимало. Біда підстерігала кожен народ тоді, коли цій тенденції потурала місцева влада. У нас, в Україні, таких явищ до останнього часу було дуже багато. Але і на нашій грішній і знедоленій землі ніколи не бракувало світлих днів, героїчних характерів, патріотичних сил, які ламали цей стереотип ганьби і байдужості до вищих, вічних проблем життя, до долі рідного народу. До когорти світлих благовісників вічної правди і свободи належить і Михайло Олександрович Максимович (3 (15) вересня 1804-10 (22) листопада 1873) - видатний український мислитель, філолог, історик, ботанік, фольклорист, журналіст, учений-просвітитель, громадський діяч демократичного спрямування. Власне, Максимович започаткував уперше наукове академічне дослідження та вивчення найбільшої національної літературної пам'ятки княжої доби - "Слова о полку Ігоревім".

Популярність давньоукраїнської геніальної поеми вже першого видання в 1800 році постійно підтримується художніми перекладами, переспівами як в Україні, в Росії, так і за кордоном. Літературознавці намагаються з'ясувати час і місце створення цього надзвичайного дива, яке в одних викликало романтичне захоплення величчю духовного багатства наших далеких предків, а в інших - скептичні висновки. Окремі тверезі думки, спорадично висловлені впродовж 30-х років позаминулого сторіччя,

губилися серед шуму і галасу поверхових узагальнень. Необхідність глибшого, ширшого наукового розгляду і опрацювання комплексу проблем, які підняло "Слово", стала першочерговою, але та методика, котра була панівною в тодішній історіографії та літературознавстві, не відповідала новим завданням. Активно впроваджуваній теорії норманізму, скептицизмові, які відтіснили на другий план теорію про самобутність Київської Русі, її духовної культури, виходячи із якої можна було правильно відповісти на порушені "Словом" питання, треба було протиставити нову, об'єктивну теорію...

Перший сумнів щодо оригінальності та давності "Слова...", як зазначає учений¹, належить історикові, академіку А. Шлецерові², який у 1801 році висловив його у пресі, хоча вже у 1802 році в монографії "Нестор" відмовився від цієї думки. Але кинутий ним сумнів не зник безслідно³. У 1803 році професор М. Каченовський "внаслідок наукового сумніву, який він поширював на давню руську історію" (III, 501), запідозрив оригінальність поеми. Однотумцями Каченовського виступають московський професор І. Давидов, вбачаючи в "Слові" подібність до ісландських саг⁴; Г. Беліков наполягав на тому, що твір або є перекладом XVI ст., або його джерелом була якась давніша поема "Слово про Ігорів похід"⁵. В іншому виданні Беліков називає поему вже підробкою з XVIII ст.

Друга група дослідників "Слова" згуртувалася навколо історика М. Карамзіна, прихильника гіпотези про поему як пам'ятку норманської культури. Карамзін як виразник так званих "ходячих літературних уявлень" у 1797 році в газеті "Spectateur du Nord" ставить "Слово" поряд з Оссіановими піснями Макферсона. Погляд Карамзіна активно культивував О. Сенковський, заявивши: "Воно дуже пахне Оссіаном; його фрази ніби викроєні по-макферсонівськи"⁶.

Напрямок європейського класицизму вбачає в поемі М. Граматін. Він переконаний, що твір відповідає теорії Н. Буало, зберігаючи єдність місця й часу, в ньому зведена до мінімального використання фантастика (чудесне представлене лише у вигляді оживленої природи)⁷.

М. Максимович явно бачив, що за цими та подібними висновками стоїть свідоме нехтування історії Батьківщини, ігнорування її культурних надбань з часів Київської України-Русі; пропагується перебільшена роль впливів західноєвропейських культур на східнослов'янські. Учений неодноразово підкреслював, що тенденційні висновки деяких німецьких істориків XVIII ст., які працювали в Росії й досліджували її історію, завдали багато шкоди вітчизняній науці через некритичне сприйняття їх гіпотез і висновків прихильниками прозахідного спрямування. Заперечуючи концепції скептиків стосовно давньоукраїнської культури та зокрема "Слова о полку Ігоревім", Максимович писав: "У історії словесності нашої треба звертати особливу увагу на сю Пісню; бо, крім загальної літературної важливості, що розділюється порівно з іншими нашими давніми творами, вона важлива як єдина, що до нас дійшла письмова пам'ятка самородної давньої руської поезії, що виблискує красотами поетичними, і одночасно сповнена істини

історичної. Це першообраз самобутньої руської поезії і за духом, і за формами" (підкреслення наше. - М. К.; III, 498).

Недовіра скептиків до пам'ятки ґрунтувалася також на її непоширеності в давні часи, про що, мовляв, свідчить всього-на-всього один список тексту, знайдений в Ярославлі Йоїлем Биковським. Дослідник на основі бурхливих історичних подій, які відбувалися в Україні в татарську та пізнішу епохи, коли загинуло безліч культурних пам'яток, пояснює особливість збереження його на півночі в княжу та татарську епохи. Приписка до псковського Апостола 1307 року, що належить ігуменові Зосиму (чи писареві Діомедові, як стверджує Ф. Прийма8. - М. К.), говорить Максимович, як засвідчували К. Калайдович і М. Карамзін, повідомляє про війну князів Михайла та Юрія за Новгородське князівство словами поеми, що ще раз підтверджує активне життя твору в усіх кутках Київської Русі. Її антиусобницький пафос імпонував усім, хто дорожив миром і злагодою в державі. А продовження князівських "катор" у часи татарщини ще виразніше підкреслювали актуальність "Слова" для організації протидій цим явищам, котрі призвели до загибелі Київської держави. Використання "Слова" церковниками в XIII і наступних сторіччях, гадаємо, дає підставу вважати, що патріотичний пафос поеми як своєрідний закличний фактор служив новим силам для надання їм рішучості та впевненості у боротьбі проти ординців і визволенні України-Русі при активній співпраці з духовенством. М. Максимович вважає найбільшим підтвердженням давності "Слова" сам твір, який досить правдиво передає "відбиття оспіваної в ній (поемі. - М. К.) події та свого часу" (III, 512).

Автор, зазначає дослідник, хотів і оспівав події "по билинах свого часу", розповів про нещастя держави по свіжих трагічних слідах. Пафос твору, його динамічність підтверджують, що поема - це виплеск думок автора, зраненого діями князів і результатом походу. Окрім суто літературного фактажу, продовжує Максимович, у "Слові" наявні такі важливі історичні відомості, які відбивають народні погляди кінця XII ст., - це думки про Всеслава Полоцького, джерела егоїзму та причини усобиць князів, Ігоревих сучасників; уточнюючі деталі, які навряд чи були б відомі у пізніших часах; місце поразки Тугоркана, імена чернігівських дружин, які брали участь у поході, ім'я литовського племені деремелів, котре воювало з полоцькими князями. Найбільшими аргументами на користь приналежності "Слова" до пам'яток XII ст. Максимович вважає той факт, що про самого Ігоря в творі сказано як про живого, звернення автора до живого Ярослава Осмомисла, який помер у 1187 році, а також документальне підтвердження Ігорового походу в 1185 році в Київському літописі, де зафіксовані й окремі деталі, що стосуються цієї історичної події. Будучи переконаним, що ці аргументи незаперечні й пам'ятка є твором XII ст., учений резюмує: "Ся "Пісня о полку Ігоревім" повністю заслуговує імені історичної, і є первородний, витончений зразок власне руської, справжньої поеми" (III, 512).

Після аналізу нововіднайденної "Задонщини" Максимович підсилює свій висновок про "Слово" як пам'ятку XII ст., заявляючи, що вона, "Задонщина",

- це "кращий твір монастирської поезії наших середніх часів (XVI чи навіть XV ст.), а одночасно є явним наслідуванням "Пісні Ігореві" (III, 505). Довівши залежність "Задонщини" від "Слова", учений поступово накопичує аргументи на користь власної концепції, й таким чином спростовує гіпотезу скептиків про приналежність поеми до XVI чи XV сторіч.

Лінгвістичний аналіз "Слова" та інших давньоукраїнських пам'яток (творів Нестора-літописця, Володимира Мономаха, Київського та Галицько-Волинського літописів), зроблений ученим, підтверджує його висновок: між мовою пам'яток багато подібності. Але, каже Максимович, у "Слові" найбільш виразна боротьба книжної та народної розмовної мов. Причиною цього явища, вважає дослідник, є те, що "Пісня Ігореві" є твором світським, поетичним, і до того ж, складеним у кінці XII ст. (III, 557), коли помітне таке широке нашарування діалектизмів у писемних пам'ятках, бо світські письменники ширше використовували мову та поетику фольклорних творів, аніж богослови. Автор "Слова" серед них був найдемократичнішим у цьому спрямуванні.

Оригінальні й переконливі висновки Максимовича про час написання "Слова" допомогли тодішнім літературознавцям зосередити творчу активність на інших проблемах словознавства. Відзначаючи заслуги Максимовича у розв'язанні даного питання, медієвіст В. Данилов писав, що новаторським, і пізніше загальноприйнятим, у погляді на "Слово" вченого було те, що він відкинув гіпотезу Карамзіна та скептиків і норманістів про "ходячі літературні уявлення"⁹.

Уточнюючи час написання поеми, Максимович говорить, що перші дві частини були написані в 1185 році, а третя - в 1186. Підставою для свого висновку вчений вважає матеріал тексту "Слова" і літопису. Якщо перші дві частини були відгуком на поразку русичів у Половецькому стані, переконаний дослідник, то третя - це відповідь на повернення Ігоря навесні 1186 року з полону. Як бачимо, Максимович підкреслює актуальність появи твору, фіксацію в ньому історично правдивих фактів, що було для давнього письменства однією з найхарактерніших рис його поетики.

Дане питання залишається дискусійним і сьогодні. Одні дослідники пам'ятки вважають часом написання поеми 1185 рік¹⁰, інші - 1187¹¹, треті - ще пізніший¹². Джерелами недовіри до давності "Слова" були як загибель рукопису в 1812 році, так і наявність "темних місць" у творі, підсилених недосконалою копією первинного тексту, яка, в свою чергу, додала ще незрозумілі слова, а крім цього, низький рівень знань про давньоукраїнську літературу на початку XIX ст. Сукупність цих проблем і вад не дозволяли багатьом філологам вірити в можливість появи на голому місці (як вони вважали) такого високохудожнього твору. Цьому поглядові піддався певною мірою навіть О. Пушкін, вірячи в оригінальність і давність "Слова", але вважаючи, що воно - єдина пам'ятка серед темного (пустельного. - М. К.) степу¹³.

Недовіра до власних історичних надбань з доби Київської Русі породила хибну традицію, як вважав Максимович, шукати пояснень у слов'янських, європейських та азійських мовах і літературах, а не вивчати власні джерела. Спрощеність такого підходу до з'ясування наукових проблем завжди породжувала кривотлумачення.

З такою методикою вивчення давньоукраїнської культури і, зокрема, літератури Максимович не погоджувався. У працях про "Слово", "Истории древней русской словесности", історико-лінгвістичних студіях учений практично доводив, що поему про Ігорів похід можна прокоментувати на основі паралельного вивчення та зіставлення давньоукраїнської словесності з текстом пам'ятки, вдаючись до пошуків аналогій у західнослов'янській, але не захоплюючись цим надмірно. Дослідник спирається на досвід свого попередника-словознавця, рідного дядька, Романа Тимківського, котрий, як стверджує Максимович, працюючи за таким методом, майже повністю прокоментував "Слово" і якби не зникли його рукописи (родина Тимківських запідозрювала винним у пропажі праць Романа Федоровича І. Снегірьова), то словознавство просунулось би набагато вперед (III, 500). Виходячи із подальших досліджень поеми, бачимо, що міркування вченого найбільш ґрунтовні й правильні серед різноманітних трактувань і концепцій 30-40-х років XIX ст.

Минув досить тривалий час після спроби Максимовича розв'язати питання про час написання "Слова о полку Ігоревім". Багато було суперечок щодо конкретизації його, але те раціональне зерно, яке заклав учений, витримало іспит часом і знайшло своє підтвердження в працях Б. Рибакі та П. Охріменка¹⁴, які, вважаємо, своєю аргументацією є найбільш переконливими. Професор Охріменко, наприклад, на основі текстуального аналізу "Слова", йдучи за Максимовичевими вказівками, а також аналізуючи праці дослідників поеми А. Ляценка¹⁵, О. Никифорова¹⁶ та згаданого Б. Рибакі, Київського, Єрмолинського літописів встановив, що "Слово" написане в літньо-осінній період 1185 року, а саме - у серпні-вересні. Висновок П. Охріменка підтримали відомі словознавці Д. Лихачов і О. Бушмін¹⁷.

Поруч із питанням про час написання поеми Максимович порушив і дотичне до нього: місце створення пам'ятки. У своїй "Истории древней русской словесности" він ділить письменників на дві школи: київську та новгородську. Причиною поділу була як тематика, так і діалектні особливості творів. Автора "Слова" дослідник відносить до південноруських письменників-співців "рідної землі своєї".

У науковій літературі віддавна відомі спроби пояснення терміну "Руська земля", який вживався в давньоруському письменстві. Максимович у багатьох історико-філологічних працях вказує, що, вживаючи його, письменники розуміли південні землі держави, колишню "Полянську Русь". Не відступає від такої традиції, переконаний дослідник, і співець Ігорового походу, патріот цієї землі.

Згідно Максимовичевого трактування особи автора як знатного дружинника Ігоря, котрий, можливо, був учасником походу та у своєму творі використовує лексику чернігово-сіверської говірки давньоукраїнської мови, то місцем створення поеми на півдні України-Русі можна локалізувати Чернігово-Сіверщину, оскільки вчений переконаний, що "співець, без сумніву, був сіверянином" (III, 558). Такої ж думки перед Максимовичем дотримувався й М. Карамзін у знаменитій своїй історії¹⁸.

Із висновком Максимовича в літературознавстві XIX ст. погоджувалися С. Соловйов¹⁹, К. Бестужев-Рюмін²⁰, Є. Барсов²¹, а в радянському - І. Новиков²², М. Присьолков²³, С. Обнорський²⁴, М. Тихомиров²⁵, В. Федоров²⁶, О. Назаревський²⁷, В. Чивиліхін²⁸, В. Стеллецький²⁹ та інші.

На сьогодні це питання є одним з найбільш дискусійних. Багато медієвістів вважають, що автором "Слова" був киянин, який створив безсмертну перлину світової культури в рідному місті. Цієї думки дотримуються В. Келтуяла³⁰, А. Лященко³¹, М. Гудзій³², Б. Рибаків³³, В. Франчук³⁴, а також примикають до них С. Адріанов³⁵, О. Соловйов³⁶, які вважають, що співець Ігорового походу був киянином чернігівського походження. Академік Д. Лихачов стверджує, що автор "Слова" - південнорус, киянин або чернігівець³⁷.

Третя група дослідників поеми вважає, що твір написаний галичанином. Цього погляду дотримуються А. Петрушевич³⁸, М. Зарубін³⁹, О. Югов⁴⁰, О. Орлов⁴¹, Л. Черепнін⁴², С. Пушик⁴³, Л. Махновець⁴⁴.

Дане питання також у словознавстві не розв'язане остаточно, але існуючі гіпотези стимулюють до подальших наукових пошуків, які, напевне, увінчаються успіхом. Після наукових обґрунтувань гіпотези Пушиком і Махновцем, здається, ми знаходимося на порозі відкриття. Поетика твору і лексичний матеріал дають підстави вбачати в ньому Володимира Галицького.

Серед гіпотез, висунутих літературознавцями, які підтримують концепцію Максимовича, заслуговують на увагу висновки П. Охріменка та А. Робінсона. Перший стверджує, що "автор твору походить саме з Чернігово-Сіверщини", конкретніше, з Новгород-Сіверщини, до чого в цьому питанні схилилися М. Карамзін, М. Максимович, К. Ушинський, Д. Багалій, С. Обнорський, В. Федоров, С. Котков та інші⁴⁵. А медієвіст А. Робінсон у своїй праці⁴⁶ повністю підтримує визначення локального місця "Руська земля" Максимовичем. Якщо врахувати роздробленість України-Русі на кінець XII ст., пише дослідник, то автор "Слова" "брав на себе турботи про інтереси "всієї Русі" (всіх східнослов'янських князівств), у той час, коли він закликав багатьох князів об'єднатися для відсічі половецькій небезпеці⁴⁷. Насправді, як ми вважаємо, автор дбав лише про інтереси "Руської землі" (власне Південної Русі), а заклик його був поетичною гіперболою, яка не викликала жодних поетичних наслідків. Як вважає А. Робінсон, така локалізація поняття "Руської землі" для автора "Слова", що розуміє під ним землі Середнього Подніпров'я та Посейм'я, "властива уявленню власне зображеної в ньому ("Слові" - М. К.) епохи, показова для нас у тому

розумінні, що вона служить одним із свідчень оригінальності та давності цієї великої поетичної пам'ятки"⁴⁸.

На нашу думку, хоча автор поеми й сконцентрував усю увагу на житті Південної Русі, й, описуючи трагічний випадок з її історії, щиро виливає своє почуття любові до батьківської землі та ненависті до князівських міжусобиць, які довели державу до занепаду, але все ж таки, переживаючи за долю рідного краю, він свої помисли та заклики адресує всій Київській державі, бо хвороба сепаратизму розривала її всю. На півдні волею випадку швидше відкрився загальнодержавний гандж, що, як Дамоклів меч, завис над величезною Україною-Руссю, бо князівські чвари, які знекровили країну, хоча й зміцнили окремі удільні землі, в загальному ж підірвали основи її суспільно-економічного ладу. Поразка Ігорових дружин на Каялі в травні 1185 року - це початковий, перший дзвін на сполох, який попереджає про міць об'єднаних половецьких орд, готових при першій же нагоді навалюю хлинути на Україну-Русь і знищити її до останку. Як зазначав з цього приводу К. Маркс, - "суть поеми - заклик князів до єднання якраз перед навалюю власне монгольських полчищ"⁴⁹. Усвідомлення автором трагічності та серйозності загрози зі степу й врахування ним реального політичного стану в державі не можуть не змусити його думати про всю країну, якщо вже є наочний приклад результату роз'єднаності на півдні держави. А раніше, коли Україна-Русь була єдиною, то вона завжди виступала загрозою половцям та іншим сусідам. Автор, розповідаючи про трагедію півдня, використовуючи символи та атрибутику великокняжого престолу, нагадує "тиловим", більш міцним князям, ніж прикордонні, їх синівський обов'язок: дбати про зміцнення всієї держави, як гаранта цілісності й удільних земель. Гадаємо, що Максимович також вбачав у локалізованому терміні "Руська земля", що традиційно вживався для позначення лише півдня країни, загальнодержавний зміст, адже автор не даремно звернувся із закликом до наймогутніших князів, які за більш далекоглядної власної політики зуміли б не допустити травневої трагедії. Свавілья дрібних удільних князів було можливе лише при сепаратистській політиці "старших братів", які, в свою чергу, були байдужими до загальнодержавних справ, якщо вони весь свій хист і уміння скеровували на збагачення та задоволення амбітних претензій лише свого роду. "У співця ("Слова" - М. К.) не сходить зі серця біда, ця образа його часу, - каже Максимович, - він не може забути славу минулого часу, або, краще сказати, лише в ній забувається. Тому він так часто звертається до спогадів про колишніх князів, тому так часто в його Пісні звучить дзвін дідівської слави, так часто про неї нагадує своїм князям, вказує їм золотий вітцівський престіл, журиться про їх усобиці, обурюється на них за те, що вони стали кувати крамолу і через те допустили половців до розорення Руської Землі" (III, 522; підкреслення автора - М. К.).

Отже, висновки М. Максимовича про час і місце написання "Слова", покладені в основу пізніших справді наукових досліджень, не втратили своєї актуальності й до наших часів: вони служать методологічним і методичним матеріалом для істориків і дослідників поеми.

Великим поштовхом для вивчення "Слова" та літератури Київської Русі, як зізнавався дослідник, була його праця над українським фольклором, особливо творами історико-героїчного епосу. Як учений-романтик, Максимович зумів побачити за перлинами усної народної поезії гірку долю, трагічний і водночас героїчний історичний шлях широких народних верств, їх біль і гнів або сподівання, котрі виливалися в живе слово, драматичний музичний звук. За долею людей Максимович побачив повну випробувань, злетів і катастроф історію України-Русі.

Нарікаючи на байдужість українського панства до долі свого народу, його національної культури, мови Максимович у передмові до збірки "Малороссийские песни" 1827 року закликав інтелігенцію вивчати історію свого народу не за офіційними курсами, а за усною поетичною спадщиною, оскільки вона, на його думку, єдина правильно передає історичні події, ставлення широких народних мас до них, до своїх історичних героїв і постатей, а це є важливим джерелом для історика та літератора. Твори письменства, зокрема "Слово о полку Ігоревім", історичні думи та пісні, билини - неоціненні джерела народного духу, його історія, - неодноразово підкреслював учений. У них наша пам'ять, наш досвід і обличчя в порівнянні до історії сусідніх народів, світової історії, світової культури.

Як демократ і патріот Батьківщини, М. Максимович повертав народові забуті його скарби. Тому так скрупульозно він ставився до аналізу та коментування найкращих пам'яток минулого, в тому числі й "Слова", вбачаючи в ньому той щасливий випадок, коли твір стає цінним скарбом, джерелом у літературному процесі, документом історичної доби. "З усіх... найголовніших проблем (які стосувалися вивчення поеми. - М. К.), М. О. Максимович висловлював найбільш правильні, - наголошує історик П. Марков, - що свідчило про прогресивність і широку історичну ерудицію вченого"⁵⁰.

Щоб довести безперервність літературного процесу в східнослов'янських народів, вплив кращих творів давньоукраїнської літератури княжої доби на подальший культурний процес, простежити запозичення провідних ідей з неї пізнішими письменниками та народними співцями, Максимович намагається з'ясувати цю закономірність при вивченні питань про зв'язки "Слова" та фольклору українців і росіян.

Для того, щоб краще зрозуміти важливість Максимовичевих студій, необхідно стисло показати історичне тло цієї проблеми. Оригінальність давньоукраїнської поеми, її небуденність були відзначені відразу ж після знайомства з нею за виданням О. Мусіна-Пушкіна. Але романтично-сентиментальні погляди вчених і літераторів Росії та України кінця XVIII - початку XIX ст., які відчули уснопоетичну стихію твору й вважали псевдоосіанові пісні Макферсона за еталон давніх пам'яток фольклору, відбилися на трактуванні подібності "Слова" до них. Цю думку М. Карамзіна, висловлену в 1797 році⁵¹, поділяли і автори передмови до першого видання "Слова" в 1800 р⁵². "Ця хибна аналогія, - підкреслює В. Адріанова-Перетц, - протрималася в літературі про "Слово" більше чверті сторіччя. Лише в 30-ті

роки XIX ст. О. С. Пушкін та М. О. Максимович, що одночасно працювали над перекладом "Слова", спрямували дослідників на правильний шлях зіставлень давньоруської поеми з російською і українською народною поезією"⁵³.

О. Пушкін у плані статті з історії російської літератури у 1834 році вмістив поміж літописами й "Словом" казки, пісні, прислів'я. Одночасно студіював збірки російських, сербських, українських пісень, щоб підібрати відповідний матеріал для характеристики художньої образності твору. За визначенням М. Цявловського, "істотне значення для поглиблення зацікавлень Пушкіна до "Слова" мало спілкування поета з Максимовичем"⁵⁴. Але одночасно й думка Пушкіна для Максимовича була значною. У листі до П. В'яземського молодий вчений писав: "Порівнюючи пісні з "Піснею о полку Ігоревім", я знаходжу в них поетичну однорідність, так що цю Пісню... називаю початком тієї південноруської епопеї, яка дзвеніла й дзвенить ще у думках бандуристів і в багатьох піснях українських... Мені б дуже хотілося знати міркування ваше про таку думку й що скаже про це Пушкін"⁵⁵.

Розглядаючи зображально-виражальні засоби "Слова", Максимович доводить їх народність паралельними зіставленнями з українським фольклором. Звичайно, дослідник виходив із надбань попередників у словознавстві, але він, бачачи хибність думок Карамзіна та його послідовників, пішов новим шляхом: вивчення пам'яток літератури Київської Русі методом аналізу та зіставлення зв'язку з фольклором своєї доби та східнослов'янською поезією пізніших часів. Це було новим словом в українському та російському літературознавстві, котрому судилося стати визначним здобутком у філології, а також вагомим внеском Максимовича в історико-порівняльний метод вивчення давньої словесності. В. Данилов з цього приводу зазначає: "Якщо в цьому питанні про зв'язок фразеології "Слова" з усною народною творчістю Максимович не був повним новатором, оскільки до нього на усну пісню при вивченні "Слова" посилалися Граматін і Глаголев, то він поставив його на твердий ґрунт, тому що його попередників зіставлення з прийомами усної творчості були випадковими"⁵⁶.

Паралелі із східнослов'янським фольклором дали змогу побачити вченому "Слово" у взаємозв'язку з усім літературним процесом XII ст., визнати новаторство твору та його значення для розвитку літератури, зокрема усного героїчного епосу пізніших періодів.

М. Максимович намагається знаходити паралелі в особливостях творчого процесу, задуму, стилю автора поеми та письменників, його сучасників, в XIX ст. Він вказує, що "співець Ігоря виводить народну усну поезію на ступінь утворення писемного, на ступінь мистецтва. Він - поет, що народився в епоху усної поезії, наповненої уявленнями та віруваннями свого народу, але він одночасно й поет грамотний, причетний до вищих уявлень свого часу: він поет-письменник. Його пісня наповнена ще всією щирістю та красою народної поезії, але вона є вже твором написаним: у цьому й полягає її значимість у розвитку народної руської поезії"⁵⁷.

"Слово", ввібравши в себе найхарактерніші народнопоетичні засоби з голосінь, слав, билин давньоукраїнської усної поезії, узаконило їх у героїчному епосі XIII ст., проклало шлях для пізнішого східнослов'янського: билин, дум, історичних пісень. Як уже відзначалося не раз, Ю. Биховський, Ф. Колеса переконливо визначили шлях і джерела їх розвитку. Далі ця думка розвивається у дослідженнях В. Адріанової-Перетц, Ю. Соколова, О. Білецького, М. Гудзія та інших літературознавців і фольклористів.

М. Максимович у вступних статтях до збірок пісень 1834 та 1849 років, лекціях 1835 року характеризує стиль поеми на тлі українського та російського фольклору. "З українськими думами, - пише дослідник, - "Слово" зближується своєю просодією - за невизначеним, інколи великим числом стіп у віршах своїх, що звучать різномірною, вільною гармонією й співзвучних звичайно багато на одну риму" (III, 563).

Для підтвердження власної концепції Максимович наводить близькі паралелі між зображенням картин поля битви в "Слові" та українській пісні, де воно порівнюється з ріллею, а смерть воїна в полі - з весіллям. "Ту кровавого вина недоста; ту пирь dokonчяша храбрыє Русичи, сваты попоиша, а сами полегша за землю Руськую".

В українській пісні "Ой кінь біжить, трава шумить" козак, що помирає в степу, відправляє коня з поклоном до матері й просить його сказати їй так про свою смерть:

Ти скажи, коню, що я оженився,
Да поняв собі паняночку -
В чистім полі земляночку.

У російській пісні "Уже как пал туман на сине море", помираючи, воїн також наказує своєму коневі:

Ты скажи моей молодой жене,
Что женился я на другой жене -
На другой жене, мать сырой земле:
Что за ней я взял поле чистое,
Нас посватала сабля острая,
Положила спать калена стрела.

Порівняння смерті воїна з весіллям, говорить Максимович, - інтернаціональне. Воно зафіксоване й у грецькій народній пісні "Останне прощання клефта" зі збірника грецьких народних пісень, перекладених й виданих М. Гнедичем у 1825 році. Така широка географія його побутування засвідчує давність і популярність цього порівняння, а отже, й спільність обставин, що породжують його. Жорстокість битв русичів із половцями повторювалася в кількох вікових війнах українського та російського козацтва з татарами й турками, і народ, пам'ятаючи давньоукраїнські героїчні твори, що оспівували подвиги предків, переносив художні засоби тих часів на прославляння та оспівування нових героїв. Власне, ця потреба й тематика

зближують "Слово" з пізнішими східнослов'янськими пам'ятками. Змінювалися епохи, атрибутика, а засоби художнього зображення в творах творчо засвоювалися все новими й новими поколіннями. Ця генеза є основним аргументом сталої живучості фольклору, що дотично підказує, що "Слово", напевне, було відоме у верхніх військових колах XIII-XVI сторіч.

При аналізі поеми дослідник багато уваги надав коментуванню й розгляду "Плачу Ярославни". Він вважає, що цей уривок поеми "є темою, яка різноманітно розспівується в наповнених коханням жіночих (ліричних піснях про кохання. - М. К.) піснях України" (III, 532). У плачі Ярославни, як і в плачі руських жінок, розроблена давня тема голосіння за вбитими рідними синами, чоловіками, батьками. Поет скупко, але містко вилив тугу осиротілих родин. Краса вірного кохання й безмежне горе об'єдналися в творі у глибокий крик душі, який так вражає, мелодійно продовжив свій розвиток в українській пісні. У них збережені ті ж самі символи: туги, туги дружини, сестри - зозуля; горя, ворогів - чорний ворон; доблесного воїна - орел.

Насипали чумаченьку високу могилу,
Посадили на могилу червону калину.
Прилетіла зозуленька, та й сказала: ку-ку!
Подай, сину! Подай, орле! Хоч правую руку!
- Ой рад би я, моя мати, обидві подати,
Та налягла сира земля, не можна підняти!

Як відзначає Максимович, особливо багато спільного між "Словом" і східнослов'янським фольклором зустрічаємо в поетичних засобах: порівняннях, епітетах, символах. Автор поеми сумну Ярославну порівнює із зигзицею - зозулею (або, як тепер заведено в літературознавстві: з чайкою)58.

Максимович також переконаний, що мелодії українських і російських пісень тісно пов'язані з давньоукраїнськими. "Судячи за піснею Ігореві і навіть за небагатьма в ній уривками з Бояна та за назвою повістей ("трудними" - сумними. - М. К.) можемо зробити висновок, що сумний тон був властивим народній руській поезії вже з давніх часів; тугою наповнена поезія українська, смутком пронизана поезія великоросійська" (III, 558).

Окрім мелодики, східнослов'янська героїчна поезія запозичила з давньоукраїнської "давній розповідний склад", яким написане "Слово", підкреслює Максимович (III, 561).

Учений у "лебединій пісні Давньої Русі", як він називає "Слово", бачив пряму спорідненість з українським фольклором, тому так старанно вивчав дане питання. Він підкреслював багато разів прямий зв'язок твору з усім східнослов'янським фольклором, закликав до поглибленого вивчення даного питання. Вироблений ним метод дослідження творчого зв'язку між писемною та усною літературами розвивали пізніше теоретики та історики літератури, критики В. Белінський, Ф. Буслаєв, М. Костомаров, О. Потебня, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Котляревський, П. Безсонов, О. Міллер, Є.

Карський в ХІХ ст.; Ю. Соколов, С. Орлов, О. Никифоров, В. Адріанова-Перетц, Д. Лихачов, О. Білецький, М. Гудзій, О. Дей та інші - в ХХ ст.

О. Потебня, розвиваючи думку Максимовича, пише про подібність "Слова" і східнослов'янського фольклору: "Порівняння цього роду, з одного боку, можуть пояснити деякі темні місця "Слова", з другого ж - відносять деякі народнопоетичні мотиви до часу не пізніше ХІІ ст. і, таким чином, вносять певну долю хронології у вивчення таких сторін народної поезії, як символіка і паралелізм"⁵⁹.

У своїх працях з давньоукраїнської словесності періоду Київської Русі Максимович вказував на необхідність сукупного вивчення писемних творів, фольклору та історії. У цій триєдності він бачив можливість і здатність правильно й повно відтворити, вивчити духовне життя будь-якої доби, її взаємозв'язків, а отже, і здатність відтворити історію народу в той чи інший період його життя. Для словесності цей метод, на думку вченого, дає можливість з'ясувати її розвиток і поширення на терені країни, зв'язки зі словесністю інших народів, шляхи взаємозбагачення, причини виникнення різних жанрів, напрямів, їх ідейне спрямування. "Слово" дало вченому вдячний матеріал для відтворення епохи другої половини ХІІ ст., що й зробив він у циклі праць, присвячених цій пам'ятці нашої культури. Порівняльний метод вивчення фольклоризму "Слова", наголошує О. Дей, "передбачає обов'язкове використання фольклору усіх східних слов'ян, адже його безпосереднім ґрунтом була жива давньоруська народна творчість, яку чудово знав і різні засоби та жанр якої широко використав анонімний автор "Слова о полку Ігоревім"⁶⁰.

Характеристика "Слова" як народнопоетичного твору писемної літератури Максимовичем за визначенням О. Орлова, "незважаючи на застарілість виразів, неясність термінології та спрощеність деяких понять, до цього часу приваблює своєю чутливістю та глибиною основної думки"⁶¹.

Думка Максимовича про те, що "Слово", відтворивши вік усної поезії, пов'язане досить тісно з пізнішим фольклором, не втратила свого значення, а навпаки, усе більше стає актуальною, оскільки дає можливість розкривати засади авторського стилю, сприяє творчому підходу для текстуального розуміння поеми. Практичні висновки послідовників Максимовича довели важливість такого погляду не лише при вивченні давньоукраїнської поеми, а взагалі при дослідженні зв'язку письменства і фольклору. Як справедливо писав літературознавець світової слави, найавторитетніший за нашого часу знавець культури і літератури Київської Русі Дмитро Лихачов, "досі зберігають свою першорядну цінність дослідження Максимовича про "Слово о полку Ігоревім", особливо з боку його народності та художності"⁶².

1 Максимович М. А. Собрание сочинений: В 3 т. - К., 1876-1880. Т. III. - С. 501. Посилаючись далі на це видання, в дужках після цитат вказуватиметься том римськими, а сторінка - арабськими цифрами (в тексті).

2 Там само. - Т. III. - С. 501. 3 Güttingische Anzeigen von gelehrten Sachen, 1801; 5-203. - С. 2028-2030.

- 4 Ученые записки Московского университета, 1834. - Ч. III. - № VIII. - С. 298-302.
- 5 Там само. - Ч. V. - № 2. - С. 295-308; № 3. - С. 449-490.
- 6 Библиотека для чтения, 1834. - Кн. 4. - Ч. 2. - Отд. 5. - С. 5-7.
- 7 Вестник Европы, 1822. - № 18. - С. 117. 8 Прийма Ф. Я. "Слово о полку Игореве" в русском историко-культурном процессе первой трети XIX в. - Л.: Наука, 1980. - С. 47.
- 9 Данилов В. В. М. А. Максимович в работе над "Словом о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве": Сб. статей под ред. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. - С. 287.
- 10 Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". - М.: Наука, 1972; Соловьев А. В. Ростовские Хронографы и Хронограф Спасо-Ярославского монастыря // Летописи и хроники: Сб. статей 1973 г. - М.: Наука, 1974. - С. 354-359; Охріменко П. П. Коли появилось "Слово" // Прапор, 1984. - № 5. - С. 110-113; Його ж: Величне у віках: До 800-річчя "Слова о полку Ігоревім! // Прапор, 1985. - № 10. - С. 143-154.
- 11 Махновець Л. "Слово о полку Ігоревім" // Слово о полку Ігоревім. - К., Дніпро, 1970. - С. 8; Перетц В. "Слово о полку Ігоревім - пам'ятка феодальної України-Русі XII ст.: Вступ. Текст. Коментар. - К., 1926. - С. 37; Лихачев Д. С. Когда же было написано "Слово о полку Игореве"?: Вопрос о его подлинности // "Слово о полку Игореве": Историко-литературный очерк. - М.: Просвещение, 1982. - С. 144-171.
- 12 Демкова Н. С. К вопросу о времени написания "Слова о полку Игореве" // Вестник ЛГУ, 1973. - № 14; История, язык, литература. - Вып. 3. - С. 72-77; Альшиц Д. Н. Ответ на вопрос № 7 к IV съезду славистов // Сборник ответов на вопросы по литературоведению. - М., 1958. - С. 37-41; Гумилев Л. Н. Солнечное затмение в "Слове о полку Игореве" // Труды отдела древней русской литературы. - Л., Наука, 1976. - С. 121-122. І ще про автентичність "Слова о полку Ігоревім": Яценко Борис // Слово і Час, 2003. - № 7. - С. 3-34.
- 13 Пушкин А. С. Полн. собр. соч. - М.; Л., 1949. - Т. XI. - С. 184.
- 14 Рыбаков Б. А. "Слово о полку Игореве" и его современники"; Охріменко П. П. Коли появилось "Слово"? // Актуальне проблеми "Слова о полку Игореве" // Тезисы докладов и сообщений научной конференции, посвященной 800-летию "Слова". - Суми, 1983.
- 15 Лященко А. И. Этюды о "Слове о полку Игореве" // Известия ОРЯИС, 1926. - Т. XXXI. - С. 137-158.
- 16 Никифоров А. И. "Слово о полку Игореве" - былина XII в. // Автореферат докторської дисертації в ДБ Росії.
- 17 Лихачев Д. С., Бушмен А. С. На траве ковыле... // Литературная газета, 1981, 18 марта.
- 18 Карамзин Н. История государства российского. - СПб., 1816. - Т. 3. - С. 213-214, 218.
- 19 Соловьев С. М. История России. - СПб., 1853. - Т. III.
- 20 Бестужев-Рюмин К. Н. Русская история. - СПб., 1872.

- 45 Охріменко Павло. Величне у віках: До 800-річчя "Слова о полку Ігоревім" // Прапор, 1985. - № 10. - С. 149.
- 46 Робинсон А. А. Русская земля в "Слове о полку Игореве" и памятники древнерусской литературы: Сб. статей. - Л.: Наука, 1976.
- 47 Там само. - С. 124.
- 48 Там само. - С. 136.
- 49 Маркс К., Энгельс Ф. Твори. - К., 1965. - Т. 29. - С. 16.
- 50 Марков П. Г. М. О. Максимович - видатний історик ХІХ ст. - К.: Вид-во КДУ, 1973. - С. 80.
- 51 Spectateur du Nord, 1797, octobr. - PP. 53-72. 52 Героическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. - М., 1800. - С. VI.
- 53 Адрианова-Перетц В. П. Древнерусская литература и фольклор. - С. 99.
- 54 Цявловский М. А. Пушкин и "Слово о полку Игореве" // Новый мир, 1938. - № 5. - С. 263.
- 55 Там само. 56 Данилов В. В. М. А. Максимович в работе над "Словом о полку Игореве". - С. 288.
- 57 Москвитянин, 1845. - Ч. III. - № 3. - Март. - Наука. - С. 4.
- 58 Передмова до "Слова о полку Ігоревім", виданого українською мовою в перекладі М. Максимовича. - К., 1857.
- 59 Филологические записки, 1878. - Т. XVII. - С. 2.
- 60 Дей О. І. До джерел вивчення "Слова о полку Ігоревім" // Народна творчість та етнографія, 1985. - № 6. - С. 18-23.
- 61 Орлов А. С. Слово о полку Игореве. - М., 1938. - С. 42.
- 62 Лихачев Д. С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени - Л., 1985.

ДОДАТОК

ПРАЦІ ПРО М. МАКСИМОВИЧА ЯК ДОСЛІДНИКА "СЛОВА"

1. Адрианова-Перетц В. П. "Слово о полку Игореве": Библиография изданий, переводов и исследований. - М.; Л., 1940. - 110 с.
2. Білокінь І. М. О. Максимович // Наукові записки КДУ. - Т. XIII. - Вип. VI. - С. 219-265.
3. Головенченко Ф. М. "Слово о полку Игореве": Историко-литературный и библиографический очерк. - М.: Изд-во МГПИ им. В. И. Ленина, 1955. - 487 с.
4. Данилов В. В. А. А Котляревський и М. А. Максимович // Русский филологический вестник. - Варшава, 1904. - Т. 61. - Вып. 1. - С. 113-121.
5. Данилов В. В. М. А. Максимович в работе над "Словом о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве": Сб. статей под ред. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. - М.; Л., 1950.
6. Драгоманов М. М. А. Максимович: Некролог // Вестник Европы, 1874. - Т. 2. - С. 442-453.
7. Евсеев Ф. И. Из истории создания поэтического перевода "Слова о полку Игореве" М. А. Максимовича // Тезисы Черниговской областной научно-

- методической конференции, посвященной 800-летию "Слова о полку Игореве". - Чернигов, 1986. - С. 106-107.
8. Еремин И. П. "Слово о полку Игореве" в русской, украинской и белорусской поэзии // Ученые записки ЛГУ. - № 9. - Серия филологических наук. - Л., 1948. - Вып. 13. - С. 35-59.
9. Історія літератури руської: написав Омелян Огоновський. - Львів, 1894. - Ч. IV. - 349 с.
10. Колесса Ф. Про генезу українських народних дум // ЗНТШ. - Львів, 1920. - Т. СXXX. - С. 1-18; 1922. - Т. СXXXII. - С. 1-64.
11. Корпанюк М. П. М. О. Максимович - дослідник літератури Київської Русі і давньої української літератури // Радянське літературознавство, 1987. - № 1. - С. 58-64.
12. Корпанюк М. П. Зв'язок давньоруської літератури з фольклором у працях М. О. Максимовича // УМЛШ, 1988. - № 1. - С. 13-16.
13. Корпанюк М. П. Л. А. Максимович - исследователь древней украинской литературы: Автореф. дис. канд. филол. наук. - К., 1988. - 18 с.
14. Корпанюк М. П. Історичні обставини виникнення "Слова про Ігорів похід" у науковому трактуванні М. О. Максимовича // Историзм и обстоятельства возникновения "Слова о полку Игореве": Тезисы докладов и сообщений второй научной конф. участников семинара по изучению "Слова". - Суми, 1990. - С. 9-11.
15. Корпанюк М. П. Проблема авторства "Слова про Ігорів похід" у трактуванні М. Максимовича і його переклик із сучасними гіпотезами // Проблеми хронології і авторства "Слова про Ігорів похід" у сучасному трактуванні: Тези доповідей та повідомлень III наукової конференції учасників семінару з проблем вивчення "Слова". - Суми, 1992. - С. 32-33.
16. Костомаров Н. О сочинениях М. А. Максимовича // Северный вестник, 1877. - № 25.
17. Лобода А. Заслуги М. А. Максимовича в области языка и словесности // Чтения в Обществе Нестора-летописца. - К., 1905. - Кн. VIII. - Отд. 1. - С. 111-117.
18. Марков П. Г. М. О. Максимович - видатний історик XIX ст. - К.: Вид-во КДУ, 1973. - 234 с.
19. Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. - К.: Вища школа, 1986. - 246 с.
20. Марченко М. І. Історія української культури. - К.: Рад. школа, 1961. - 285 с.
21. Микитась В. Л. Видатний учений // Літературна газета, 1954. - 16 вересня.
22. Мисник П. Д. М. О. Максимович // Література в школі. - К., 1954. - № 5. - С. 85-89.
23. Острянин Д. Х. Світогляд М. О. Максимовича. - К.: Держлітвидав УРСР, 1960. - 163 с.
24. Памяти М. А. Максимовича. - К., 1898. - 102 с. 25. Пінчук С. П. "Слово о полку Ігоревім": Критичний нарис. - К.: Вища школа, 1973. - 129 с.

26. Пономарев С. Михаил Александрович Максимович: Биографический и историко-литературный очерк. - СПб., 1872. - 75 + XX с.
27. Попов П. М. М. О. Максимович // Вісник АН УРСР, 1954. - № 10. - С. 55-64.
28. Попов П. М. Правильно висвітлювати питання історії науки про народну творчість: Про спадщину М. О. Максимовича. - К., 1954. - С. 140-152.
29. Прийма Ф. Я. "Слово о полку Игореве" в русском историко-культурном процессе первой трети XIX в. - Л.: Наука, 1980. - 243 с.
30. Рецензия О. Сенковского на русский перевод "Слова о полку Игореве" М. А. Максимовичем // Библиотека для чтения, 1837. - Т. XXIV. - С. 33-37.
31. Рецензия на украинский перевод "Слова" М. А. Максимовичем // Киевские губернские ведомости, 1857. - № 26. - С. 181-183.
32. Рецензия на украинский перевод "Слова" М. А. Максимовичем // Русский инвалид, 1857. - № 161.
33. Рецензия на украинский перевод "Слова" М. А. Максимовичем // Санктпетербургские ведомости, 1857. - № 204. - 21 сентября.
34. Соболевський А. М. Максимович М. А. // Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. университета св. Владимира: 1834-1884. - К., 1884. - С. 379-397.
35. Стешенко И. Михаил Александрович Максимович: К столетию годовщины его рождения. - К., 1904. - 31 с.
36. Століття "Малоросійських пісень" М. О. Максимовича // УАН. - Історична секція. - Комісія історичної пісенності. - К., 1927. - 30 с.
37. Студинський Кирило. Галичани в гостині у Михайла Максимовича 1872 р. - Львів: НТШ, 1935. - Т. 153. - С. 209-233.
38. Титов А. Биографический очерк М. А. Максимовича. Письма М. А. Максимовича // ЧОДР, 1887. - Кн. 1. - С. 119-128.
39. Тиховский Ю. Прозой или стихами написано "Слово о полку Игореве"? // Киевская старина, 1893. - Кн. 10. - Т. 43. - С. 29-54.
40. Федченко П. М. М. О. Максимович - видатний учений-енциклопедист // Радянське літературознавство, 1984. - № 10. - С. 42-50.
41. Чаев А. М. А. Максимович // Русский архив, 1874. - Кн. 2. - С. 1055-1057.
42. Чередниченко Варвара. Піонер української науки // Література і мистецтво, 1943. - № 19.
43. Чернявський Микола. М. О. Максимович як наш перший перекладач "Слова про Ігорів похід" // Україна, 1929, грудень. - С. 3-9.
44. Чивилихин Владимир. Память // Наш современник, 1984. - № 3. - С. 98-128; № 4. - С. 90-130.
45. Мудрик С. П. Философские и естественно-научные взгляды М. А. Максимовича: Автореферат дисс. канд. философ. наук. - К., 1955. - 293 с.
46. Юбилей 50-летней учено-литературной деятельности М. А. Максимовича: 1821-1871. - К., 1871. - 74 с.

Костриця М. КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА У КИЄВІ (1873 – 1876 рр.) // Історія української географії. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. — Вип. 10(2). — С. 27-32.

Припинення діяльності Комісії для опису Київського навчального округу лише на певний час загальмувало становлення організаційних форм українського географічного краєзнавства.

Починаючи з середини 50-х років XIX ст., поживається діяльність учених-природознавців Київського університету Св. Володимира, пов'язана, насамперед із пробудженням після поразки Росії в Кримській війні (1853–1856 рр.) суспільного руху та включенням до гімназійних програм циклу природничих дисциплін. Терпимість царських властей до пробудження підвищеного інтересу до природознавства пояснювалась тим, що, за словами К.А.Тімірязєва, "...природничі науки, як найбільш віддалені від політики, вважалися і найбільш нешкідливими; їм не відмовляли навіть у відомій пошані, відкривали доступ до загальної системи навчання – до кадетських корпусів включно" [1].

Після відміни кріпосного права (1861) за новим університетським статутом з'явилася можливість організувати при університетах Товариства дослідників природи. Їх виникнення відображало наукові тенденції Західної Європи, де природничі науки вступали в блискучу епоху свого розвитку.

Організаційне засідання Київського товариства дослідників природи (КТДП) відбулося 28 лютого 1869 р. у приміщенні університету Св.Володимира. Ініціатором створення КТДП були зоолог К. Ф. Кесслер і біолог-еволюціоніст О.О.Ковалевський. Активну участь у діяльності товариства у різний час брали геологи М.І.Андрусов, К.М.Феофілактів, В.Ю.Тарасенко, геолог і географ П.А.Тутковський, ботаніки О.С.Рогович, І.Ф.Шмальгаузен, зоолог О.О.Коротнєв та ін.

Завдання, структура і напрямки діяльності Товариства визначалися статутом. Головна мета полягала у дослідженні органічної і неорганічної природи території, що входила до Київського навчального округу, необхідно сприяти розвитку природничих наук взагалі та поширювати природничо-історичні знання [2]. Для реалізації цих завдань планувалося спорядження експедицій та екскурсій для проведення наукових досліджень і збирання природничо-історичних предметів. 1870 р. було започатковано видання "Записок Киевского общества естествоиспытателей", на сторінках яких члени Товариства регулярно публікували матеріали своїх досліджень [3]. Внаслідок краєзнавчих експедицій членами товариства було складено і видано перші геологічні карти Києва і Київської губернії, проведено дослідження різноманітних компонентів природи території Київського навчального округу, інших регіонів України, зокрема Чорного і Азовського морів.

Таким чином, Товариство природодослідників прийняло естафету краєзнавчого дослідження України від Комісії для опису Київського

навчального округу і заклало підґрунтя для відкриття в 1873 р. у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Вирішальну роль у відкритті відділу Російського географічного товариства (далі – РГТ) у Києві відіграв уродженець Київщини, видатний вчений-етнограф, географ, автор слів національного гімну "Ще не вмерла Україна" Павло Платонович Чубинський (1839 – 1884) [4]. Випускник юридичного факультету Петербурзького університету, П.П.Чубинський ще в студентські роки познайомився з віце-президентом РГТ П.П.Семеновим, зі своїм ровесником-офіцером, слухачем Академії Генерального штабу Миколою Пржевальським, відомим на той час географом-мандрівником Миколою Миклухо-Маклаєм, який уже побував на Канарських островах, Червоному морі. Регулярно відвідував Павло Платонович лекції відомих географів в університеті. За сприяння П.П.Семенова Павлу Платоновичу дозволили брати участь у роботі відділу етнографії Російського географічного товариства. Він мріє про організацію комплексної експедиції з метою вивчення південно-західної частини імперії. Починає збирати матеріали про Україну, шукає підтримки у друзів і знайомих, зокрема у М.Костомарова, П.Куліша, Т.Рильського та ін. [5]. Та свій задум він зміг втілити лише у 1869 р., відбувши за українофільську діяльність та участь в нелегальній Київській громаді 6,5 років вислання до Архангельської губернії. Навіть у висланні дослідник часу не марнував. У далекому Архангельську П.Чубинський вражає всіх своєю бурхливою краєзнавчою діяльністю. Тут він вивчав хлібну продуктивність і торгівлю зерном на Півночі Європейської частини імперії. Матеріали етнографічного дослідження краю він надіслав до РГТ, де вони отримали високу оцінку фахівців. За "активные труды" у вивченні Півночі, РГТ нагороджує П.П.Чубинського у 1866 р. срібною медаллю. Цього ж року він став членом Вільного економічного товариства, а ще через рік – дійсним членом РГТ. 1869 р. за клопотанням П.П.Семенова вчений одержав дозвіл повернутися в Україну і йому доручають під егідою Російського географічного товариства очолити комплексну краєзнавчу етнографічно-статистичну експедицію до Південно-Західного краю.

Задум про спорядження такої експедиції зародився ще 1862 р. У рескрипті, виданому 8 вересня 1862 р. Олександром II, зокрема зазначалося: "Высочайше повелеть соизволил передать из сумм Министерства в Русское географическое общество десять тысяч рублей для отправления в 1863 г. назначенной экспедиции". Перед членами експедиції були поставлені завдання: 1) дослідити народності Південно-Західного краю, а саме – етнічні відмінності, які проявляються в мові, звичаях; відносну чисельність етнічних груп, важливі етнографічні кордони; 2) дослідити розподіл населення за віросповіданнями та міру його релігійності і культури; 3) дослідити господарський побут етнічних груп краю і рівень їх матеріального благополуччя [7].

В Україні дослідженнями мали бути охоплені Київська, Волинська і Подільська губернії. Проте польське повстання 1863 року перешкодило реалізувати цей задум. Приступивши до обов'язків керівника експедиції,

П.П.Чубинський значно розширив коло запланованих раніше досліджень. У передмові до першого тому "Трудов" Павло Плато-нович, зокрема зазначав: "Сперва я указал на необходимость раздвинуть пределы исследования, не ограничиваясь Юго-Западным краем в административном смысле..." . Крім раніше запланованих, він залучає до кола досліджень південні повіти Гродненської й Мінської губерній, західні – Люблінської і Сідлецької та північно-східну частину Бессарабії, тобто місця компактного проживання українського населення.

Перша подорож розпочалась взимку 1869 р. Вона пролягала через Київський, Канівський і Черкаський повіти долиною річки Рось. З Бердичівського повіту експедиція переїхала у Житомирський повіт на Волині. Звідси відправились долиною річки Случ через Новоград-Волинський і Старокостянтинівський повіти в Подільську губернію. Тут досліджувались Проскурівський, Ушицький і Кам'янець-Подільський повіти. Далі Чубинський подався в Бессарабію, об'їхав Хотинський повіт, а потім повернувся в Подільську губернію (Ушицький, Проскурівський і Кам'янець-Подільський повіти). Потім досліджувалися Старокостянтинівський, Кременецький, Дубенецький і Володимир-Волинський повіти Волинської губернії. Звідси в Люблінську, Мінську і Гродненську губернії, потім – на Волинь – Ковельський, Луцький, Ровенський, Новоград-Волинський, Житомирський і Радомишльський повіти та в Київ. На другу зиму в 1870 р., П.Чубинський вирушив через Радомишльський повіт Київської губернії на північну окраїну Волинської губернії (Ковельський, Луцький, Рівненський повіти) і завершив його у Радомишлі. Під час третьої подорожі – влітку 1870 р. – члени експедиції обстежували Полтавську, Київську і Подільську губернії.

Загалом впродовж 1869–1870 років члени експедиції обстежили 36 повітів Правобережної України, 1 повіт Бессарабії, 9 повітів Люблінської і Сидлецької губерній, 4 повіти Гродненської, 2 – Мінської і 2 – Полтавської губерній. Членами експедиції, у складі якої під керівництвом П.П.Чубинського брали участь І.Чередниченко, В.Кравцов, П.Раєвський, Б.Ілляшевич і К.Кардаш, менше, ніж за два роки було зібрано 12 томів унікальних матеріалів. Відділення етнографії РГТ на своєму засіданні 1871 р., на якому був присутній М.Костомаров, розглянуло ці матеріали і вирішило "в видах уменьшения расходов такого гражданского материала" видати 7 томів (9 книжок), обсягом понад 300 друкованих аркушів.

"За особенно полезные труды в экспедициях, снаряженных Обществом" П.Чубинського нагородили золотою медаллю РГТ (1873), премією Російської академії наук (1879), а також золотою медаллю виставки Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875). До речі, відбір експонатів на цю виставку здійснювала комісія на чолі з М.П.Драгомановим [8]. Для географів особливо цінний VII том з трьома картами: "Карта южно-русских наречий и говоров" (це була одна з перших досить точних карт розселення українців), "Карта еврейского населения Юго-Западного края", "Карта католиков, в т. ч. поляков Юго-Западного края". Дві останні – це карти розселення найбільших

на той час етнічних меншин – євреїв і поляків у Правобережній Україні, на Волині і Бессарабії.

Праці П.П.Чубинського виводили географічне краєзнавство з регіонального на всеукраїнський і надукраїнський рівень. За словами академіка Л.С.Берга, "Труды" експедиції П.П.Чубинського стали "найвидатнішим явищем в історії", стали унікальною і неперевершеною народознавчою енциклопедією України, в якій акумульовані найхарактерніші риси, звичаї, традиції, обряди й інші історичні, етносоціальні та економічні відомості мешканців краю. Зазначимо, що П.П.Чубинський й далі продовжував вивчення теренів України, зокрема досліджував торфові ресурси і виготовлення заліза на Поліссі ("О торфе Киевской губернии" (1873), "О возникшем производстве железа на Вольни" (1875).

Незаперечний успіх етнографічної експедиції в Південно-Західний край, пожвавлення в Україні дослідницько-краєзнавчого руху вимагали утворення спеціального наукового центру. За цю справу й взявся П.П.Чубинський. У листі до М.О.Максимовича від 25 січня 1872 р. він писав: "На днях я еду в Киев, где пробуду больше двух недель. Там я буду ходатайствовать о создании Южного отдела Рус-ского Географического Общества. "Эта организация необходима, она сдвинула б изучение края и народа. В Петербурге этому очень сочувствуют. Я знаю многих людей, желающих стать основа-телями отдела. Ваш авторитет в этом деле имел би исключительное значение". Високий авторитет П.Чубинського, як визначного дослідника-крає-знавця, дав змогу прискорити реалізацію давньої ідеї про створення у Києві регіонального краєзнавчого центру. Як відомо, пропозицію про створення відділу Російського географічного товариства висувала ще Комісія для опису губерній Київського навчального округу. П.П.Чубинський, підтримуючи цю ідею, запропонував розширити функції губернських статистичних комітетів до окружних, надавши їм обов'язки координаторів регіональних краєзнавчих центрів з комплексного дослідження підвідомчих їм територій.

Спираючись на підтримку М.О.Максимовича, О.Ф.Кістяківського, В.Б.Антоновича, М.І.Петрова, М.П.Драгоманова та інших учених, П.П.Чубинський уже 15 лютого 1872 р. подав Київському генерал-губернаторові О.М.Дондукову-Корсакову проект статуту Південно-Західного відділу РГТ [12]. Князь М.О.Дондуков-Корсаков прихильно поставився до цієї ідеї і всіляко сприяв дальшому розгляду проекту статуту у вищих інстанціях. Хоча правління Російського Географічного товариства та царський уряд зрештою погодилися на заснування Південно-Західного відділу РГТ, але його роль зводили до "вивчення губерній Київського навчального округу у всіх тих напрямках, які складають предмет дослідження товариства і особливо з ... статистики та етнографії" [13]. По суті, це була спроба урядовців на базі Південно-Західного відділу лише реанімувати колишню Комісію для опису губерній Київського навчального округу. Та практика діяльності новоутвореної науково-краєзнавчої установи порушила ці плани [14].

Офіційне відкриття в Києві Південно-Західного відділу РГТ відбулося 13 лютого 1873 року в актовому залі контори Державного банку. На засіданні 17-ти членів-засновників (П.П.Чубинський, В.Б.Антонович, П.Г.Житецький, К.П.Михальчук, Г.П.Галаган, В.Ф.Симиренко та інші відомі наукові і громадські діячі) князь М.О.Дондуков-Корсаков ознайомив присутніх з "Положенням" про Південно-Західний відділ і пожертвував у фонд товариства перший грошовий внесок (500 руб). Головою відділу обрали Г.П.Галагана, популярного в Києві мецената, людину, що вболівала за виховання національної інтелігенції і матеріально підтримувала вітчизняну науку. Управителем справ одноставно обрали П.П.Чубинського. Йому ж надали почесне право виступати з програмною промовою [15]. Слід вважати, що з цього дня починає вести свій літопис наукове географічне краєзнавство як організаційна структура. А відомий історик Н.Д.Полонська-Василенко справедливо вважає цю подію першим кроком до створення майбутньої Академії наук України [16]. Один з найсумлінніших дослідників історії Південно-Західного відділу Російського географічного товариства Ф.Савченко дуже вдало назвав період 70-х років XIX ст. часом "українського науково-культурного самовизначення" [17]. Ф.Савченко цілком слушно зазначав, що Київський відділ, на відміну від інших регіональних відділів РГТ, зокрема Кавказького, мав національне обличчя, "український характер".

У вступній промові на першому засіданні новоутвореного Товариства П.П.Чубинський наголосив, що утворення відділу покликане пожвавити економічний й інтелектуальний стан суспільства, сприяти виникненню нових наукових осередків в Україні. Зазначивши, що одним з головних завдань відділу є організація етнографічно-статистичного вивчення краю, насамперед трьох основних етнографічних типів – українського, польського і єврейського. Згадавши імена видатних українських і польських дослідників краю, Чубинський закликав присутніх працювати на користь країни, "откуда пошла есть русская земля".

Навколо Товариства згуртувався потужний прошарок української інтелігенції. Його активними членами були В.Б.Антонович, М.П.Драгоманов, П.Г.Житецький, М.І.Зібер, О.Ф.Кістяківський, О.В.Клосовський, О.М.Лазаревський, М.В.Лисенко, С.О.Подолінський, О.О.Русов, І.Я.Рудченко, М.П.Старицький, М.П.Яснопольський. З перших днів існування Відділ розгорнув активне дослідження природних умов і соціально-економічного життя краю. Зокрема, К.М.Феофілактів здійснював вивчення геологічної будови і рельєфу, О.С.Рогович – рослинного світу, О.В.Клосовський – клімату, П.П.Чубинський, М.І.Зібер, С.А.Подолінський – населення, М.П.Яснопольський – стан хлібної торгівлі тощо. Особливу увагу вчені звертали на краєзнавче вивчення Києва, провівши 2 березня 1874 року одноденний перепис населення міста. Перепис дав цінні відомості про кількісний, становий, релігійний, національний склад населення, допоміг

скласти розгорнуту краєзнавчу економіко-географічну характеристику міських жителів, яких, до речі, за переписом налічувалось 127551 осіб.

За матеріалами перепису у 1875 р. побачила світ книга "Киев и его предместия: Шулявка, Соломинка с Протасовым Яром, Байкова гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 года, произведенной и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества". Книга містила значний статистичний матеріал, але була вкрай вороже зустрінута реакційними колами. Їх рупор – газета "Киевлянин", яку редагував професор університету В.Шульгін, вміщувала інспіровані властями матеріали, де висловлювався сумнів з приводу достовірності наведених у праці відомостей про соціальний і національний склад населення міста. Проти цих необґрунтованих звинувачень у "Киевском телеграфе" виступив М.І.Зібер. Тоді "Киевлянин" почав приписувати членам Південно-Західного відділу "...поширення соціалістичних ідей". Це негативно вплинуло на долю цієї науково-краєзнавчої організації.

Важливе місце в діяльності відділу займало налагодження відносин з іншими науковими товариствами й установами, обмін друкованою продукцією, складання і поширення програм для збирання матеріалів про край і предметів для музею, підготовка та заслуховування рефератів. Було закладено бібліотеку та музей.

У 1874 р. відділ одержав запрошення взяти участь у Географічному конгресі і географічній виставці в Парижі. Для відбору колекцій і складання бібліографічного огляду головних географічних та етнографічних праць про край, як було зазначено вище, було створено комісію під головуванням М.П.Драгоманова. На виставку надіслана колекція фотографій видів місцевості України, типів жителів та узорів-орнаментів.

Свої реферати на виставку представили: В.Б.Антонович "Про ремісничу і фабричну виробничу діяльність у Південно-Західному краї в кінці XVIII ст.", М.П.Яснопольський "Про умови торгівлі Південно-Західного краю і Малоросії з північно-західними і особливо польськими ринками", О.В.Клосовський "Деякі дані для кліматології м. Києва", О.К.Волков "Про сільські ярмарки та значення їх для вивчення кустарної промисловості", О.О.Русов "Російські тракти кінця XVII і XVIII ст." та "Деякі дані про Дніпро із атласа кінця минулого століття". Протягом восьми місяців відділ мав свій друкований орган – газету "Киевский телеграф". За матеріалами перепису населення 1874 року на сторінках "Киевского телеграфа" вийшло цілий ряд аналітичних матеріалів, зокрема "О жилище бедного населения Киева", "Квартирный вопрос в Киеве", "Женский труд в Киеве" та ін. [19].

Науковим органом відділу стали "Записки Юго-Западного отдела РГО", хоча фактично видавнича діяльність відділу розпочалася ще з перших днів його заснування, коли вийшли в світ три томи "Трудов" етнографічно-статистичної експедиції П.П.Чубинського.

Впродовж 1874 – 1875 років побачили світ два томи "Записок". Серед найцікавіших краєзнавчих публікацій до них вміщено статті О.Клосовського про клімат Києва, бібліографічний покажчик праць О.Роговича, присвячений природі Київщини, статті О.Русова про Остапа Вересая, М.Драгоманова – про відголоски лицарської поезії в руських (тобто українських) народних піснях. В узагальненому вигляді було видрукувано матеріали перепису населення Києва.

У зв'язку з проведенням перепису П.Чубинський повідомляв віце-президента РГТ П.П.Семенова: "Юго-Западный отдел уже имел честь сообщить Вам о полном успехе переписи, о результатах её, по которым вказалось жителем в Киеве, не считая предместей, на 50 % почти более, чем считалось официально" [20]. У звіті, представленому князем М.О.Дондуковим-Корсаковим у грудні 1873 року правлінню РГТ, зокрема повідомлялося: "В первый же год своего существования Отдел успел составить и распространить обмерные программы для собирания сведений о крае, что вызвало уже присылку в Отдел разнообразных материалов, (...) выслушал 10 рефератов, касающихся края в естественно-историческом, этнографическом и статистическом отношениях, что дало возможность приступить к напечатанию очередного тома "Записок", (...) положил основание этнографическому музею, в который поступило уже до 800 предметов".

Наукова продукція відділу дістала широкий міжнародний розголос. У рецензії на два перші випуски "Записок" англійський вчений У.Ральстон писав: "Книги, про які ми говоримо, прекрасно характеризують вчених, що завдяки своїй високій працездатності випустили їх у світ. Ніде на світі не видають тепер подібних книг краще, ніж у Росії".

Науковці товариства склали програму комплексного краєзнавчого дослідження території України, яка мала 33 питання з топографії, орографії, гідрографії, вивчення ґрунтів, клімату і атмосферних явищ, рослин, тваринного світу, шляхів сполучення, населення, історії поселень, охорони природи. Не залишалися осторонь питання культури, етнографії, освіти, мови. Відділ проводив широку просвітницьку діяльність. При Товаристві було засновано бібліотеку, яка налічувала понад тисячу наукових видань, а також музей, що мав близько 3 тис. експонатів. Наприкінці 1873 р. відділ складався із 102 членів, з яких 57 перебувало в Києві, 45 – поза ним. Завдяки прихильному ставленню до Відділу князя М.О.Дондукова-Корсакова і за його підтримкою, крім дійсних членів, з різних куточків України, "членами-соревнователями" Товариства стали 13 осіб.²³ Кількість членів постійно збільшувалося. На момент закриття в Південно-Західному відділу налічувалось вже близько 200 осіб.

Члени відділу взяли найактивнішу участь у III Археологічному з'їзді, що відбувся у серпні – вересні 1874 року в Києві. За висловом Ф.Савченка, "з'їзд був блискучим виявом тієї високої наукової організованості, тих досягнень з боку наукового осередку "Старої Громади" – Відділу Географ. Т-ва у Києві, що саме дійшов свого найвищого розквіту" [24]. Національно свідомі вчені

сподівалися, що археологічний з'їзд принесе велику користь становленню "українофільської справи в Росії", сприятиме дальшому розвитку української науки. М.С.Грушевський згодом так схарактеризував тогочасну суспільно-політичну ситуацію в Україні: "Археологічний з'їзд 1874р., що дійсно випав блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздразнивши ним його ворогів, пхнув їх до нових "засобів боротьби".

Бурхливий приплив до Відділу освічених людей з місцевих уродженців з яскраво означеною національною самосвідомістю, палка, жагуча захопленість їх "національним матеріалом", виявлення архівних документів, що свідчили зовсім не на користь імперської політики Росії, – усе це викликало активний супротив реакційної частини членів Відділу, який з їх легкої руки "удостоївся" ярлика "українофільського кагалу, що під прапором науки проводить політичний сепаратизм". [25].

Оскільки головні звинувачення спрямовувалися особисто проти П.Чубинського, він вимушений був заявити про свою відставку. У кінці березня 1875 року головою Відділу переважною більшістю голосів було обрано визнаного лідера українського руху професора університету Св. Володимира В.Б.Антоновича, а його заступником – П.П.Чубинського. Враховуючи, що В.Б.Антонович очолював Археографічну комісію, а також завідував кабінетом старожитностей при університеті, це відкривало можливості для тісного співробітництва Комісії і Відділу. Таким чином, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства зробив серйозну заявку на роль не лише регіонального, але й загальноукраїнського науково-краснавчого центру [26]. Та після видання Олександром II сумнозвісного Емського указу, дні Відділу були вже злічені. Кульмінаційним моментом стала заява М.В.Юзефовича про вихід з членів Товариства. В одному з квітневих чисел "Киевлянина", пояснюючи причини свого вчинку, він відверто звинуватив Відділ в українофільстві. На той час це було дуже серйозним звинуваченням [27].

Намагаючись запобігти жорстких заходів щодо відділу, П.П.Чубинський виїхав до Петербурга з доповідною запискою і просив заступника голови П.П.Семенова передати її міністру внутрішніх справ О.Тимашеву [28]. Яким чином розгорталася далі подія, відомостей в архівах не виявлено. Але достеменно відомо, що О.Тимашев надіслав лист (від 7 липня 1875 року) на ім'я президента РГТ великого князя Костянтина Миколайовича, в якому, зокрема зазначалося: "...В виду обнаруженных в последнее время на Юго-Западе России особого рода пропагандистов, зараженных так называемых украинофильством, а также распространения в народе переводов учебников и молитвенников на малороссийском языке, Государю Императору благоугодно было высочайше повелеть всесторонне обсудить зтот вопрос в Особом Совещании из лиц, Его Величеством указанных" [29]. На журналі цієї наради Олександр II власноручно виніс такий вердикт: "...Исполнить, но с тем, чтобы Отдел Географического общества в Киеве в нынешнем его составе был закрыт, и чтобы открытие его вновь не могло состояться иначе, как с моего разрешения по представлению министра внутренних дел" [30].

Закриття відділу стало важким ударом для української науки, краєзнавства і національного руху загалом. М. Драгоманова і П. Чубинського (останнього з ярликом "невиправного і небезпечного агітатора") було вислано за межі України, закрито газету "Киевский телеграф", все майно відділу – музей, бібліотеку і архів передано Церковно-археологічному товариству при Київській духовній академії.

У 1898 р. під час проведення в Києві з'їзду природодослідників і лікарів ініціативною групою, яка заручилась підтримкою генерал-губернатора М. Драгомирова, було порушено питання про утворення Південного відділу РГТ, який охоплював би територію всієї України [31]. Проте цю ініціативу у Петербурзі залишили без уваги.

Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства проіснував лише три роки. Проте він залишив помітний слід в науковому дослідженні Волині, Київщини, Поділля й інших районів України, сприяв консолідації краєзнавчого руху. Головним його здобутком було те, що до нього схилялася українська національна інтелігенція, яка активно включилася в розбудову української науки і краєзнавства, переконливо довівши їх високе реноме на міжнародному рівні.

Особливо велике значення мала розроблена відділом методика ведення краєзнавчої роботи, зокрема новаторські на той час методи фронтальних обстежень, опитувань, анкетування тощо. Неоціненним надбанням українського краєзнавства цього періоду стала багатотомна комплексна праця П. П. Чубинського "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край", яка слугувала взірцем для багатьох наступних поколінь краєзнавців.

На жаль, всі спроби інституалізації краєзнавчого руху у другій половині XIX ст. в Україні виявилися невдалими. Як справедливо зазначає сучасний історик Я. Верменич, будь-які спроби вести краєзнавчу роботу на регіональному рівні в системне русло розглядалися офіційною владою як приховане посягання на державну єдність Росії. Царський уряд у діяльності Київського відділу вбачав загрозу і небезпеку відходу від центристських вказівок, більше того, осмислення національної самобутності української культури і науки ставило під сумнів "росієцентриський" фокус української історії, сприяло живленню відцентрових настроїв [32]. У зв'язку з цим було терміново прийнято Емський указ 1876 року, згідно якого й відбулася ліквідація Відділу.

Література

1. Тімірязев К. А. Развитие естествознания в России в эпоху 60–х годов // Собрание сочинений. – Москва, 1939. – Т. 8. – С. 143.
2. Краткий отчет о деятельности Киевского общества естествоиспытателей за 1870 год // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – 1871. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 287.

3. Записки Киевского общества естествоиспытателей. – Т. 1–27. – К., 1870–1929; Записки Київського товариства природознавців. – Вип. 1–3. – К., 1926–28.
4. Чередниченко Д. Павло Чубинський. Есе // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 47–59; Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 242.
5. Мельничук Іван. Талант і відданість // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1998. – № 29–32. – С. 2.
6. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Т. 1. – С. 4.
7. Там само. – С. 4.
8. Там само. – С. 5.
9. Мельничук Іван. Вказана праця.
10. Чередниченко Д. Вказана праця. – С. 66.
11. Там само. – С. 55.
12. Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України. – Відділ рукописів (Далі – ЦНБ ВР). – Ф. 1. – Од. зб. 706. – Арк. 2–8.
13. Устав Юго-Западного отдела // Записки Юго-Запад. отдела ИРГО. – К., 1874. – Т. 1. – С. 1–2.
14. Баженов Л. В. Вказана праця. – С. 87.
15. Киевлянин. – 1873. – 17 февр.
16. Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія Наук: Нарис історії. – К., 1993. – С. 9.
17. Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень – лютий. – С. 15–22.
18. Записки Юго-Западного отдела ИРГО за 1873 г. – Т. 1. – К., 1874. – С. 5–6.
19. Киевский телеграф. – 1875. – № 6, № 75; 1876. – № 9.
20. Ученый архив Русского географического общества. – Ф. 1. – Спр. 17. – Арк. 39.
21. Там само. – Арк. 36.
22. Athenaeum. – 1874. – 29 серп.
23. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Х. – К.: Держ. вид-во України, 1930.
24. Там само.
25. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. – Т. 1. – К., 1970. – С. 60.
26. Верменич Я. Історико-краєзнавчі дослідження в діяльності Південно-Західного відділу Руського географічного товариства (1873–1876 рр.) // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 88.

- 27.Пасько-Єфимова І. Осередок і опора // Старожитності. – 1993. – № 9–10. – С. 27.
- 28.Щоденник Олександра Кістяківського // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 31.
- 29.Ученый архив Русского географического общества. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1., звор.
- 30.Там само.
- 31.Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – С. 121–122.
- 32.Верменич Я. В. Роль Товариства дослідників Волині у становленні регіонально-історичного напрямку в українознавстві // Велика Волинь: минуле і сучасне: Мат-ли міжнародної наук.-краєзн. конференції, жовтень 1994 р. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка. – 1994. – С. 32–34.

Лисюк Н. МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ ПРО СИМВОЛІКУ НАЗВ РОСЛИН В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ // НТЕ. – 2004. – № 5. – С.72

Говорячи про тлумачення М. О. Максимовичем рослинного коду українського фольклору, насамперед слід зазначити в дещо ширшому плані, що першому дослідникові українського фольклору вдалось одразу окреслити основоположні для нього "онтологічні структурні моделі", а саме їх три первинних природничих типи, за класифікацією О. Ф. Лосева: 1) з неорганічної природи (вогнь, золото, світло, блиск, морок, вода, повітря, земля); 2) з неорганічної й одухотвореної природи (троянда, ліс, квітка, джунглі, вишневий сад); 3) з одухотвореної, але долюдської природи (тварини і птахи)¹. А відтак уже в першій праці М. Максимовича ми стикаємося з виокремленням в усній народнопоетичній творчості, якщо говорити в сучасних термінах, рослинного, тваринного та метеорологічного кодів.

Викликає неабиякий інтерес і перша спроба пояснити засади застосування цих кодів у фольклорі. "Дух, - писав учений, - не знаходячи ще в собі самому особливих форм для повного вираження в його глибині почуттів, що народжуються, мимоволі звертається до природи, з якою він, за своїм немовлятством, іще дружній і в її предметах бачить, відчуває подобу набагато наочніше і вірніше"². Отже, вчений наголошує на притаманному фольклорові принципі тотального олюднення природи, пов'язаному з вихідним нерозрізненням природи і людини, через що людина помічала у всесвіті лише ті якості, що їх мала сама, і приписувала йому ту ж процесуальність, яка притаманна їй. Інакше кажучи, вдивляючись у навколишній світ як гігантське свічадо, у рамках міфологічного мислення людина бачила лише саму себе. З цього ототожнення природи з людиною, як пише М. Максимович далі, йдуть також її довірливі "бесіди з буйним вітром, дрібним дощем, чорними хмарами" - як із рівнею собі. У "Днях і місяцях українського селянина" М. Максимович навіть намагається окреслити міфологічні зв'язки людини з природним довкіллям у рамках "макробіотики", зауважуючи, що напровесні "топчуть ряст для того, щоб довго жити", а відтак "якщо одужує важкохвора людина, то кажуть: "Уже виліз на ряст", а коли хто помре, то кажуть: "Дуба дав"³.

Таке бачення корениться в постулаті італійського просвітителя Дж. Віко, сформульованому на початку XVIII століття в його "Засадах нової науки про загальну природу народів", суть якого в тому, що на першій, "божественній", стадії розвитку людського суспільства, яка є відповідником періоду дитинства (в онтогенезі), людина піддає природу доконечній персоніфікації. У ширшому значенні цей підхід до "народної словесності" дістав своє вираження вже в наступному столітті - у концепціях представників німецької, а згодом і російсько-української натуралістичної,

або, як прийнято її називати на наших теренах, міфологічної школи (О. Афанасьєв, Ф. Буслаєв, О. Веселовський, О. Потебня) щодо всеосяжної антропоморфізації явищ у традиційному народному світогляді, а набагато пізніше, у ХХ столітті, - вилився в концепцію єдності в міфологічному світобаченні мікро- і макрокосму (М. Бахтін, О. Фрейдєнберг, А. Гуревич, Вяч. Іванов, В. Топоров та ін.).

Водночас у наведеній вище цитаті М. Максимовича стосовно "особливої форми" висловлення людських почуттів привертає увагу й спроба осмислення притаманного фольклорові механізму психологізації природи - наділення її людськими емоціями та "делегування" їй функції відображення психічного стану людей, які виражаються за допомогою перекодування їх метеорологічним, тваринним і рослинним кодами. "Віща зозуля, самотній явір, плачуча верба, гнучкі лози, печальна калина, хрещатий барвінок - емблеми окремих станів духу..."⁴ - робить висновок вчений. Пізніше він стверджуватиме, що верба в українському пісенному фольклорі є "деревом жалю і смутку, яке своїм шумом віщує розлуку або смерть", наводячи як приклад слова думи: То не верби лугові зашуміли, / Як безбожні ушкали налетіли, / Хведора Безрідного постріляли, порубали... (105). Зазначимо принагідно, що такий само підхід учений застосував і щодо зоо- та орнітоморфних символів, тлумачачи їх у ширшому діапазоні - також як символи окремих людських якостей (сокіл - "символ хоробрості і швидкості в нападі"; зегзиця (зозуля) - символ "сирітства і сімейного смутку в українців", галка - "символ розлуки"; тур - символ "хоробрості і сили" тощо). Щоправда, широкого розвитку в працях М. Максимовича теза щодо відповідності емоційних станів природи і людини та уособлення останніх у рослинних символах не дістала, зате вона набула значного резонансу в працях кількох наступних поколінь українських фольклористів, насамперед у М. Костомарова та О. Потебні, спонукавши їх до більш детального дослідження пласту "психологічної" символіки рослинності. Водночас М. Максимович почав прокладати й інший шлях до вивчення фольклорних фітоморфних символів, що можна було б назвати його природничо-науковим, а точніше, позитивістським. Як відомо, "склавши магістерський іспит по природничій сфері", він "відгуляв масляну в Малоросії в батьківській хаті і повернувся в Москву з щедрим ужинком малоросійських пісень", і коли вже друкувалася перша українська фольклорна збірка, писав магістерську роботу "Про системи рослинного царства" ("Автобіографія"). Відтак стає зрозуміло, чому цей учень-універсаліст сприймав народнопісенну флору крізь призму наукової систематики рослин і намагався ідентифікувати кожну рослину, яка привертала його увагу в народних піснях, подаючи її наукове (латинське) найменування. Вже у його першій праці ми зустрічаємо, наприклад, такі тлумачення: барвінок - трава *Vinca pervinca*, волошка - *Centaureus cyanus*⁵, голубий ряст - *Scilla bifolia* (27), отруйний вех у повір'ях - *Cicuta virosa*, кукуль - *Agrostema arvense* (51), брат-і-сестра - *Melampyrum nemorosum* (104), тирлич - *Gentiana amarella* (116), петрові батоги (цикорій) - *Cichorium intybus*, папороть - *Filix mas* (120) тощо.

У зв'язку з цим слід принагідно згадати відомий жартівливий парадокс, у якому все ж є частка істини: "Значення вченого полягає не в тім, що він зробив, але в тім, на скільки років він затримав розвиток науки". І тут доведеться визнати, що значення небагатьох розрізнених "природничо-наукових" зауважень М. Максимовича для вивчення популярної у фольклорі лексико-тематичної групи фітонімів виявилось вельми вагомим, спонукавши багатьох українських та російських фольклористів й етнографів до наукового пошуку в руслі позитивізму. Згодом, знову-таки в ХХ столітті, виявилось, що цей підхід є неплодним, що засвідчує, зокрема, й номенклатура східнослов'янської фольклорної рослинності, для якої жодні наукові класифікації не дійсні. Адже, по-перше, вона включає не тільки рослини, притаманні даному географічно-природничому середовищу, але, що викликає подив науковця-позитивіста, рослини-екзоти, які в українському кліматі не ростуть, а відтак науково-достовірною уявленням про які творці фольклорних творів не мають, як, наприклад, про "імбир-деревце" (насправді - трав'янисту рослину), пор.: Попід дуброву, попід зелену, / Тамтудий ходит два тесельчики; / Ой тешут, тешут, на Дунай мечут, / Імбир деревце не потопає, / Староста сванейки не сподобає. / Імбир деревце юж потопає, / Йвасейко Марисейку юж сподобає⁶. Зазначимо, що таким екзотом для ХІХ століття, як здається, слід вважати і згадану М. Максимовичем цар-квітку обрядової та соціально-побутової народної лірики - шавлію (шевлію, шальвію, тобто сальвію).

По-друге, до складу цієї тематичної групи у фольклорних творах входять не лише відомі науці дикоростучі та культурні рослини, але й рослини "баснословні", фантастичні, такі, наприклад, як "рай-дерево", "боркун-зілля", "розрив-трава", "нечуй-вітер", "тирлич-трава", "богородицька трава", "ласкавці" та "кудрявці" тощо, що їх неможливо ототожнити із жодним видом рослинності, а відтак співвіднести з реальною флорою можна лише гіпотетично.

По-третє, через це й реальні рослини у фольклорі можуть зображатись у суто фантастичному ракурсі. Приміром, у весільних піснях співається, що на вербі цвітуть квітки: Не стій, вербо, розвивайся, / Ізвий собі сімсот квіток і чотири: / Всім боярам по квіточці, / Молодій квітки немає⁷; із паремій виходить, що на вербі можуть рости груші (формула неможливого, яка тим часом має тенденцію справджуватись у фольклорних творах); а от за повір'ями, на фольклорній груші, яка постає тут як дерево роду (генеалогічне дерево), ростуть вже не груші, але діти, або висять душі померлих тощо. Крім того, у фольклорі подеколи стирається грань між деревом і травою (що зумовлюється тотожністю їхніх функцій), а відтак стає деревцем навіть добре відома народів трава ялівець: Треса, мнеся та й птиця / Коло деревця ялівця. / Трутся, мнутся дружочки, / Коло Марисі дівочки⁸. Тільки в народних піснях можна зустріти дивну "тандемну" рослину руту-м'яту. Понад те, деякі з "представників" фольклорної флори змальовуються як комплекси, складені з кількох рослин: Гільце деревце з ялини, / Із червоної калини, / Із хрещатого

барвінку, / Із пахнючого васильку; / Гільце-деревице - ялина, / Від верху до сполу калина⁹.

По-четверте, народнопісенні фітоморфні символи у різних локальних традиціях можуть ототожнюватись із цілковито різними рослинами. Таким поліморфним, багатореферентним (у термінах Ф. де Соссюра, поліденотатним) символом є, наприклад, "іванове зілля" або "купальниця" з українських купальських пісень та повір'їв, найменування яких можуть стосуватись багатьох рослин. Приміром, вже В. Даль ототожнює "іван-траву", або "іван-цвіт", з *Leucanthemum vulgare*, або біликом, "іван-траву", або "іван-чай" - з *Epilobium angustifolium*, кипреєм, копорським чаєм, а можливо, також скрипуном, кіпером, курильським чаєм, дикою коноплею, молочаєм, сорочими очами, плакуном¹⁰, а купальницю-купавку - з *Ranunculus acris*, жовтцем, луговою зорею, чечиною, кленовим цвітом, сильним цвітом¹¹. Так само, за даними "Ботанічного словника" М. Аннекова, у росіян назва плакун-трава у різних місцевостях ототожнювалася з п'ятьма видами рослин - іван-чаєм, одним із різновидів звіробою, коров'яком (або іоанновою кров'ю, іоанновим цвітом), спіреєю та веронікою. За іншими даними, ця сама трава, що "над травами мати", могла стосуватись і папороті. Не можна сказати, що це явище пройшло повз увагу Максимовича. Згадавши, як у "Сіверському краї над Десною, дівчата рвуть проти Іванової ночі траву загадку (*Erigeron acris*), і заткнувши її під стріху, дивляться вранці: якщо за ніч розпустились квіти, то задумане збудеться", в неопублікованому варіанті "Днів і місяців..." він додає: "І як я був здивований, коли (пригадую, 1828 року) у Москві Снегірьов показав мені для ботанічного визначення цю траву з Новгородської губернії, де так само ворожать проти Іванового дня тверці та новгородці, а називають її богатенкою" (119). Отож, подаючи латинські відповідники стосовно ліпиці (*Asperugo procumbens*), омани, воману (*Inula helenium*, також девесил, дивосил, згідно з народною етимологією), любистку (*Ligusticum levisticum*, також зоря), гвоздичок (*Tagetes erecta*, також шапки), васильків (*Ocimum basilicum*, також базилік), учений вже обережно пробує визначити рослину "стрілочки" ("напевно, *Sagittaria*") і зовсім уникає пояснення щодо зілля розмай: Біжи, дівко, до гаю, / Вкопай зілля розмаю. / Накопала коріння / З-під білого каміння. / Іще корінь не вкипів, / А вже козак прилетів (118-119), що вказує на певний відхід його від позитивістських класифікацій.

Таким само спочатку суто позитивістським був і погляд М. Максимовича на механізми символізації в народнопісенній творчості, адже він намагався визначити реалістичне, ледь не наукове підґрунтя творення символів. Звертаючись до купальських повір'їв про цвіт папороті та до слів русальної пісні "Що цвіте та без цвіту?", він говорить: "Папороть завжди цвіте без всякого цвіту: це стосується того повір'я, що папороть... цвіте вогненною квіткою лише в ніч під Іванів день, і хто встигне зірвати його і буде таким сміливим, що вистоїть проти всіх примар, які будуть йому маритися, той віднайде скарб"¹². І далі окреслює суто натуралістичне бачення цього символу: "Подумаєш, що ця легенда мала своєю основою

ботанічну істину; оскільки папороті не цвітуть окремими, видимими квітами: створення плодів їх є наслідок цвітіння таємного, невидимого (Cryptogamia)"¹³. Як відомо, насправді папороть узагалі не цвіте, оскільки це спорова, тобто безстатева, рослина. Натомість фольклорна рослина таки квітує, причому вельми пишним і сліпучо-сяйним цвітом, який, за віруванням, дарує людині насамперед сакральне знання. Власне, купальська папороть є однією з конкретних етнічних реалізацій універсального світового міфологічного символу - дерева пізнання, що доводять не тільки його функції, але також і важкодоступність, яка передбачає проходження сміливцем серії нелегких випробувань. Такі ж само природничі ремарки робить М. Максимович і щодо засад складання русалчиних загадок: "Питання її: "Ой що росте без корення?" і відповідь: "Камінь росте без корення" - нагадують нам ознаку, якою Лінней відрізняв мінерали - *Lapidus crescant!*"¹⁴. Однак, як вважається в сучасній етнології, тут спрацьовують не спостереження чи інтуїції примітивного натураліста, але передовсім принцип аніматизму, згідно з яким весь навколишній світ уявляється людині живим, а відтак кожна його складова вважається живим створінням.

Водночас М. Максимович намагається обґрунтувати й міфологічні генеалогічні зв'язки рослин у межах ботанічної систематики: "Спорідненість цих рослин, які складають окрему родину гарбузових (*Cucurbitaceae*), давно підмічено в українській пісні: Ходить гарбуз по городу, / Питається свого роду: / Ой чи живі, чи здорові / Всі родичі гарбузові? Обізвалась жовта диня: / - Ось я, твоя господиня! / Обізвались огірочки: - Ось ми, твої сини, дочки!" (62). Однак тут іще далеко до наукової класифікації, адже міфологічні генеалогії вибудовуються на цілковито інших підставах. Річ у тім, що, поперше, родинні зв'язки між даними об'єктами встановлюються на основі механізму образного мислення, відомого як мислення псевдопоняттями (Л. Виготський). Опорою цього механізму є не абстракції, як у науці, а асоціації. Цей спосіб мислення ґрунтується на ірраціональних структурах людської свідомості - творчій уяві та евристичному підході до світу. Отож у даному разі типологічна подібність встановлюється на основі асоціативного зв'язку за ознакою наявності насіння - зародка живої істоти - в замкнутому просторі. Адже відома загадка Без вікон, без дверей, повна хата людей стосується гарбуза, кавуна, огірка¹⁵. По-друге. У цій міфологічній родині гарбуз і диня протиставляються як чоловіче і жіноче начала, пор. прокляття: Гарбуз мамі, а татові диня!¹⁶ До речі, саме чоловіча "стать" гарбуза зумовлює його ритуальне використання при відмові дівчини виходити заміж. Предметний текст тут ніби повідомляє парубкові, що йому доведеться залишатися поки що виключно у чоловічому колі, що позбавляє його можливості продовження роду - створення нового життя (адже символіка хатини без вікон без дверей відсилає нас до ... домовини, бо це звичний евфемізм голосінь); значно підсилений у цьому напрямку семантичний ореол неплідності має й надаваний у разі відмови від заміжжя печений гарбуз - тобто цілковито непридатний для розмноження. Отож наведена М. Максимовичем жартівлива пісенька не тільки не відображає наукової семантики рослин, але не є таким

уже й жартом, як це стало сприйматися з огляду на процес десакралізації фольклорних текстів. Власне, це одна із формул неможливого, що мали початково магічний характер. Природними ж процесами пробує вчений-натураліст обґрунтувати й дівочий хоровод "Шум": "Так у цьому дівочому "Зеленому Шумові" відобразився Дніпро, що вбирається в зелень своїх лук та островів, шумить навесні прибутною водою своєю, даючи тоді повне привілля рибальству. Одного весняного ранку я бачив тут, що і води Дніпра, і його піщана "Біла коса" за "Шумиловкою", і саме повітря над ним - усе було зеленим", оскільки сильний вітер здіймав квітковий пил вільхових кущів (41); а також і наведену ним ситуацію веснянки Горіла діброва, горіла, / Я ж, молода, гасила, / Кубочком воду носила; / Скільки в кубочку водиці, / Стільки в дівочках правдиці: "Чи не було це гасіння діброви, що горіла, обрядовим символом приходу весни, яка відзначається таненням снігів та повінню?" (71).

Отже, за М. Максимовичем, підвалини символізації речей у народнопоетичній творчості є їхні цілком реальні якості. Відтак барвінок називається зеленим як вічнозелена рослина, а "хрещатим" - тому, що "стелеться на всі чотири боки" (179). Однак у даному разі набагато вагомішою є міфологічна символіка форми (адже хрест є ще язичницьким символом повсюдності, цілісності та зв'язку Всесвіту) й протиставлення зеленого і сухого як відображення ширшої міфологічної опозиції життя і смерті. Крім того, учений намагається віднайти у фольклорних творах алегорії. Приміром, він витлумачує зелені черевички, що ними герой одного з варіантів казки про Котигорошка приваблює Морську Пані, як алегорію конкретної рослини: "ймовірніше, в казці йдеться про ту красиву траву з родини любкових (Orchideae), що по-українськи зветься черевичками, та й латиною у ботаніків здавна називається *Calcoleus*, а Ліней дав їй родову назву за ім'ям Кіприди - *Surgipedium*", зауважуючи в примітці, що "*Surgipedium*, або черевичок Венери, названий за формою та чарівною силою своїх квіток. Див. Лінней, "*Flora Laphonica*", 1737, р. 248" (78).

Нарешті, щодо Максимовичевих порівняльних студій у царині символіки. Тут він намагається визначити окремі типологічні сходження, зауважуючи, що їхню природу ще треба з'ясувати: "Цікаво б знати, як перейшла до малоросіян повага до рути і шавлії?"¹⁷. Сам він схиляється в цьому питанні до теорії запозичень, зазначаючи, що в українців ця повага така само, як за доби Середньовіччя в римлян, і підкріплюючи своє твердження латинськими висловами *Non est metus mortis / Cui est Salvia in hortis* ("Не думає про смерть той, у кого в саду шавлія росте") та *Salvia et Ruta / Faciunt tibi rosula tuta* ("Де шавлія й рута, там завжди здоров'я"), з яких, власне, виходить, що в римлян шавлія і рута - символи здоров'я і безсмертя. З наведених же в його збірнику пісень бачимо, що на українському ґрунті ці концепти мають інший контекстуальний семантичний ореол: "тандемна" рослина шавлія-рута уособлює в любовній ліриці розлуку й тугу за коханим (вони виростають "по слізоньках", "по слідочках милого"), а відтак їх знищення має забезпечити повернення його до дівчини: Нема мого

миленького / Нема його тут! / Посходила по слізеньках / Шевлія і рута. // Я шевлію пересію, / Руту пересаджу; / Таки собі миленького / К собі пересаджу! ("Болить моя головонька"18); або: Ой поросла по слідочках / Шевлія і рута: / Нема мого миленького / Ні дома, ні тут! <...> На шевлію воду ношу, / На руту не буду: / Розсердився мій миленький, / Просити не буду ("Йшли корови із діброви"19). Парувальну символіку шавлії засвідчує й давня весільна пісня: В городейку лелія, / Вижши городейка шальвія, / А в тим городци / Троє молодців²⁰. Проте не слід вважати, що український першопрохідник у дослідженні фольклору прокладав виключно тупикові шляхи. Як було сказано вище, в його працях можна спостерегти рух від позитивізму в бік осягнення міфологічної природи народнопоетичних механізмів символізації. Й у цьому напрямку вченого очікували справжні відкриття.

По-перше, йому вдалося зафіксувати одну з провідних класифікаційних категорій для розрізнення рослин, а саме широку і вагому для міфологічного світогляду опозицію чоловіче - жіноче, тобто протиставлення за статтю. Він визначає дуб як чоловічий символ: "За народнопоетичною символікою дуб є наче сином матері: Ой дуб до берези / Гіллям похилився: / Козак своїй матусенці / До ніг уклонився. А сам по собі дуб - символ мужності і міцності, улюблена паралель нежонатого парубка: Чом дуб не зелений? / - Бо туга прибила. / Козак невеселий? / - Бо лиха година" (68). Жіночими символами він вважає березу, вербу, діброву: "А дівчина-наречена в українських весільних піснях уподібнюється діброві: Зелена дібровонько, / Чом не гориш да все куришся? / Молода дівчинонько, / Чого плачеш та все журишся?" (68). Відтак він зауважує і їх очевидне статево-вікове розмежування. Барвінок, пише він, - "це, власне, дівоче, вінцеве зілля - символ вірності й незрадливості в коханні"; васильок у піснях "призначений для заміжніх жінок та молодниць"; любисток - "уже з назви видно, що це - зілля кохання, і в дівочих піснях його призначають переважно для парубків" (179). По-друге, працюючи з ритуалами, він таки вловив полісемантичність доміантних ритуальних символів (В. Тернер), здатних набувати безліч додаткових контекстуальних значень.

Проте, відчуваючи недостатність однобічних "наукових" пояснень символіки рослинності, він іще раз повертається у "Днях..." до вже згаданої верби, яку вважає за вихідний купальський символ, і пише: "За народноукраїнською поетичною символікою верба є деревом смутку: Ой у полі верба да похилилася, / Чогось моя мила да зажурилася... тощо. Шум верби є символом розлуки: В кінці греблі шумлять верби, / Що я посадила; / Нема ж мого миленького, / Що я полюбила!.. " І буквально поруч він наводить казку, в якій царівна, врятована з розбитого корабля, ховається на вербі, згадує як паралель мотив метаморфози в литовських казках, і робить висновок: "Такий сумний символ Купала дає підстави припустити, що свято на її честь було присвячене спогадові про якусь сумну подію з її життя" (108-109).

По-третє, він мимохідь відзначив і багатореферентність домінантних символів, адже йому належить й одна з перших спроб опису парадигм предметів (М. Толстой), або субститутів: "в Сіверському краї існує повір'я про вогненний цвіт не тільки папороті, але й ліщини, якого так само там було вичікують купальської ночі; і звичайно, пов'язаний з цим повір'ям приспів купальської пісні, почутий мною тут, на Дніпрі, від старих жінок: "Коло Володимира на Йвана - / Не оріх стелеться з поділ..." (121).

По-четверте, йому вдалось окреслити функціональний підхід до вивчення цих символів, здатних виконувати надзвичайно широке коло магічних функцій, адже рослини використовуються в народних обрядах як очисні, лікувальні, апотропеїчні засоби, приворотне зілля тощо - і прикладів такого їх застосування в його "Днях і місяцях..." безліч: "У купальській пісні, яку дівчата співають першою, йдучи на купальське грище, мовиться: Барвіночок - на віночок, / Василечек - для запаху, Любисточок - для любощів" (179).

По-п'яте, він вловив актуалізацію в цих символах якихось вихідних, стертих значень. Інтерпретуючи текст думи про козацьку славу, яка "по всьому світі луговим гомоном роздалася", він зазначає, що "луговий гомін - шум лісів, лугом називається власне луг, вкритий лісом, через те "темний луг" і часті слова в піснях: Не шуми, луже", а також приказка запорожців "Січ - мати, а Великий Луг - батько!". Справді, в українських піснях нерідко актуалізується саме це небуденне значення слова луг - ліс, що вкриває низинні місця. Річ у тім, що паралель луг - ліс надзвичайно важлива з міфологічного погляду, оскільки дозволяє наочно побачити рух символічного значення від одного топосу до іншого; адже казковий ліс - ініціаційний простір, саме слово, як здається, має за етимологічний відповідник давньогрецьке *alsos* "священний гай"; а відтак і за словом луг можна спостерегти збереження сакрального межового топосу²¹.

По-шосте, його оповіді про обрядовий (в оригіналі "ігорний") дуб (67) та про обрядове дерево вербу (107) прокладають шлях до вивчення так званих ритуальних дерев.

Насамкінець хочу зазначити, що дану статтю слід розглядати лише в плані постановки питання, оскільки для оцінки значення М. Максимовича навіть у такому вузькому напрямку досліджень як рослинна символіка українського фольклору необхідно і вичерпно вивчити, і всебічно простежити трансформацію його поглядів та підходів. Водночас до спадщини наших перших науковців варто ставитися якомога об'єктивніше, оскільки це вкрай важливо і для сайєнтології загалом, і для розуміння поточної наукової ситуації та окреслення вектора розвитку української фольклористики зокрема.

Київ

Примітки

1 Лосев А. Ф. Теория художественного стиля // Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. - К., 1994. - С. 238-249.

- 2 Українські пісні, видані М. Максимовичем. - К., 1962. [Фотокопія з вид. 1827 р.]
- 3 Максимович Михайло. Дні та місяці українського селянина / Упор., перекл. з рос., вступна ст. та прим. канд. філол. н. В. Гнатюка. - К., 2002. - С. 28. Далі посилання на це видання подаються в дужках із зазначенням сторінки.
- 4 Українські пісні...
- 5 Там само.
- 6 Лозинський Й. І. Українське весілля. / Опрацюв. тексту, упор. і вступна стаття Р. Ф. Кирчіва. - К., 1992. - С. 66.
- 7 Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). / Упорядк., текстолог. та інтерпрет. і коментарі О. І. Дея. - К., 1974. - С. 56.
- 8 Там само. - С. 97.
- 9 Там само. - С. 76.
- 10 Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х тт. / Вступ. ст. А. М. Бабкина. - М., 1981. - Т. 2. - С. 5.
- 11 Там само. - С. 219.
- 12 Українські пісні...
- 13 Там само.; пор. також: Максимович М. Дні і місяці... - С. 74.
- 14 Там само.; пор. також: Максимович М. Дні і місяці... - С. 74.
- 15 Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірник О. В. Марковича та інших. Уклав М. Номис. / Упор., прим. та вступ. стаття М. М. Пазяка. - К., 1993. - С. 645.
- 16 Там само. - С. 176.
- 17 Українські пісні...
- 18 Там само.
- 19 Там само.
- 20 Українські народні пісні... - С. 107.
- 21 Див.: Лисюк Н. А. Топос как сюжетобразующий фактор восточнославянского эпоса // Русь-Россия и Великая степь: VIII Крымские Пушкинские междунар. чтения. Материалы. - Симферополь, 1999. С. 106-109.

Коцаренко Т. ЗБІРКА УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ В УПОРЯДКУВАННІ АМВРОСІЯ МЕТЛИНСЬКОГО (До 150-річчя від часу видання) // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С. 43.

Сьогодні особливої актуальності набула проблема дослідження історії фольклористики, зокрема періоду романтизму 1830-х - 1860-х рр. ХІХ ст. Одним з видатних представників цього напрямку був **А. Метлинський**. Його наукова діяльність багатогранна і ще належним чином не досліджена. Він був поетом, фольклористом і видавцем. Літературна діяльність А. Метлинського припадає на кінець 30-х - 40-х років ХІХ ст. У цей час він друкується в журналах та альманахах "Молодик", "Сніп" та ін. 1839 р. у Харкові видав свої твори окремою збіркою "Думки і пісні та ще дещо" під псевдонімом "Амвросій Могила". До збірки увійшло тридцять оригінальних поезій і ряд перекладів з чеської, словацької, сербської, польської та німецької мов. Замість передмови в збірці було вміщено "Заметки относительно южнорусского языка", у яких поет висловив свої погляди на історичне значення, стан і перспективи розвитку української мови. 1848 р. видав "Южный русский сборник", де в передмові виступив на захист української мови та літератури і народної творчості, подав "Правописания южнорусского языка или наречія", а також вмістив переробки зі своєї збірки "Думки і пісні та ще дещо", твори поетів-романтиків: "Думки та співи" Михайла Петренка, "Вовкулака" Степана Александрова, "Наталя, або Дві долі разом" та "Гарасько, або талан і в неволі" Михайла Макаровського. 1852 р. А. Метлинський опублікував у Києві "Байки та прибаютки Левка Боровиковського" зі своєю передмовою, а 1854 року побачила світ його видатна збірка "Народные южнорусские песни".

Амвросій Лук'янович Метлинський народився в с. Саргах Гадяцького повіту Полтавської губернії в сім'ї дрібномаєтних міщан. Спочатку він навчався в гадяцькому повітовому училищі, потім у Харківській гімназії, і нарешті, у Харківському університеті, який закінчив 1835 року. Трохи згодом А. Метлинського призначили помічником бібліотекаря при Харківському університеті. У 1839 році він захистив дисертацію "О сущности цивилизации и значении ея элементов" і його затвердили магістром політичних наук, а через кілька місяців - ад'юнктом. У 1840-1842 роках А. Метлинський працював секретарем історико-філологічного факультету Харківського університету, а з 1843 по 1849 роки - ад'юнкт-професором кафедри російської словесності. Він написав докторську дисертацію "Взглядъ на историческое развитие теории прозы и поэзии" в 1843 році¹. 1849 року його призначили ординарним професором кафедри російської словесності Київського університету, але в 1854 А. Метлинський знову повернувся в Харківський університет на колишню посаду, де й працював до виходу на пенсію (1858)².

Із впевненістю можна стверджувати, що найбільша заслуга А. Метлинського - його фольклористична діяльність. Відомий дослідник російської та української фольклористики О. Пипін вважав: "Збирання пісень Метлинський почав, очевидно, ще з кінця тридцятих років і продовжив його до часу видання свого збірника ("Народные южнорусские песни". - Т. К.). Крім того, йому повідомляли пісні й багато інших осіб: М. М. Білозерський, М. А. Маркевичева (пізніше - Марко Вовчок), один з його слухачів - Запара (про яких розповідається у спогадах Де-Пуле), якийсь П. К. (можливо, п. Куліш, якому в той час ще не можна було з'являтися в літературі зі своїм ім'ям); декілька пісень перейшло в збірник із зібрання Гоголя, і т. д."³ М. Петров стверджував, що, починаючи з 1836 року важливою працею А. Метлинського, якій він віддавався весь, було записування українських народних пісень, котрих він зібрав до 800 і видав їх 1854 року в Києві під заголовком "Народные южнорусские песни".⁴ В 1833 - 1835 роках, під час навчання в Харківському університеті Метлинський познайомився і подружив з І. Срезневським, який справив на нього значний вплив. Про це свідчить лист А. Метлинського до І. Срезневського від 20 жовтня 1839 року: "А тут приєднались спогади: скільки корисного перейняв я від вас в період знайомства, так для мене пам'ятний, перейняв і в моральному і в матеріальному планах. Життя моє взяло особливий напрям і, здається, кращий, продуктивніший..."⁵

Вихованець Харківського університету М. Де-Пуле писав, що в 1840-х роках А. Метлинський пильно збирав народні пісні, записував не тільки тексти, але й народні мелодії. Бандуристи та студенти-малороси відвідували його квартиру, наповнюючи її звуками народних мелодій. 1846 року А. Метлинський об'єднав свої записи із записами І. Срезневського та інших збирачів, маючи намір видати один збірник, але задум здійснений не був.⁶ У період, коли А. Метлинський працював у Київському університеті, за спостереженням М. Дашкевича, він записував фольклорні твори на Лівобережній Україні.⁷ Але всіх цих текстів було недостатньо, і тому А. Метлинський просив у багатьох збирачів народних пісень, щоб ті подали свої записи. Це підтверджує і лист А. Метлинського до Г. Галагана: "Рік по тому, пам'ятається, в минулорічні контакти, згадали ми з вами про передбачене і частково підготовлене у вас видання пісень з голосами та музикою, і я обіцяв вам постаратись за допомогою п. Голого (Holy), збільшити ваше зібрання пісень з голосами. В минулому ж році, 1852-му, влітку, в кінці липня, бачившись в Пісках⁸, також говорили ми про це... Тоді висловили ви надію, що можливо, взимку вдасться видати якщо не всі пісні, то хоч частину їх. У вас зібрано, здається, 50 (чи 100?) пісень з голосами. Ноти їх є у М. Ригельмана, а слів немає. Так якщо не відкладати видання до майбутнього невідомого часу, то потрібно спішно вам вислати слова пісень для передачі в цензуру. Якщо пришлете в січні, то в березні і квітні можна буде надрукувати (в травні, можливо, я поїду з Києва). Крім вашого зібрання, Голий записав (тобто поклав на ноти) 100 голосів від одного студента, надзвичайно пам'ятливого на мотиви пісень, який знає їх до двохсот, зі словами, і більше."⁹

Студент цей ніколи не займався музикою, а тільки з дитинства співає пісні, часто буваючи між простим народом, і тому мотиви його без всякої додачі штучної музики; співає він їх завжди однаково, пам'ятає твердо. Поділяючи думку Миколи Аркадійовича, що, можливо, у простого люду краще списать голоси, і що, можливо, і акомпанімент Голого не зовсім в народному дусі, я думав би видати пристойним чином, не дуже вишукано і дорого, але й чистенько і дешевше, сотні півтори пісень з голосами. Це поширило б, крім збереження мотивів, і саму любов до народної поезії і музики і найкраще сприяло б освіченню людей у подібній справі"¹⁰.

Метлинському також передали свої записи О. Маркович, О. Шишацький-Ілліч, П. Куліш, О. Афанасьєв-Чужбинський, В. Білозерський, М. Маркович (Марко Вовчок), М. Костомаров, М. Гоголь і С. Ніс. Перед виходом у світ зібрання пісень мало пройти цензуру. Як свідчить лист А. Метлинського до М. Погодіна від 26 травня 1854 р., його збірник брошурується і буде передано цензору.¹¹ Цензор дуже прискіпливо поставився до зібрання і не пропустив дві третини історичних пісень і всі рекрутські. Та незважаючи на всі ці перешкоди і труднощі, збірник "Народные южнорусские песни" все ж таки в 1854 р. був надрукований.

Минуло сто п'ятдесят років від часу виходу цієї збірки. Послідовники й учні використовують його досвід для своєї роботи. Наприклад, О. Потебня збирання усної народної творчості розпочав саме під впливом збірника А. Метлинського. Важливо тут зауважити, що А. Метлинський у своєму збірнику подав нову схему запису та групування весільної поезії, відмінну від раніше пануючого територіально-функціонального принципу. Схему А. Метлинського повторив пізніше П. Чубинський у четвертому томі "Трудов..." (1877) з тією різницею, що пісні з багатьох територій України він подав разом зі зведеним з цих територій описом весілля - описом того, чого у житті не може бути, бо кожний етнографічний ареал чи район, а навіть село, в обряді весілля поряд зі спільними має свої, тільки йому притаманні особливості.¹² А. Метлинський в аспекті наукової методології запропонував новий підхід до систематизації пісенних текстів. Торуючи наукові підходи у вивченні фольклору, а водночас заперечуючи класицистичний раціоналізм в естетиці й опротестовуючи творення логічних класифікацій, Метлинський-романтик зазначав, що надзвичайно важко живий світ народного слова втиснути у тісні догматичні рамки.¹³ Разом із тим науковець наголошував, що без внесення "стрункого порядку" в розмаїття накопиченого матеріалу неможливо ні запам'ятати його, "ні оглянути, ні уявити за ним народне життя"¹⁴, тобто простежити етногенез та ідентифікувати націю. Науковець прагнув дати загальну характеристику духовності українства, витворити образ нації, тому відхилив "алфавітний порядок як абсолютно невивідний наразі: більшість однакових пісень відрізняються тільки своїми початковими словами чи літерами, і були б при цьому розділені, а інші, несхожі між собою, зійшлись би разом. Тут пісні розподілені на основі розрізнення їх частково прийнятого самим народом, частково вміщеного в його піснях, словом, прийнято порядок, що здавався найпростішим, повним, який

природньо охоплює різновиди народної пісенної поезії" (с. XIV). Очевидно, саме з аналогічних міркувань учений визнавав за недоцільний і жанрово-тематичний принцип укладання збірника. Характерно, що він не відокремлював думи від пісень, хоча і вирізняв їх. Думи, за формулюванням А. Метлинського, - це "вірші вільного, нерівного розміру, що близькі до мелодійної римованої прози" (с. XVII).

А. Метлинський в комплектуванні матеріалу вдається до систематизації пісень, як у всьому корпусі, так і в окремих групах, за хронологічно-тематичним принципом. "Думка, минуле, побут, вік, рік, жарг - ось зміст пісень і основа розподілу"¹⁵, - вказував упорядник.

Збірник "Народные южнорусские песни" відкривається "Передмовою", у якій видавець висвітлив важливе значення народної поезії, якою уславлюється народ, але ті, хто створив її, невідомі. Ці твори "невідомих умів, як дикі польові квіти, ніби самі собою вирости на полі народного життя, вирощені природою, в такій чудовій красі слова, в яку втілювалась думка тільки в кращих із поетів" (с. VII). Автор у "Передмові" висловив також захоплення народним словом, воно для нього сповнене прадідівських повчань, багатого життєвого досвіду; воно може довго існувати без допомоги освіти. Він також говорить про поділ людей на дві категорії, серед яких перші створювали зразки народної поезії, другі ж - лише "сприймали, подібно гарному полю, живе слово... і зберігали його в серці своєму, передавали з роду до роду усно, а потім письмово, як заповіт від батьків до дітей" (с. VI-VII).

А. Метлинський був людиною небагатою, і тому дозволити собі видавати всі твори, які мав, не міг, віддаючи перевагу тільки тому, що ніде не надруковано (окрім небагатьох винятків), і що справді варте уваги в якому-небудь плані (с. X). За ці винятки, очевидно, звинувачував його М. Максимович, нарікаючи, що він передрукував деякі пісні із його збірника і не послався на його видання, наприклад, пісню "про Волиночку", уривок "про Венцеслава", пісню "Пані моя, пані закохана", пісню "про Коваленка", а також пісню "В городі Хмелинонька".¹⁶ Але М. Сумцов спростував подібні звинувачення: "Максимович заходить у своїх підозрах дуже далеко. Дуже схожі і навіть тотожні чудові народні пісні могли бути записані в Глухові. Багато народних пісень відрізняються надзвичайною сталістю тексту. Метлинський легко міг десь не додивитись; але не можна припустити і думку про яке-небудь попереднє зловживання з його боку".¹⁷

Збірник складається із шести розділів, які поділені на підрозділи. **До першого увійшли пісні "життєві"** - ті, які "стосуються життя чи віку людини, що мають за свій предмет життєві події і випадки, стани і відносини, почуття, що виникають з них і при них від колиски до могили" (с. XV). Виходячи з цього, розділ поділений на підрозділи: 1. *Колискові*; 2. *Любовні*; 3. *Весільні*; 4. *Сімейно-родинні*; 5. *Поминальні* (с. XV).

Як бачимо, тут вміщені пісні, які співають над колискою дитини, далі - в пору закоханості, коли молодь обирає собі пару, наступні - під час весілля. Характерно, що до цих пісень упорядник подав детальний опис самих звичаїв

та обрядів, наприклад цикл "суботні": "як відбувалося сватання, змовини і заручини"; "як дружки ходять з молодою по селу запрошувати на весілля"; "як вільце в'ють"; "як вінки в'ють" (тут вказано на значення для них речової реалії - вінка) (с. 137)); "на посаді молодій, в суботу" (подано пісні, що співають сироті); "коровайні" (вміщено короткі відомості про коровай). Цикл "недільні" складають пісні про те, "як до вінця і од вінця йдуть або їдуть" (тут мають місце й пісні сироті); "молодій на посаді у неділю"; "як молодий іде до молодої у неділю"; "як вже впускають в двір поїзд молодого, а там і в хаті зайде весілля"; "як молодий вибирається додому, а там і молоду за ним повезуть". Цикл "понеділкові" (до цих пісень обряди не зазначені). Наступний підрозділ - це пісні "сімейно-родинні". Як зауважує збирач: "Одруження супроводжується сімейними та родинними взаєминами та подіями, і почуття, що виникають при цьому, виражаються в піснях, які супроводжують людину все її життя, при сходженні її до старості та смерті" (С. XV). В цих піснях звучать переважно сумні мотиви, наприклад, мотив нещасливого сімейного життя через шлюб з нелюбом за розрахунком ("Запорожець, мамцю, запорожець", "Ой вийду я за ворітєчка, да рине вода, рине", "Тече вода холодная з-під кореня дуба", "Ой у полі пшениченька", "Ой гості мої зазвані", "Ой ти, багачу, я ж тебе давно знаю", "Да кохав мене батько, як білу тополю", "Десь ти мене, мати, на місті купила", "Да пила, пила Лемериха на меду"), а також мотив туги молодої жінки, яка живе на чужині, за своїм родом ("Ой повинь, вітроньку, з гори в долиноньку", "Ой гаю мій, гаю зелененький", "Не співайте півні, бо ще я не спала", "Ой ти, соловей, рання пташечка", "Чоловіче мій, дружино моя", "Ой не сама, не сама та билиночка в полі", "Да вилетіла галка з зеленого гайка", "Ой милий мій, милий, милий соловейку", "Ой мати дочку мала, та її замуж дала", "Оддала мене, моя матінка", "Ой брат з сестрою по садочку ходить", "А в неділю рано во всі дзвони дзвонять"), мотив смерті жінки через нешанобливе ставлення чоловіка ("Ой приїхав мій миленький з поля", "Ой приїхав козаченько з поля", "Ой попід гаєм, гаєм зелененьким"), мотив зради ("Тече вода холодная з-під кореня дуба", "Ой я молодая сюю нічку не спала", "Іще сонце не заходило"), мотив нещасливої долі ("Сама не знаю, чом доленьки не маю", "Оженила мати неволею сина"), мотив туги вдови за чоловіком ("Ой не пугай, пугаченьку", "Стала вдова спочивати"). Видавець подає паспортизацію цих пісень, вказуючи місце запису; найбільше їх було зафіксовано в м. Глухові - 16, у м. Конотопі і в Ізюмі - 8, у Гадячі, Житомирі і Золотоноші - 7, в м. Харкові - 4, в Острогозьку, Бердичеві, Василькові - по одній-дві. На жаль, не вказано, від кого записано твори.

Наступний підрозділ пісень "життєвих" - це "поминальні плачі й голосіння", до яких належать три різновиди плачів: "Плач матері над дитиною", "Плач дітей над матір'ю", "Плач дочки над могилою матері". Записані вони в м. Острі, Гадячі, в Саратівській області, але без вказівки на інформаторів.

Другий розділ - пісні "рокові": 1. Веснянки; 2. Русальні; 3. Купальські; 4. Петрівочні; 5. Косарські; 6. Гребецькі; 7. Зажнивні; 8. Осінні.

Сам видавець про ці пісні пише так: "Тут, в більшій частині під відкритим небом, при враженнях різних пір року, серце простолюдина розкривається перед Господом, прославляє його благодать і спів, подібно благовісті чути над землею і проноситься в повітрі подібно фіміаму; тут і сліди зниклих старовинних повір'їв, що перейшли в безневинні веселощі" (с. XVI). Він дає чіткі пояснення, у який час виконуються ці пісні: а) "веснянки, що співають здебільшого при іграх, в танках, чи хороводах; б) пісні русальні, з пам'яттю про русалок, співаються близько часу свята Трійці, на зеленому тижні; в) купальські, що співаються при обрядах Івана Купала; г) петрівочні, можна сказати - пісні літа, середньоліття, що отримали назву від часу Петрівок, Петрова поста; д) косарські, чи косовичні, пісні косарів, при косовиці; е) гребецькі, пісні загіральників, при збиранні сіна; зажнивні і обжинкові, під час і під кінець жнив; з) осінні, при осінніх роботах і сходках; і) колядки співаються під вікнами хат на свято Різдва Христового, і за змістом своїм відносяться до згадки про старовинний побут і ушлявлення свята; щедрівки, пісні під новий рік містять в собі поздоровлення і побажання домашнього і господарського благополуччя; к) новорічні, на новий рік, посипальні, при посипанні хат пашнею, складаються із привітань і побажань щастя" (с. XVI). Не можна не відзначити своєрідний підхід А. Метлинського до порядку розташування цих пісень: в нього рік починається з весни, а закінчується зимою, без дотримання традиційного відліку часу. На нашу думку, це пов'язано з попереднім розділом пісень "життєвих", в яких оспівано людське життя "від колиски до могили", так само і в цих піснях - пробудження природи відбувається навесні, потім настає літо - період зрілого буяння природи, за літом - осінь, що несе в собі дозрівання врожаю, тобто природа починає "відходити до сну", і, нарешті, останній період - зима, коли відбувається остаточне замирання природи, так само як і людського життя. Цікаво, що упорядник подає до "зажнивних" пісень опис обрядів "борода" (с. 327) і "вінок" (с. 328), вказуючи на значення для них цих же речових реалій.

В змісті відсутні календарно-обрядові пісні зимового циклу, зокрема "Колядки", "Щедрівки" ("Під новий рік") і "Новорічні" ("На новий рік при засіванні"), що можна пояснити ретельним цензурним переглядом збірника. Пісні паспортизовані, вказано місце їх запису: в м. Гадячі - 19, в м. Острі - 16, в м. Радомишлі - 8, в м. Звенигородці - 6, в м. Острогоську, Шклові, Глухові, Овручі, Конотопі та ін. - по 2-3 пісні. Та знову ж таки упорядник не подає, від кого записано. За піснями "роковими" йде розділ "Пісні та думи повчальні". До них належать "Дума про вдову та синів", записана від кобзаря в м. Охтирці, яка має варіанти "А не в бору сосна зашуміла", записана А. Метлинським від кобзаря в Зінківському повіті, "В неділю барзо рано-пораненьо не сива зозуля заковала", записана М. Білозерським від кобзаря Івана Романенка в с. Британах Борзенського повіту Чернігівської губернії, "Як в неділю весьма бардзе рано-порану, то не сива зозуля заковала", записана від кобзаря Андрія Шута, в м. Олександрівці Сосницького повіту Чернігівської губернії та ін. В цих думках звучить один і той же мотив

нешанобливого ставлення синів до старої матері і їх розкаяння після Божої кари.

Третій розділ - це пісні морально-повчальні, в яких звучить повчання синам, щоб шанобливо ставились до матері. Тут наведено "Думу про вдову та синів", яка має три варіанти, записані в різних частинах України, а також подано й інформаторів запису; також повчання матері синові про одруження ("Дума про сон і про жену"); тяжке життя заміжньої жінки на чужині (пісня "Чужина"); "нешасну долю", що була дана дівчині від самого народження і супроводжувала її все життя (пісня "Доля").

Перший підрозділ цього розділу - "До часів козацтва (до XVI століття)", сюди ввійшла лише одна пісня: "Про малого Гарея (1493-1501 р.)", записана від старих людей в м. Олешівці Козелецького пов. Чернігівської губ. О. Шишацьким-Іллічем.

Другий підрозділ - "З часів козацтва до Унії (XVI)" містить дві пісні: "Про Венцеслава (біля 1534 р.)", "Про Дмитра Самійленка-Коломійця (до кінця XVI ст.)".

Третій підрозділ - "Від часу Унії до Богдана Хмельницького (від початку XVI ст. до 1647 р.)": дума "Про Хвеська Кганжу Андибера (до 1647 р.)", записана від кобзаря Андрія Шута в м. Олександрівці, варіант від кобзаря Андрія Бешка в м. Мені Сосницького пов. Чернігівської г. П. Кулішем.

Четвертий підрозділ - твори "Часів Богдана Хмельницького" (1647-1657 р.) в записах П. Куліша: "Про Хмельницького та Барабаша (1647-1648 р.)", записано від кобзарів Андрія Шута і Андрія Бешка; "Про Хмельницького та Василя Молдавського (1650 р.)", "Про Хмельницького Богдана смерть та про Юруся Хмельниченка та Павла Тетеренка (1657-1664 р.)", записані від Андрія Шута, "Про Перебийноса (1648 р.)", записану в с. Суботіві Чигиринського пов. Київської г. До пісні про славного козацького ватажка Перебийноса "Ой не шуми, луже, дуже, і ти, зелений дубе", подано варіант, який записав від чорноморців В. Вареник. Пісня "Про Нечая", записана від старої жінки в с. Сорокошичах Остерського пов. Чернігівської г. О. Марковичем. До цієї пісні подано чотири варіанти, записані від старого чоловіка Івана Корнича, уродженця с. Миколаївки Богуславського пов. Київської г., в м. Олешівці Козелецького пов. О. Шишацьким-Іллічем, також в Київській г. П. Кулішем та від кобзаря Івана Романенка в с. Британах Борзенського пов. М. Білозерським; останній варіант записав М. Мельник в с. Ороб'ях Лубенського пов.; пісня "Про Івана Богуна (1651 р.)", записана від кобзаря Андрія Шута в м. Олександрівці Сосницького пов. Чернігівської г. П. Кулішем; пісня "Про Мороза" (1656 р.), яку повідомив П. Куліш, має вісім варіантів, що були записані від прислуги в Радомишльському пов. М. Маркевичевою, нею ж в Кулаженцях Пирятинського пов., а також самим упорядником в Борзенському пов., М. Білозерським від кобзаря Андрія Шута; він же записав від чумаків у селах Олексієвського, Бирючівського пов. Воронезької г., Ф. Скорик в Скориковці Золотоніського пов.; А. Скальковський у Новоросійському краї.

П'ятий підрозділ - "Від часів Богдана Хмельницького до початку XVIII століття": дума "Про Івася Вдовиченка. (1684 р.)" з варіантами, що записані від кобзаря Андрія Шута в м. Олександрівці Сосницького пов. П. Кулішем та М. М. Білозерським від кобзаря Івана Романенка в с. Британах Борзенського пов.

Шостий підрозділ "Від початку і до кінця XVIII століття": пісня "Про Харька" (1750 р.) з трьома варіантами в запису В. Вареника в землі чорноморських козаків, а також в Київській губернії П. Кулішем, ще пісня "Про Галайду", записана в м. Харкові В. Білозерським та А. Метлинським.

Сьомий підрозділ - пісні "Запоріжські і Чорноморські під кінець XVIII століття": "Про Січ", "Про Запорожців", записані Д. Запарою в Ізюмському пов. Харківської г., а також "Про Супруна та Калниша", "Про Супруна", "Про Запорожців під Ізмаїлом", записані В. Вареником; "Про Чупруна та Петра Кошовенка (по 1775 р.)", "Про Головатого", взята з "Історії Запорізької Січі" Скальковського. Після цього розділу вміщені "Примітки до пісень-бувальщин (відомих часів)".

Восьмий підрозділ - пісні "невдомих часів": про козацькі походи на турецьких завойовників, це, зокрема, думи "Про сестру та брата", яку записав М. Білозерський від кобзаря Івана Романенка в с. Британах Борзенського пов., "Про Козацький похід", що взята з повісті Є. Гребінки "Іван Золотаренко", також твори про турецькі напади на українські землі - "Про Бусурменів", записана в м. Олешівці Козелецького пов. О. Шишацьким-Іллічем, "Про Волиночку", яку записав П. Куліш у Київській г.; "Про Криворука", записана М. Білозерським від старої жінки в с. Миколаївці Борзенського пов.; "Про Левенчика", записана А. Метлинським в Гадяцькому пов., "Про смерть трьох братів", записана А. Метлинським від кобзаря в Зіньківському пов. Полтавської г., дума "Про смерть Хведора Безрідного", записана М. М. Білозерським від кобзаря Івана Романенка в с. Британах Борзенського пов., вміщено два варіанти, з яких перший записаний там само, а інший - П. Кулішем від кобзаря Андрія Шута в м. Олександрівці Сосницького пов., а також пісня "Про смерть козака у лузі Базавлуці", записана в с. Суботові Чигиринського пов. Київської г. П. Кулішем, до якої подано варіант, записаний від козака в с. Сарах Гадяцького пов. С. Метлинським. Думу "Про смерть кобзаря-бандурника" записано від бандуриста на великій дорозі між Пирятином і Прилуками О. Афанасьєвим. Дума "Про козака Голоту" записана від кобзаря Івана Романенка в с. Британах Борзенського пов. М. Білозерським.

П'ятий розділ - "Пісні побутові" - має підрозділи: "*Козацькі*", "*Чумацькі*", "*Бурлацько-сирітські*", "*Солдатські*", "*Промислові*". У них ідеться про тяжке життя та побут названих верств. Характерно, що і тут до всіх пісень не вказано, від кого вони записані, а лише подано місце запису.

у яких висміюються ледарство ("Грицю, Грицю, до роботи"), **У шостому розділі вміщені "Пісні жартівливі"**, невдале залицяння ("Світеться, світеться зірочка в небі", "Люлька моя червоная з вечора курилася") тощо.

У кінці збірки даються "Правила" при записуванні народних дум, пісень, казок, переказів і т. п., складені М. М. Білозерським. Слідом за "Правилами" йде "Список" кобзарів (бандуристів) і лірників з Чернігівської, Харківської та Полтавської губерній.

Цікаво звернутися до фольклористики часу виходу збірки "Народные южнорусские песни" в світ та оцінки видання в тогочасній критиці. У середині ХІХ ст. українська фольклористика формувалася як академічна галузь науки. Тоді почали з'являтися окремі фольклорні збірки, наприклад, М. Максимович видав три збірки українського фольклору: "Малоросійські пісні" (М., 1827), "Українські народні пісні, ч. I" (М. 1834), "Збірник українських пісень, ч. I" (К., 1849), шість випусків альманаху "Запорозької старовини" (1833-1839) І. Срезневського, П. Лукашевич - збірку "Малоруські і червоноруські народні думи та пісні" (1836), 1837 р. гурток "Руська трійця" (І. Вагилевич, М. Шашкевич, Я. Головацький) опублікували альманах "Русалка Дністровая".

Як свідчить М. Сумцов, вихід книги А. Метлинського в Києві став наслідком короткочасного перебування професора в університеті св. Володимира (1851-1854).¹⁸ Після виходу збірки в періодиці з'явилося чимало відгуків, рецензій, критичних статей. У "Віснику Імператорського Російського Товариства" (книга ХІІ за 1854 р.) опублікована рецензія без підпису, але, як свідчить О. Пипін, її написав В. І. Ламанський, причому це була перша його друкована праця як вченого-славіста.¹⁹ У рецензії сказано: "Збірник п. Метлинського, що вийшов декілька місяців тому, займе почесне місце в нашій етнографічній літературі поряд з подібними ж працями п. п. Цертелева, Максимовича, Срезневського і Лукашевича..."²⁰

У журналі "Современник" (1855 р., № IV) анонімний рецензент повідомляв, що був упевнений, що досвідчений видавець взявся з умінням за діло, та надії ж справдились не в повній мірі, але все ж таки п. А. Метлинський заслуговує на подяку за свою працю. Висловлено зауваження, що автор-упорядник пропустив цікаві пісні, якими рецензент милувався в Малоросії, наприклад, розділ старовинних козацьких творів якимось дивно неповний; а також висловлено побажання, що п. А. Метлинському, як знавцеві, необхідно б здійснити критичний огляд всіх існуючих до цього часу видань дум і з'ясувати неточності, які зустрічаються в коментарях п. Максимовича. Та він цього не зробив, а тільки разом із своїми співробітниками сліпо йшов за вимовою кобзарів, не враховуючи того, що нинішні кобзарі знають думи лише наближено, і що внаслідок цієї ж причини на одну й ту ж думу можна знайти десятки варіантів. Також висловлено зауваження про те, що видавець допустив у свій збірник підробки під народність. Ця обставина, якщо не вживати належних заходів, може зашкодити збірникам народних пісень, тому що з'явиться сумнів у їх автентичності: це підробки під народність. У рецензії анонім також говорить, що п. А. Метлинський мало звернув увагу на зібрання пісень чумацьких, які відрізняються своєю оригінальністю. Загалом автор підтримує видання

збірки: "Не дивлячись, одначе, на деяку неповноту і недоліки, збірник п. Метлинського заслуговує схвалення".²¹

Позитивно відгукнувся на працю А. Л. Метлинського М. Мизко: "Подяка, справжня подяка від всіх любителів вітчизняної народності почесному видавцю цього збірника за його патріотичний подвиг..."²² Дослідник зауважив, що збірка "Народных южнорусских песень" ширша і повніша за попередні видання.²³

П. Куліш схвально відгукнувся на збірку у листі від 24 жовня 1854 р. до М. Білозерського, зазначаючи: "Я задоволений збірником А. Метлинського, тому що його ні з чим порівнювати".²⁴

Уважно поставився до праці А. Метлинського Т. Шевченко. У листі від 5 червня 1857 р. він запитував про збірник А. Метлинського Я. Кухаренка²⁵, 30 червня і 18 листопада того ж року просив М. Лазаревського прислати йому цей збірник²⁶, а 4 січня дякував йому за прислану книгу.²⁷

О. Потебня зазначав, що збірник А. Метлинського "Народные южнорусские песни" був тією першою книгою, за якою він навчався "придивлятися до явищ мови".²⁸

М. Драгоманов також позитивно відгукнувся на видання збірника А. Метлинського: "Маючи збірники Рудченка, Номиса, Метлинського і т. д., не трудно було б на тій же системі вистачити українську "Рідну мову", котра справді була б наукою для дітей, що портяться німечиною і польщиною".²⁹

Поряд із позитивними оцінками збірника деякі опоненти-аноніми закидали А. Метлинському "недоліки" правопису у текстах пісень (мали на увазі відсутність "ь" і неможливість пройти крізь "тісні ряди зімкнутих "и")".³⁰ Та сам видавець у передмові до корпусу пісень наголошував, передбачаючи подібного роду звинувачення, що має на меті власне видання текстів як засобу утвердження і захисту національної ідентичності (с. XII).

І. Франко, характеризуючи першу половину 50-х років XIX ст., говорить, що ці роки на Україні були часом застою і страху перед усякою політичною думкою, наслідком погрому Кирило-Мефодіївського братства. Українське слово або зовсім мовчить, або тулиться до провінціальних російських часописів. Того ж 1854 р. вийшли по довгих цензурних митарствах у Києві А. Метлинського "Народные южнорусские песни", збірка багата не тільки змістом (близько 1000 номерів пісень), але також повнотою і аристократичним викінченням текстів деяких пісень³¹

Ф. Колесса в своїй фундаментальній праці "Історія української етнографії" відзначає, що збірник А. Метлинського "Народные южнорусские песни" (1854 р.) є значним поступом у порівнянні з попередніми виданнями.³²

Відома дослідниця українського героїчного епосу Катерина Грушевська, ознайомившись із збіркою А. Метлинського, відзначила, що в ньому було вміщено кілька нових дум і багато нових варіантів, частина з них має помітку про кобзаря, що співав даний текст, всі означені щодо місця свого походження, і це надає збірці особливої цінності. Дослідниця звернула

увагу, що збірка відзначається новизною, яка полягала у вміщених в ній передмові, правилах для збирачів та списку відомих кобзарів з трьох губерній.³³

М. Рильський також високо оцінив збірку А. Метлинського, вказуючи, що упорядник друкував тільки нові, до того часу невідомі зразки, до яких він додав велику кількість варіантів, старанно уникаючи передруків [...] Сам упорядник прагнув до текстологічної точності і повноти, критично ставився до текстів пісень і дум, відсіював фальсифікати, не допускав складання пісень з кількох варіантів, а друкував кожний варіант окремо.³⁴

Отже, збірка "Народные южнорусские песни" в історії української фольклористики XIX століття посіла важливе місце як класичний зразок видання народної української пісенності, що й досі не втратив своєї актуальності. Упорядники академічних томів "Української народної творчості", зокрема М. Шубравська ("Весільні пісні"), О. Дей ("Пісні кохання"), Г. Довженок ("Пісні родинного життя") та ін., використовували давні записи українських пісень саме зі збірки А. Метлинського. Незважаючи на деякі недоліки збірника, його матеріал залишається цінною джерельною базою для подальших досліджень, а діяльність А. Метлинського - зразком для наслідування наступним поколінням фольклористів.

м. Київ

1. Див.: Сумцов М. Метлинський А. Л. // Энциклопедический словарь под ред. Брокгауза Ф. А., Эфрона И. А. - Лейпцигъ, С.-Петербургъ. - томъ XIX. - С. 186.
2. Див.: Кирдан Б. Собиратели народной поэзии. - М., 1974. - С. 152.
3. Пыпин А. Н. История русской этнографии. - Т. 3: Этнография малорусская. - СПб., 1891. - С. 149.
4. Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. - К., 1884. - С. 134.
5. Цит. по: Вс. Срезневский. Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского. 1831-1839. - "Журнал министерства народного просвещения", 1898, янв., стр. 13.
6. Де-Пуле М. Харківський університет и Д. И. Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестник Европы. - 1874. - янв., С. 102-103, 111.
7. Дашкевич М. П. А. Л. Метлинський // В. С. Иконников. Биографический словарь профессоров и преподавателей... (1834-1884). - К., 1884. - С. 418.
8. Маєток Галаганів у Лохвицькому повіті.
9. Можливо, мова йде про С. Д. Носа.
10. [Галаганъ, Г. П.]. Частная переписка Г. П. Галагана. Два письма А. Л. Метлинскаго. Письмо 2 // Киевская старина. - К., 1899. - т. LXV. - С. 452-453.
11. ЦГАЛИ, ф. 373, Погодин М. П., оп. 3, од. зб. 5, арк. 1.
12. Шубравська М. М. Весільна пісенність на Україні та її обрядова функція // Весільні пісні. У двох книгах. Кн. I: Полісся, Наддніпрянина,

- Слобожанщина, Степова Україна / Упоряд., примітки М. М. Шубравської. Нотний матеріал упорядкувала Н. А. Бучель. - К., 1982. - С. 18-19.
- 13 Метлинский А. Л. О собирании, приведении в порядок, приготовлении к изданию и печатанию народных песен и других произведений народной словесности // Черниговские губернские ведомости. - 1853. - № 23. - С. 200.
- 14 Метлинский А. Л. Предисловие // Народные южнорусские песни. - К., 1854. - С. XIV. (Далі при посиланні на матеріали збірки зазначатимемо в тексті сторінку).
- 15 Метлинский А. Л. О собирании, приведении в порядок, приготовлении к изданию и печатанию народных песен и других произведений народной словесности // Черниговские губернские ведомости. - 1853. - № 23. - С. 200.
16. Українськія письма къ П. А. Кулишу отъ М. А. Максимовича. Письмо второе. Объяснение некоторых украинскихъ песен // Русская Бесѣда. - 1857. - № 1. - С. 61-63.
17. Сумцов М. Ф. Пятидесятилетие сборника А. Л. Метлинского "Народные южнорусские песни". - СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1904. - С. 16.
18. Там само. - С. 1.
19. Пыпын А. Н. История русской этнографии. - Т. 3: Этнография малорусская. - СПб., 1891. - С. 147.
20. Вестник Императорского Русского Географического Общества, - 1854. - кн. XII. - С. 13-14.
21. Современник. - 1855, т. 50. - № 50. - № IV. - С. 56-57.
22. Мизко М. "Народные южнорусские песни". Издание Амвросия Метлинскаго // Москвитянин. - 1855 р., № 4. Лютий. - Кн. II. - К. - С. 93.
23. Там само. С. 95.
24. НБУВ. - Ф. 1. - Од. зб. 34140. - Арк. 61.
25. Тарас Шевченко. Зібр. творів в п'яти томах, т. 5. - М., 1956. - С. 368.
26. Там само. - С. 369, 380.
27. Там само. - С. 389.
28. Пыпин А. Н. История русской этнографии. - СПб: В типографии М. М. Стасюлевича, 1891. - Т. III. - С. 422.
29. Драгоманов М. Лист до Бучинського від 25 грудня 1872 р. - Т. 2. - С. 453.
30. "Народные южнорусские песни" А. Метлинского // Отечественные записки. - 1855. - Т. XCIII. - С. 28.
31. Иван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 41. - С. 301.
32. Колесса Ф. Історія української етнографії. // РФ ІМФЕ НАН України. - Ф.14. - 2, од. зб.244. - арк. 63.
33. Грушевська К. "Южно-русские народные песни" Метлинського // Українські народні думи. - К.: Держвидав України, 1927. - Т. I. - С. LIX.
34. Українська народна поетична творчість. Т. I. Дожовтневий період. / Ред. М. Т. Рильського та ін. - К., 1958.

Мандебура-Нога О. ТВОРЧИСТЬ МИКОЛИ СУМЦОВА ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (ДО 145-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Українська етнологія – наука, яка чи не найбільше постраждала за роки радянської влади. Оформившись у середині ХІХ ст. як окрема, самостійна наукова дисципліна з власними об'єктом та предметом дослідження, у 20-30-х рр. ХХ ст. вона майже зникла з площини суспільних наук, зазнавши відчутних утисків та болючих втрат. Це виразилось як у фізичному знищенні українських фахівців-етнологів, так і у фальсифікації окремих сторінок її історії, приниженні внеску вітчизняних учених у розвиток науки, постановку та вирішення багатьох важливих теоретичних та практичних питань. Та попри все, українська етнологія розвивалась, а її історія досліджувалась.

Відповідно, маємо ще цілий ряд проблем, які нагально потребують наукового дослідження. Серед них – вивчення наукової спадщини тих учених, які своєю працею в складних політичних умовах кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. утверджували право цієї науки на існування та розвиток, підкреслювали етнічну специфіку українського народу та особливості його традиційно-побутової культури.

Саме таким дослідником був академік Української академії наук, професор Харківського університету, видатний вчений Микола Сумцов (1854-1922). Поставлені ним окремі проблемні питання з етнології не втратили своєї актуальності й досі. Його етнологічна спадщина є вагомим здобутком не лише української, але й світової етнології, проте, вона і досі не до кінця оцінена у вітчизняній науці. Ім'я вченого, наукові праці якого слугували методологічним підґрунтям для багатьох етнологів, фольклористів, культурологів, було незаслужено принижено через певні політичні обставини. На цю тему маємо лише ряд невеликих публікацій. У переважній більшості з них досить побіжно розглядається доробок вченого, який започаткував і дослідив ціле коло наукових питань з етнології.

Одними з перших наукову діяльність вченого проаналізували М.Драгоманов та російський дослідник О.Піпін. Вивчаючи фольклорно-етнографічну діяльність М.Сумцова, М.Драгоманов відзначав, що етнографія 80-х рр. ХІХ ст. в Україні загалом перебувала у критичному стані [1]. І лише завдяки таким вченим, як М.Сумцов, Ф.Вовк, І.Манжура, В.Охримович, О.Потебня та інші, які почали використовувати у своїх дослідженнях новий порівняльний метод, етнографія почала набирати “свіжого наукового духу” [2].

Варто зауважити, що статті М.Драгоманова, як правило, носили критичний характер. Різке заперечення в нього викликали деякі моменти наукового стилю дослідника, недотриманість в конкретній праці однієї наукової теорії тощо [3].

О.Піпін у своїй ґрунтовній праці “История русской этнографии”, третій том якої присвячено українській етнографії [4], відніс М.Сумцова до числа найбільш авторитетних українських учених і поставив його в один ряд з М.Костомаровим, В.Антоновичем, О.Потебнею, Т.Рильським, В.Горленком та іншими.

Праці вченого в галузі етнографії вивчав і Ф.Вовк [5]. Він, зокрема, визначив наукові методи, якими користувався М.Сумцов, проаналізував окремі теоретичні положення його праць. На його думку, в ранніх працях з етнології вчений виступає як прихильник солярно-міфологічної течії. Особливо чітко це прослідковується у магістерській дисертації “О свадебных обрядах, преимущественно русских” (Х., 1881). Деяко згодом, вже у докторській дисертації “Хлеб в обрядах и песнях” (Х., 1885) цей напрямок, на думку Ф.Вовка, поступається місцем теорії запозичень. А в пізніших працях помітний вплив школи паралельного самозародження.

Ф.Вовк підкреслив також велику заслугу вченого щодо становлення історичної етнографії. В цьому плані виділено праці “Очерки народного быта” (Х., 1902) та “Из украинской старины” (Х., 1902), де побутові явища простежено в їхній історичній еволюції.

Зазначеними оцінками М.Драгоманова, О.Піпіна та Ф.Вовка практично завершується прижиттєвий аналіз етнографічної спадщини М.Сумцова. Наступні статті були опубліковані вже після смерті дослідника.

У 20-х рр. ХХ ст. розпочинається більш глибоке осмислення наукової спадщини вченого. З’явилися статті, зміст яких характеризувався прагненням науковців визначити теоретичні засади його діяльності, наукові методи, приналежність до певних наукових шкіл.

Серйозне наукове вивчення усієї спадщини М.Сумцова започаткували вчені Харкова. У першому томі “Наукового збірника” Харківської науково-дослідної кафедри історії України [6], присвяченого пам’яті М.Сумцова, представлені різні аспекти наукових інтересів вченого. Роль М.Сумцова як головного фундатора і завідувача Музею Слобідської України ім.Григорія Сковороди висвітлила, зокрема, дослідниця культури та побуту населення Слобожанщини Р.Данківська [7]. Вона відзначила, що саме М.Сумцову належить ідея поділу музею на три відділи – історичний, художній та етнографічний, а також підкреслила, що вчений був активним збирачем етнографічних колекцій. Деякі з них були зібрані вперше в Україні (наприклад, колекція писанок, обрядового печива тощо). Вчений піклувався про організацію “Товариства Друзів Музею Слобідської України ім.Г.С.Сковороди”, дбав про збирання нових відомостей про матеріальну та духовну культуру населення Слобожанщини.

До річниці смерті дослідника 1925 р. у серії видань українського історично-філологічного товариства у Празі вийшла друком брошура Л.Білецького та Д.Дорошенка [8]. Д.Дорошенко охарактеризував наукову діяльність М.Сумцова як етнографа. Він писав, що вчений мав широку ерудицію в науковій етнографічній літературі, володів величезним

матеріалом з етнографії та фольклору інших народів, використовував найрізноманітніші матеріали та джерела, використовував у своїх дослідках найновіші методи світової науки. У цих спостереженнях Д.Дорошенко підтвердив наведені вище висновки О.Піпіна про М.Сумцова як дослідника з нової генерації українських вчених. Названими працями Р.Данківської та Д.Дорошенка було започатковане наукове вивчення творчого доробку вченого в галузі української етнографії.

Приділили свою увагу етнографічному доробку М.Сумцова також В.Петров та В.Камінський [9].

Стаття письменника, літературознавця, етнографа та археолога В.Петрова присвячена М.Сумцову як історика української етнографії. Він віддав належне вченому, який уважно стежив за поточною етнографічною літературою, відгукувався на кожний новий напрямок в етнографічних дослідженнях. Тому його праці, на думку В.Петрова, мають значення також як “літопис української етнографії за всенький попередній період”, містять багато цінного критично-бібліографічного матеріалу [10]. Як такі, названо роботи “Современная малорусская этнография” (К., 1893), “Діячі українського фольклору” (Х., 1910) та “Научное изучение колядок и щедривок” (К., 1886). Варто погодитись з думкою автора, що однією з основних рис вченого була бібліографічність. Ще одна риса – прагнення з’ясувати соціально-моральне значення явищ матеріальної та духовної культури українців. Загалом В.Петров підкреслив, що значення Сумцова як історика етнографії та критика-бібліографа полягає в тому, що він підготував ґрунт для подальшого розвитку етнографії – “від еклектичного засвоєння всіх доктрин... до органічного з’єднання їх у суцільній системі” [11].

Стаття філолога, етнографа, дослідника українського звичаєвого права В.Камінського є однією з найповніших, як на нашу думку, оцінок етнографічної спадщини М.Сумцова. У ній була запропонована перша класифікація етнографічних праць вченого, висвітлено найважливіші напрямки його наукової діяльності, зроблена спроба визначити наукові методи та належність вченого до наукових шкіл у різні періоди творчості.

Протягом 30-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. вивчення життя й діяльності М.Сумцова взагалі не проводилось, оскільки радянська влада наклала негласне табу на його ім’я. Інтерес відновився лише у 1956 р., коли була надрукована стаття загального характеру М.Жінкіна про М.Сумцова [12]. Тоді ж з’явилися перші публікації епістолярної спадщини вченого [13]. Великою подією в науковому житті України стало видання у 1965 р. опису № 1 особистого фонду архівних матеріалів дослідника, які сьогодні зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м.Києві [14]. Опис № 2 досі не опублікований.

Наступний прояв підвищення інтересу науковців до епістолярної спадщини М.Сумцова відносимо до 70-х років [15]. Дослідження етнографічної спадщини М.Сумцова продовжив харківський учений В.Фрадкін [16]. Його роботи, загалом, складають певний етап у вивченні етнографічної спадщини М.Сумцова. Однак, і вони не дають цілісної уяви

про весь науковий доробок вченого в галузі етнографії. Проте саме В.Фрадкін одним з перших поставив цю наукову проблему. Він звернув увагу на необхідність серйозного наукового вивчення етнографічного доробку дослідника, висвітлив ряд маловідомих сторінок в етнографії України кінця XIX – початку XX ст.ст., пов'язаних з ім'ям ученого [17]. 125-річчю від дня народження М.Сумцова як етнографа присвятила статтю В.Маланчук [18].

У дев'яності роки XX ст. починається якісно новий етап у вивченні наукової спадщини дослідника. Це обумовлено загальною атмосферою українського відродження, яке почалося з другої половини 80-х рр. Об'єктом наукових досліджень стають праці М.Сумцова з різних галузей науки. Його літературознавчі праці проаналізовані в дисертації В.Пивоварова [19], історичні – Г.Савченко [20]. Г.Савченко також зробила першу спробу написання цілісної біографії вченого на основі архівних документів.

Окремі питання наукової, громадської та організаційної діяльності вченого обговорювалися на конференціях, які відбулися в Харкові 1992 р. [21]. У 1993-1994рр. була опублікована частина епістолярної спадщини дослідника [22].

Особливо варто підкреслити той факт, що протягом останніх років значно поживавилось вивчення багатогранної спадщини М.Сумцова харківськими науковцями. Велику роль тут відіграють Харківський державний інститут культури (декан факультету В.З.Фрадкін), Державна наукова бібліотека ім. В.Г.Короленка (завідувач відділу україніки В.О.Ярошик), Харківський історичний музей. З 1995 року їхніми зусиллями проводяться Сумцовські читання. 1997 р. автор цієї статті захистила кандидатську дисертацію, в якій зроблена спроба систематизувати праці вченого з української етнології, проаналізовано найбільш важливі його етнографічні праці та досліджено ряд інших проблем етнографічної спадщини [23].

Після детальної оцінки широти проблемних питань, котрі висвітлював М.Сумцов, стає очевидним: етнографічний доробок дослідника ще чекає на свій всебічний та вичерпний аналіз.

1. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // М.Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. – К. – Т. 1. – 1970; Його ж. Наукові методи проф. Сумцова // Житє і слово. Вісник літератури, історії фольклору. – Львів, 1894. – Кн. 1.
2. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.461.
3. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // М.Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 243.
4. Пыпин А. Этнография малорусская. – Спб, 1893.
5. Отзыв Ф.К.Волкова о научных трудах Н.Ф.Сумцова // Отчет Императорского Русского Географического общества за 1915 г. – М., 1916. – С. 66-68.

- У російських виданнях праці Ф.Вовка друкувались під прізвищем Ф.Волков. Однак, сам вчений підписував свої роботи Хв.Вовк. – О.М.
6. Див.: Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії України. – Х., 1924. – Ч. 1.
 7. Данковська Р. Акад. М.Сумцов як діяч Музею Слобідської України // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії України. – Х., 1924. – Ч. 1. – С. 23-26.
 8. Білецький Л., Дорошенко Д. Памяти академіка Микола Сумцова. – Прага, 1925.
 9. Див.: Петров В. М.Ф.Сумцов як історик української етнографії // Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук. – К., 1925. – Кн. VII – VIII. – С. 7-15. Камінський В. Етнографія та її питання в працях акад. М.Ф.Сумцова // Там само. – С. 16-46.
 10. Петров В. М.Ф.Сумцов як історик української етнографії. – С. 8.
 11. Там само. – С. 15.
 12. Жінкін М.П. М.Ф.Сумцов (1854 – 1921) // ХДУ ім. О.Горького. Учені записки. – Т. LXX. Труды філологічного факультету. – Т. 3. – Харків: Вид-во ХДУ, 1956.
 13. Лещенко П.Я. Листи І.Ягича до М.Ф.Сумцова // Радянське літературознавство. – 1958. – № 4. – С. 117-119; він же. Листування В.Гнатюка з М.Ф.Сумцовим // Жовтень. – 1958. – № 12. – С. 102-106; Мороз О. Листи М.Сумцова та О.Шахматова // Жовтень. – 1958. – № 3. – С. 112-114; Лещенко П.Я., Балака Т.Т. Листи М.Л.Кропивницького до М.Ф.Сумцова та його дружини // Радянське літературознавство. – 1959. – № 5. – С. 106-110.
 14. М.Ф.Сумцов. Опис особистого фонду № 794. 1874-1921 рр. – К.: Наукова думка, 1965. – 138 с.
 15. Гольберг М.Я. Письма М.Мурко к М.Сумцову // Вопросы русской литературы. Межведомственный Республиканский научный сборник. – Вып. 3. – Львов, 1969. – С. 81-85; Шумада Н.С. Сторінка українсько-болгарського фольклористичного спілкування (Листи М.Мажова до М.Сумцова) // Слов'янське літературознавство і фольклористика. Республіканський міжвідомчий збірник. – Вип. 6. – К., 1970. – С. 94-98.
 16. Фрадкин В.З. К вопросу об изучении фольклорно-этнографического наследия Н.Ф.Сумцова // Краткое содержание докладов годичной сессии ИЭ АН СССР. – Л., Наука, ЛО, 1972; Його ж. Служити народові (пам'яті М.Ф.Сумцова) // Прапор. – 1979. – № 9; Його ж. Н.Ф.Сумцов // Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. – М.: Наука, 1979. – С. 325-326.
 17. Фрадкин В.З. Фольклорно-этнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества. 1877-1919 гг.: Автореф. ... канд.ист.наук. – Л., 1973; Його ж. Научная деятельность Зеленина Д.К. в Харькове (1916-1925) // Проблемы славянской этнографии. К 100-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Д.К.Зеленина. – Л.: Наука, ЛО, 1979.

18. Маланчук В.А. М.Ф.Сумцов як етнограф (до 125-річчя з дня народження) // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 2. – С. 51-55.
19. Пивоваров В.М. М.Сумцов як дослідник давньої української літератури. Дис... канд.філол.наук. – К., 1992. – 148 с.
20. Савченко Г.О. Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М.Ф.Сумцова (1854 – 1922). Дис. ...канд.іст.наук. – Харків, 1993. – 246 с.
21. Актуальні питання історії України // Тези доповідей перших Багаліївських читань, присвячених 135-річчю з дня народження, 60-річчю з дня смерті акад. Д.І.Багалія. – Харків, 1992; История и археология Слободской Украины. – Харьков, 1992.
22. Листи С.Петлюри до М.Сумцова // Неопалима купина. – 1993. -- № 2. – С. 15-17; Дзендзелівський Й. Невідомі моменти наукових зв'язків. Листи Миколи Сумцова до Ватрослава Ягича // Слово і час. – 1994. – № 4. – С. 28-32; Листи С.Петлюри до М.Сумцова // Українське слово. – 1994. – 20 жовтня.
23. Див.: Мандебура О.С. Проблеми української етнографії в науковій спадщині Миколи Сумцова. Дис. ...канд.іст.наук. – К., 1997. – 198 с.

Нагірна В., Нагірний В. Етнографо-статистичні дослідження Павла Чубинського з позицій суспільної географії // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис.- Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. - Випуск 1. - С.19-26.

Проведено історико-географічний аналіз етнографо-статистичних досліджень українських земель Російської імперії, здійснених Павлом Чубинським у складі експедиції Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства у другій половині XIX століття. Показане значення цих робіт для усвідомлення своєрідності, регіональних відмінностей, єдиності і цілісності українського етносу; показана цінність їх для сучасних досліджень, спрямованих на виявлення та розв'язання господарських, екологічних, географічних проблем, вироблення напрямів охорони середовища проживання людей.

Valentyna Nahirna, Vasyl Nahirnyu. Ethnographic-statistical studies of Pavlo Chubynskyu: the standpoint of social geography Historical-geographical analysis of ethnographical-statistical studies of Ukrainian lands in Russian Empire accomplished by Pavlo Chubynskyi during the second half the XX century is made. It is shown the importance of these works for the awareness of the Ukrainians in their identity, regional, diversity and integrity. The importance of these studies for the solvation of economic, environmental and geographical problems is shown.

Суцільні планові суспільно-географічні дослідження української території були започатковані у XIX ст. Географічним товариством і найтісніше пов'язані з іменем видатного вченого-етнографа, автора тексту Національного гімну України Павла Чубинського. До того часу було опубліковано чимало відомостей про Україну та українців, зокрема про географічні особливості території, рослинний і тваринний світ, побут, звичаї та вдачу народу, розвиток господарства, торгівлі, соціальні відносини тощо. Проте цей надзвичайно цінний матеріал був переважно описовим, несистематизованим, достовірність його залежала від обставин, часу, особи автора, його мети.

Статистико-економічні та демоетнічні описи, подорожні замітки, враження окремих людей, суспільно-економічний аналіз при відтворенні історичних обставин тощо мали здебільшого фрагментарний характер, стосувалися окремих регіонів України, не завжди мав місце детермінований підхід при висвітленні етнічних особливостей, господарського розвитку української нації та природного середовища.

Описові відомості та неповні уривкові фактологічні матеріали не давали уявлення про цілісність української території та українського народу, недостатньо висвітлювали його етнографічне та соціально-господарське розмаїття, не розкривали суті впливу природних та історичних чинників на формування різних типів українців, їх відмітні ознаки.

Переломний етап у дослідженні української території відбувся у ХІХ ст. На той час виникла потреба у фаховому плановому вивченні Південно-Західного краю (українських земель) в етнографічному і статистико-економічному аспектах. Це було зумовлено історичними і суспільно-політичними обставинами в тогочасній Російській імперії, з одного боку, та розвитком національного руху на українських теренах, зацікавленістю патріотичних сил у таких дослідженнях, з іншого.

Вади державної системи Російської імперії, постійні селянські заворушення спричинили проведення урядом низки реформ (скасування кріпаччини в 1861 р., реформування суду, запровадження місцевого самоврядування земств у Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях та ін.). У результаті в Україні значно посилювався громадсько-культурний рух, стали видаватися та поширюватися українські книги, ставилося питання про українські школи. Повернулися із заслання члени Кирило-Мефодіївського братства, завирувало українське культурне життя в Петербурзі, де зосередилися тоді кращі українські сили (П. Куліш, М. Костомаров, О. Маркович, пізніше Т. Шевченко та багато інших). Під редакцією В. Білозерського почав виходити журнал “Основа”.

Громадсько-культурний рух охопив не тільки Лівобережну, але й Правобережну Україну, де в суспільній верхівці на той час переважала польська шляхта. Шляхта поставилась до українського руху зневажливо та вороже. Коли в 1863 р. почалося друге польське повстання, що поширилося також і на Правобережну Україну, українське населення не тільки не підтримало польську шляхту, але й у багатьох районах селяни самі розправлялися з повстанцями. Власне цей факт (як згодом зазначив у своїй праці П. Чубинський) став приводом до того, що на український народ звернули увагу — саме увагу як на союзника у боротьбі з поляками.

Придушивши повстання, російський уряд посилив боротьбу з польським впливом, використовуючи визвольні прагнення українського народу.

Однак і український громадсько-культурний рух викликав незадоволення в імперських колах та відповідні адміністративні заходи. У 1863 р. вийшов “валуєвський” циркуляр про заборону видавати книги, зокрема для освіти, українською мовою, були закриті недільні українські школи, проведені численні арешти української інтелігенції, багато з культурних діячів, серед них і Павло Чубинський, були вислані до північних губерній Росії.

Таким чином, суспільно-політична ситуація в Російській імперії після реформ 1861 і 1864 рр., пожвавлення українського громадсько-культурного руху спричинили необхідність проведення масштабних суспільно-економічних досліджень української території з метою вивчення наслідків реформування, вироблення стратегії протидії російській адміністрації національному громадському рухові, що міг перерости в ідею боротьби за економічне та політичне відродження України.

Головним виконавцем, якому було доручено дослідження, стало Імператорське Російське географічне товариство, де на той час були зосереджені значні наукові сили. У 1863 р. була створена Комісія, що визначила предмет, об'єкт вивчення та склад експедиції. Об'єктом дослідження був визначений Західно-Руський край, куди входили Україна, Білорусь та Литва. Основною метою дослідження, як зазначала Комісія, було вивчення племінних відмінностей у мові, правах, звичаях, виявлення чисельності племен, їх етнографічних меж, ступеня релігійної та моральної культури, дослідження господарства, побуту та матеріального становища.

Для вивчення етнографічних особливостей населення Південно-Західного краю (так називали тоді українську територію у складі Російської імперії) був запрошений Павло Чубинський, який на той час працював секретарем Архангельського губернського статистичного комітету. З великим бажанням, невтомною енергією, глибоким знанням справи, почуттям патріотизму до своєї землі та повагою до історії свого народу і рідного краю він проводив дослідження протягом 1869 — 1871 рр. Переважна більшість зібраних та опрацьованих ним матеріалів була повністю схвалена Комісією і в 1871 році почали публікуватись “Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, що вийшли в 7 томах. Велику працю щодо наукового редагування етнографічних та економічних матеріалів виконали М. І. Костомаров та П. О. Гільтебрант.

Маючи широку ерудицію в питаннях історії та демоетнографії України, Павло Чубинський поглибив та розширив програму досліджень, в основу якої поклав достеменно визначення етнічних меж поселення українців, вивчення їх побуту та економічного становища. Варто зазначити, що він скоригував попередньо окреслені Комісією адміністративні межі досліджуваного регіону, відносячи до Південно-Західного краю (тобто української території), крім означених Київської, Волинської та Подільської губерній, ще й південну частину Гродненської та Мінської, східні райони Люблінської та Сідлецької губерній, північно-західну частину Бессарабії. Згадана Комісія погодилася з цим і затвердила об'єкт досліджень саме в таких межах.

До Павла Чубинського в Російській імперії по суті не проводилися в повному обсязі всебічні етнографо-статистичні та економічні дослідження земель, заселених українцями. Збирачі та впорядники матеріалів здебільшого висвітлювали якийсь один аспект народного життя. Зовсім були відсутні етнографічні відомості, що характеризували б українців Холмської Русі, Підляшшя, Пінського та Мозирського повітів Мінської губернії, а про Волинь та Поділля неможливо було скласти повного уявлення, оскільки зібрані матеріали були незначними та неповними.

В економіко-статистичному підрозділі програми Павло Чубинський передбачав основну увагу зосередити на економічному становищі селян у пореформений період та ситуації, що склалася в промисловості. Для отримання відповідних матеріалів, статистичних даних були залучені губернські статистичні комітети та мирові посередники із селянських справ.

Над програмою досліджень разом із Чубинським працювали такі видатні українські особистості як В. Ф. Смирненко, М. В. Лисенко, І. П. Новицький, А. Ф. Кістяківський, В. Б. Антонович та ін.

На основі вироблених принципів, підготовленої програми досліджень та обширного фактологічного матеріалу, зібраного за час трьох ґрунтовних експедицій, що охоплювали всі найважливіші регіони проживання українського етносу (від р. Прип'ять та Біловезької Пущі на півночі до т.зв. Новоросійського краю на півдні, від р. Прут та австрійського кордону, що тоді пролягав уздовж р. Збруч, на заході до Придніпров'я на сході та південному сході) була написана і опублікована протягом 1872–1876 рр. згадана фундаментальна праця “Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”. У ній не тільки були узагальнені та систематизовані з наукових позицій матеріали, що характеризують населення та господарський розвиток українських територій, але й зроблений помітний поштовх в розвитку наукових географічних досліджень та ідей в Україні.

Основна наукова цінність цієї праці полягає в тому, що в ній вперше на основі повних і всебічних етнографічних та економіко-статистичних досліджень зроблений комплексний аналіз української людності в усіх її проявах — демографічному, суспільно-родинному, побутовому, духовному та економічному контексті розмаїття природних умов, географічного положення різних українських теренів, впливу інших народів. Павло Чубинський науково обґрунтував цілісність України та єдність українського народу як найсуттєвішу передумову української державності. В основу визначення меж українських земель були покладені етнічний та суспільно-географічний принципи. У результаті досліджень українського етносу (з урахуванням регіональних відмінностей), науково обґрунтованих висновків не тільки підтвердилася ідея суспільно-територіальної цілісності української нації, її здатність до державного самовизначення, але, по суті, була окреслена українська національна територія.

Одним із найважливіших об'єктів дослідження Павла Чубинського було населення. Він докладно, на високому фаховому рівні описав характерні особливості українського народу, його відмінності на різних теренах, стосунки з іншими народами. Хоча дослідження проводилися переважно в етнографічному плані (це, до речі, передбачалося програмою, і основна увага була звернена на звичаї, обряди, пісні, вірування, моральні якості, житло, будівлі, знаряддя праці, одяг, їжу, говірки тощо), проте головні наукові узагальнення були зроблені із врахуванням природних умов і топографічних особливостей різних місцевостей, впливу історичних чинників, сусідства з іншими народами.

У процесі дослідження повною мірою були задіяні основні географічні принципи, сформульовані дещо пізніше Степаном Рудницьким, такі, як морфографічний (зовнішній опис явищ і процесів), структурний (опис головних складників), динамічний (розвиток явищ у часі) та генетичний (розкриття причинних зв'язків між явищами і процесами).

Оригінальною є проведена Чубинським типізація малоросійського (українського) населення. В основу критеріїв типізації ним покладені фізичний тип людей, їх мовні відмінності, побут та ін. За цими ознаками були виділені три типи українців — власне український, поліський та подільсько-галицький, окреслені межі їх заселення, схарактеризовані головні риси людей кожного типу, показана причинна зумовленість їх відмінностей.

Український тип сформувався на території, що нині зайнята переважно Волинською, Рівненською, Київською, Чернігівською (без поліських їх районів) та Черкаською (без лівобережної частини) областями, північними районами Тернопільської та Хмельницької областей, а також північно-східними районами Вінницької області. Цей тип вважався найбільшою мірою автохтонним, основні фізичні риси людей — типово українські (брюнети з карими очима та чорними бровами), для них характерні (порівняно з іншими типами) більша самостійність, виражене почуття власної гідності, дух козацтва, що, на думку автора, зумовлено впливом історичних чинників. В основному сприятливі природні умови та родючі ґрунти цього краю відбилися на особливостях господарської забудови сільських жителів, обладнанні житла, знаряддях праці, характері занять населення тощо. Тут спостерігається висока культура будівництва, добре продумані і зручно розташовані господарські будівлі, переважають чисті білі хати, що потопають у садах, основним знаряддям обробітку землі є плуг, а головна тяглова сила — воли. За характером занять — це типові хлібороби, а щодо мови, то це “корінні” українці середньої смуги українських земель.

Поліський тип українців, зазначає П. Чубинський, сформувався на поліських ландшафтах, в оточенні суцільних лісів та боліт, що не могло не відбитися на способі життя, заняттях та характерних рисах їх мешканців. Цей тип поширений на територіях сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської та Чернігівської областей (їх поліських районах). Сюди входить також т.зв. Підляшшя — частина Сідлецької та Гродненської областей тодішньої Білорусі. Своєрідний комплекс природних умов — низинний рельєф, надмірне зволоження, густа річкова мережа, дрімучі ліси та болота, що займали тоді в багатьох районах 60–80 % землі, — спричинили до певної замкненості цієї території, відсталості в побуті та господарському розвитку її жителів.

У поліщуків переважали курні хати, основне знаряддя обробітку ґрунту — соха, а тяглова сила — лише коні. Головне заняття населення — лісообробка, одночасно люди з великим бажанням обробляли кожен клаптик землі. Клімат та особливості рельєфу, на думку дослідника, позначилися на фізіономії людей: поліщуки низькорослі, худорляві, переважно блондини; через несприятливі природні та побутові умови — хворобливі. Порівняно з іншими типами українців мова у них своєрідна, особливо великі відмінності у фонетиці.

До подільсько-галицького типу українців Чубинський відносив жителів, що населяли теперішні подільські області — Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку, крім крайніх північних районів, Галичину, західну

Волинь та Холмську Русь. Це порівняно підвищена горбиста рівнина, покрита родючими ґрунтами, особливо на Поділлі, лісистість тут значно менша, ніж на Поліссі. Основне заняття населення — скотарство та землеробство, тяглова сила — воли, а також коні. Господарська забудова, обладнання житла, знаряддя праці мало відрізняються від власне українського типу. Щодо мови, то подільсько-галицький тип є своєрідним, виділяється як окреме наріччя, тут спостерігаються значні відмінності у граматиці, вживаються такі форми, яких немає в інших типах. Мешканці цього краю, зазначав дослідник, в історичному плані зазнали негативного впливу Заходу, тут сильним був гніт кріпосного права. Це відбилося на їх ментальності. Люди відчують себе приниженими, низько кланяються, в них менше виражене відчуття власної гідності, спостерігається великий вплив церкви — настільки великий, що замість національності в багатьох випадках народ називав свою релігійну приналежність. Це особливо було характерним для Холмської Русі та Західної Волині. Їх солідарність з іншими українцями була дуже мала.

Оцінюючи загалом із сучасних суспільно-географічних позицій типізацію українського населення, проведену П. Чубинським, слід зазначити як позитивне, що ним вперше були науково обґрунтовані територіальні відмінності історично сформованого цілісного українського етносу. В основу виділення типів були покладені: детермінованість етнічних особливостей населення та його соціально-економічного розвитку природними умовами, рівень адаптації людей до географічного середовища та вплив інших етносів. Дослідник показав величезне розмаїття українського народу, його духовне багатство, високу, як на той час, культуру побуту та особливості господарювання. Характерним для кожного з типів українців є високий рівень адаптації до природно-ландшафтного середовища, раціональне використання природно-географічних чинників у суспільно-господарському розвитку, причинна зумовленість і взаємозв'язок матеріальної та духовної культури.

Виявлення територіальних відмінностей українського етносу, його типізація не протиставлялися концепції автора щодо суспільно-територіальної та історичної цілісності українців, а, навпаки, стверджували її. У процесі регіональних досліджень активно, цілеспрямовано і послідовно відстоювалася позиція національного самовираження та самоутвердження української людності (хоча з певними специфічними рисами на різних теренах).

Достеменно відбиваючи та аналізуючи вплив природно-географічних чинників на формування українського етносу, П. Чубинський приходив до висновку про існування “цілісної природної системи північного басейну Чорного та Азовського морів з помірним кліматом, переважаючими родючими ґрунтами, що сприяють землеробству” (с. 468), як певної географічної визначеності, що стала важливим підґрунтям для виокремлення України (за висловом Степана Рудницького) як геополітичної реальності, з чіткими природними, етнічними, культурними та економічними кордонами.

Це послужило і має служити надалі основою для досліджень України та українства в історичному, географічному, економічному та інших аспектах, наукового обґрунтування побудови фундаменту національної держави.

Дослідження територіально-етнічних та суспільно-господарських відмінностей українців має велику науково-методичну та практичну цінність з огляду на сучасні проблеми суспільно-географічного та економічного районування України, вироблення виваженої регіональної політики в державі. Процес районування, зокрема суспільно-географічного, є надто складним, він пов'язаний з аналізом численних чинників, визначенням принципів, розробкою критеріїв та найважливіших показників структуризації суспільної діяльності людей.

Щоб забезпечити об'єктивність, всебічний підхід, комплексність та практичну спрямованість виділених районів, крім численних природних та соціально-економічних чинників, важливо враховувати спадкоємність розвитку етносу, відмінності в характері освоєння різних територій, менталітеті їх мешканців. Аналізуючи сучасний рівень географічного поділу праці, розвиток та розміщення матеріального виробництва і розселення як основу районування, слід брати до уваги наявність певних специфічних рис даних процесів, що склалися здавна в різних регіонах України. Ці відмінності зумовлені як природно-географічними чинниками, так і суспільно-історичними обставинами, які впродовж тривалого періоду впливали на господарський розвиток та функціональну значимість тих чи інших територій.

У зв'язку з цим можуть бути використані методичні підходи та конкретні розробки Павла Чубинського щодо типізації українського населення за етнічними особливостями, рівнем суспільно-господарського розвитку різних українських земель. Виявлені ним принципи типізації населення, закономірності розміщення основних типів, їх докладна характеристика та окреслені межі проживання є не тільки важливими чинниками районоутворення, але й суттєвим науковим інструментарієм при виділенні мережі сучасних суспільно-географічних районів.

Ідея Павла Чубинського про детермінованість відмінностей етнічних рис українського населення, способів його господарювання, рівнів матеріальної та духовної культури природними умовами, топографічними особливостями різних місцевостей, характером пристосування до середовища є вагомим підґрунтям дальшого розвитку одного з важливих напрямів суспільно-географічних досліджень — еколого-географічного.

При виявленні закономірностей формування екологічної ситуації, аналізі її сучасного стану в тих чи інших регіонах України, розробці напрямів раціонального природокористування, особливо у сфері сільськогосподарського виробництва, охорони навколишнього середовища, має бути використаний багатий традиційний досвід українців щодо взаємин людини з природою, високої культури землеробства, освоєння природних багатств, уміння зберегти своєрідність ландшафтів.

Для кожної етнічної території України, зокрема Волині, Слобідської України, Галичини, Поділля, Буковини, Запоріжжя тощо, були притаманні специфічне, найбільш доцільне використання природно-географічних даних у розселенні та господарській діяльності людей, розвитку та розміщенні об'єктів виробництва, громадських та культурних споруд, високий рівень пристосування до навколишнього середовища. Гармонія стосунків людини з природою, постійна екологізація виробництва, умов життя та поведінки людей забезпечували гомеостаз освоєних земель, збереження їх неповторності, своєрідну господарсько-функціональну роль по відношенню до інших регіонів.

Зібрані та описані Чубинським матеріали, що характеризують виняткову спостережливість українців щодо небесних світил, атмосферних явищ, глибокі знання рослинного і тваринного світу, звичаї та обряди, народний світогляд, де тісно пов'язуються з природою побут, суспільно-родинне життя, господарська діяльність людей, є неоціненним науковим доробком, в якому синтезуються вироблені віками способи та форми природокористування, чисельні пристосувальні механізми та господарські заходи, що забезпечували стабільність і підтримку якості навколишнього середовища, відтворення природних ресурсів, — підвищення родючості ґрунтів, відновлення рибних запасів, продуктивності лісів тощо. Усе це може бути використане при вирішенні сучасних еколого-географічних проблем, виробленні напрямів охорони середовища проживання людей, збереження просторової цілісності природних систем у процесі їх господарського використання.

Розроблена Павлом Чубинським типізація українського населення та характеристика основних його типів становить велику наукову цінність в контексті розвитку важливого складника суспільної географії — медичної географії. Це особливо виразно простежується на прикладі аналізу поліського типу українців. Автор наголошує, що через несприятливі природні умови, зокрема надмірне зволоження, високу лісистість та велику заболоченість поліських ландшафтів, мешканці цього краю низькорослі, худорляві, переважно блондини, порівняно з іншими типами українців — хворобливі. Не абсолютизуючи наведені риси поліщуків, не переносючи їх характерні ознаки, виділені дослідником, на мешканців інших заліснених територій, варто зазначити, що автор загалом об'єктивно оцінив вплив природного середовища та географічного положення місцевості на формування особистості людини, її фізіологію та стан здоров'я. Зібраний ним багатий аналітичний матеріал може бути використаний у наш час для виявлення факторів, що впливають на санітарно-епідемічний стан у різних регіонах України та здоров'я населення, і, навпаки, визначення характерних рис природного та соціально-економічного середовища, що зумовлюють їх медичне використання.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що етнографо-статистичні дослідження української території, проведені Павлом Чубинським або за його безпосередньою участю, свідчать, що його заслуги в розвитку

суспільної географії, географічному українознавстві незаперечні. Цілеспрямований, багатогранний доскіпливий дослідник, енциклопедист у сфері етнографії українського народу, він зумів з наукових позицій залучити географічні аспекти у вивченні населення та господарського розвитку українських територій. Він довів, що український етнос, незважаючи на його певні територіальні відмінності, сформувався у межах єдиної національної території, обґрунтувавши таким чином етнографо-географічні позиції української державності.

Література

1. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. — К.: Наукова думка. — 1994.
2. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. — К.: Вища школа, 1996.
3. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. — К.: Наукова думка, 1993.
4. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическом обществом. Юго-Западный отдел // Материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским, в 7 томах. — Т. 1. — СПб. — 1872; Т. 7, вып. 2. — СПб., 1877.
5. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. — Львів–Мюнхен, Львівський державний університет ім. І.Франка, 1993.

Шалак О. МИКОЛА БІЛОЗЕРСЬКИЙ І ЙОГО УЧАСТЬ У ВИДАННІ КЛАСИЧНОЇ ЗБІРКИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ "НАРОДНІ ПІВДЕННОРУСЬКІ ПІСНІ" (1854) // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С.51.

Микола Білозерський (1833-1896), дійсний член Південно-західного відділу Російського географічного товариства із 1874 р., належить до тієї когорти українських фольклористів, які чимало прислужились науці, проте не викликали згодом належного інтересу до своєї постаті та наукової спадщини. Принаймні, в найновішій "Бібліографії українського народознавства. Фольклористика"¹ у розділі "Український фольклор і фольклористика. Історія. Діячі. Організація дослідження. Вивчення" імені М. Білозерського не згадано. І, певно, з тієї вагомої причини, що діяльність і спадщину фольклориста вивчено справді недостатньо.

Б. Кирдан, присвятивши М. Білозерському в збірнику "Собиратели народной поэзии" (М., 1974) короткий розділ, писав: "Микола Михайлович Білозерський - видавець українських літописів, фольклорист і етнограф. Діяльність його як збирача творів народної поезії висвітлена вкрай мало. Із записаного і зібраного ним фольклорного матеріалу було опубліковано всього тільки шість дум, декілька пісень, "Список кобзарей (бандуристов) и лирников", а із його праць - примітки до історичних пісень і дум і "Правила при записывании народных дум, песен, сказок, преданий и т. п." Все це було надруковано у збірнику А. Метлинського "Народные южнорусские песни" (К., 1854)."² Ретельно переглянувши рукописні фонди ІМФЕ і ті матеріали, які зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, Б. Кирдан вивчив їх і констатував: "М. Білозерський серйозно займався збиранням фольклору"³.

Про М. Білозерського писав О. І. Дей, досліджуючи фольклористичну діяльність Опанаса Марковича і Марка Вовчка ("Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича". - К., 1983. - С. 19, 22-24) і частково торкаючись проблеми видання збірки, упорядкованої А. Метлинським.

Микола Михайлович Білозерський народився 1833 р. на хуторі Мотронівка (нині с. Оленівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.). Родина Білозерських дала українському світові ще двох відомих діячів культури: Ганну Барвінок (О. М. Білозерську-Куліш) - відому українську письменницю та В. М. Білозерського - громадського і культурного діяча, автора програми для сільських шкіл, редактора часопису "Основа", члена Кирило-Мефодіївського братства, за участь у якому він свого часу відбував заслання.

Наймолодший у сім'ї М. Білозерський здобував освіту в Петербурзькому кадетському корпусі, якого так і не закінчив. Із травня 1852 р. працював у редакції "Чернігівських губернських відомостей" помічником редактора і деякий час заступав редактора. Існує думка, що цікавитися народною поезією М. Білозерський почав під впливом П. Куліша, чоловіка своєї сестри О. М. Білозерської.⁴ Проте на одному із рукописів зазначено

1847 рік, що свідчить: збирати фольклор М. Білозерський почав ще чотирнадцятирічним.⁵

Пісні та думи, зібрані, упорядковані, прокоментовані М. Білозерським, увійшли до збірника А. Метлинського "Народные южнорусские песни" (1854 р.). М. Білозерський також уклав "Правила при записывании народных дум, песен, сказок, преданий и т. п." та "Список кобзарей (бандуристов) и лирников", опубліковані як додаток до збірника А. Метлинського "Народные южнорусские песни": "Написав і відіслав листа з правилами для записування билин та ін. і списком кобзарів (26) та примітками короткими до билин - Метлинському, останні в його розпорядження, а пр[авила]і сп[исок] - щоб розмістити у вигляді особливого додатка і віддрукувати для мене 100 відбитків."⁶ "Правила" М. Білозерського стали визначним явищем української фольклористики, в якій на той час відбувалось становлення наукових засад. Автор не тільки давав поради, які жанри, від кого записувати, але й просив нагадувати носіям фольклору про різні історичні події, готуючи їх до виконання дум і пісень. Він вважав, що список до співців та оповідачів треба складати заздалегідь. Вчений також твердив, що слід спочатку записувати пісні та думи "зі слів", а потім перевіряти, попросивши співця "проспівати" проказане кілька разів. А далі - перечитати усе записане і перевірене співцеві, щоб він міг і сам виправити помилки: "Записувати думи і пісні слід спочатку зі слів, тобто змусивши співця спочатку проказати думу чи пісню, так як вона співається, не поспішаючи, пригадавши те, що слід промовити. Записавши зі слів, просити проспівати, і, якщо можна, то декілька разів одне і те саме. Під час співу слід уважно стежити, чи так записано зі слів, як співається, і доповнювати пропуски, поправляти помилки"⁷.

М. Білозерський вважав, що необхідно записувати не тільки повні тексти, але й уривки. Наголошував на паспортизації записаних зразків: радив фіксувати імена, прізвища, вік, зазначати, від кого і коли вивчили думи, пісні, казки, хто ще знає зафіксовані зразки, де живе та ін.: "Співаків і оповідачів слід розпитувати: про їхні імена, прізвища, літа, звання, ремесло; де, від кого і коли вивчили думи, пісні або чули перекази; хто саме ще, крім нього, знає думи, пісні, перекази та ін. - які саме (тобто про що, або про кого), де мешкає та ін. Також не зайвим буде записувати і біографічні відомості про співців та оповідачів, які вони самі повідомляють"⁸.

Фіксуючи обрядовий фольклор, радив зазначати, коли його слід виконувати. Вчений закликав під час записів бути точним "до дрібниць": фіксувати усе "буквально", як вимовляє співець або оповідач, ставити наголоси, пояснювати незрозумілі слова та вирази. "Записуючи, загалом слід бути точним до дрібниць: записувати кожну букву, як її вимовлено співаком або оповідачем, ставити, де слід, на складах, наголоси, пояснювати, із зауваг співаків та інших, незрозумілі слова і вирази; а власні назви, імена та ін. пояснювати такими ж примітками"⁹.

Значення "Правил" М. Білозерського було оцінене тільки згодом, у 70-х роках ХХ ст.: "В період початку інтенсивного збирання творів усної народної

поезії подібні "правила" були надзвичайно необхідні для великої кількості збирачів, які не мали спеціальної підготовки"¹⁰.

Короткий "Список кобзарів..." М. Білозерський склав за місцевостями: губернія, повіт, село. Описано таким чином Чернігівську, Харківську і Полтавську губернії. Це - свого роду зразок для записувачів, проте тут - справжні імена кобзарів та бандуристів, відомих М. Білозерському: "У м. Харкові, неподалік від Холодної гори - Гарбуз. Харківського повіту: в Олшані під Харковом - Левко і Петро Колибаби"¹¹.

Неопублікованим залишився рукопис "Про кобзарів і список кобзарів" (ІМФЕ, ф. 3-6, од. зб. 377, арк. 1-108), де подано не тільки імена кобзарів та лірників, але й відомості про них. У цьому рукописі - короткі записи про багатьох кобзарів та лірників, розповіді самих кобзарів про їхнє мистецтво, які М. Білозерський зібрав упродовж 1851- 1893 рр. Порівняно зі "Списком...", опублікованим в "Народных южнорусских песнях", рукопис "Про кобзарів..." містить повнішу, розлогішу інформацію про співців народних дум та історичних пісень. М. Білозерський прагнув не тільки зафіксувати імена тих кобзарів, про яких доводилося чути або спілкуватися, але й записати про них усі відомості, що вдалося розшукати: "1) Ув Ични був кобзар Иван Яхно из Половои (Прилуцк. у.) Знав козацьких пісень тридцять сім. Умер годив пять назад. (Ему было до 80 лить). 2) Кобзар Марко (из Иваньци), Яхнив ученый - знал добре думы козацькыи. Умер годив пять або шість назад (50 лит) 3) Ув Охромієвци старець Левко знал про Дорошенка и Вдовыченка (Умер 10 лит назад, жил от роду 40 лит) 4) Гордій Богдан в Євтухах (40 лить) - добре грав - кобзар і скрипач-музика. Умер в 1856 году. 5) Олексій Дяконенко або Рак - у Сосниці бандурист, знає думу про нетягу. Дум про нетягу дві..."¹² Про кобзаря і лірника Романенка М. Білозерський зазначає таке (цю нотатку зроблено російською, попередні українською): "Кобзар і лірник Иван Романенко, який жив спочатку в Борзні, а потім в Британах, де й помер 1854 р. у великий піст, літ 60 від роду, - вчився в Янівці, Чернігів. пов. у кобзаря, що помер близько 1844 р."¹³ Про цього ж кобзаря Білозерський згадує ще: "В Британах - Романенко, який в грудні 1851 р. повідомив мені, що в селі недавно померла стара, що знала пісні про Хм[ельни]цького, Барабаша, Перебийноса (так у рукописі - О. Ш.), Нечая, Палія та ін."¹⁴

Власне, в середині ХІХ ст. намагання М. Білозерського зібрати і укласти реєстр кобзарів та лірників було чи не єдиною спробою подати цілісну, повну інформацію про кобзарство як явище. М. Білозерський був чи не першим науковцем, який зрозумів важливість комплексного підходу у вивченні народного епосу. Другу таку спробу зібрати дані про кобзарів та лірників здійснили майже за п'ятдесят років - на ХІІ Археологічному з'їзді у Харкові 1902 р.

М. Білозерський готував етнографічний опис Борзнянського повіту Чернігівської губернії, частину якого склали історичні пісні. Українські прислів'я, зібрані М. Білозерським, опубліковано в збірнику "Українські приказки, прислів'я і таке інше" М. Номиса.

В особистому архіві М. Білозерського (ІМФЕ, ф. 3-6, од. зб. 130, 135, 391) - записи неопублікованих пісень, дум, зразків інших жанрів народної поезії, прислів'їв і приказок. У фонді М. Білозерського (ІМФЕ, Ф. 3-3, од. зб. 199, 201, 204, 205, 220 та ін.) пісні й думи, виписані збирачем із різних публікацій, в тому числі М. Цертелєва, І. Срезневського, М. Максимовича, П. Лукашевича, М. Костомарова, Д. Мордовцева, Я. Головацького, Вацлава з Олеська та ін.

Окремою малодослідженою сторінкою історії української фольклористики залишається видання "Народных южнорусских песен" (1854) та участь у цьому виданні М. Білозерського - на той час зовсім молодого 21-річного збирача, журналіста, дослідника архівів чернігівських монастирів.

На початку 1853 року (ймовірно, у лютому) М. Білозерський взявся допомагати Амвросію Метлинському - тоді вже відомому поетові й фольклористу - упорядковувати думи та пісні. У листі до професора А. Метлинського М. Білозерський пише, що згоден надсилати для нього неопубліковані та вже опубліковані думи й пісні. Він погоджується віддати упоряднику "Народных южнорусских песен" власні записи за умови, що той надішле йому 20 екземплярів видання пісень, 10 відбитків пісень історичного відділу та 10 відбитків дум та історичних пісень, записаних самим М. Білозерським. Записи, які не увійдуть до збірника, молодий фольклорист завбачливо просить повернути.¹⁵

Подальшу співпрацю М. Білозерського й А. Метлинського, процес підготовки пісень та дум до публікації можна простежити за листами та щоденниковими записами самого М. Білозерського.

Так, у листі до П. О. Куліша від 12 січня 1854 р. із Чернігова фольклорист пише: "М[етлин]ському я відсилаю всі свої пісні. Днями чекаю від нього інших історичних дум і пісень, і тоді візьмусь за підготовку їх до видання, що й тепер роблю" (Листування і щоденникові записи М. Білозерського - російською мовою, переклад наш).¹⁶ Що саме має на увазі М. Білозерський, пишучи про "всі свої пісні", дізнаємось із листа до О. Лазаревського: А. Метлинському уже послано близько 200 обрядових та інших пісень, кілька десятків історичних пісень і дум. До історичного відділу, який взявся готувати М. Білозерський, мало увійти 200 ніде раніше не публікованих або маловідомих зразків.¹⁷ Ще докладніше про це можна прочитати у листі до самого А. Метлинського, надісланого поштою із Чернігова до Києва 14 січня 1854 р.: "Ви отримаєте днями: 1)духовно-історичні і на теми моралі думи і пісні і 2) декілька обрядових, про кохання та ін. пісень, із яких 18 повідомлені були 1832-34 р.р. моєму братові М. В. Гоголем. Дуже багато обрядових пісень в праці "Об историческом значении русской народной поэзии" Н. К[остомарова], Харків, 1843, але я виписую звідти самі історичні. Шкода, що П. О. К[уліш] не надіслав Вам дум про Коновченка, також про Матір та дітей; у мене вони є; остання навіть у двох різних списках, але перша з невеликими пропусками. До зібрання Вашого я перепису нові варіанти про Кішку і Коновченка, розміщених в "Известиях",

П від. Акад. Н[аук] 1853, арк. XIII, арк. XIV, запис. Афанасьєвим. Чи пісні Лукашевича й іншу брошурку, його ж, дозволите мені залишити у себе, чи повернути Вам - коли зникне потреба?"¹⁸ А запис у щоденнику від 31 січня 1854 р. вказує на певні проміжні підрахунки в етапах роботи: "...неісторичних я йому (А. Метлинському - О. Ш.) доправлю - до 150, та історичних - до 30, крім того, укладаю до останніх приміт[ки] і готую їх до видання. Я працюю безкорисно: із любові до справи, як учений"¹⁹.

Щоденникові записи засвідчують: М. Білозерський планує свою роботу щодо видання "Народных южнорусских песен" - і дотримується планів. 17 січня 1854 р. він записує в щоденнику: "Отже, не раніше, як із 20 числа можу рішуче...взятися за пісні для М[етлин]ського"²⁰. А вже 20 січня фольклорист занотовує: "Ввечері укладав приміт[ки] до обрядових пісень для М[етлин]ського; із п'ятниці візьмусь за переписування духовн[их] дум і пісень та ін., укладу до них приміт[ки] і відішлю якнайшвидше; а там візьмусь за билини; до половини лютого сподіваюсь завершити. Праця сильна, важлива і безкорисна!!!"²¹

1 лютого 1854 р. М. Білозерський переписував "пісні неісторичні", 3 лютого збирався відіслати А. Метлинському до Києва до 120 пісень обрядових, а далі взятися за "відділ історичний", куди мало увійти до 200 зразків²². Проте наступні записи уточнюють ці цифри: "Здав на пошті паку з 115 обрядовими та ін. піснями Метлинському до Києва."²³ Аж до травня 1854 р., коли "Народные южнорусские песни" з'явилися друком (невеликим накладом у 1000 примірників на 30 друкованих аркушах, або ж 500 сторінках), М. Білозерський щоденно готує пісні й думи до видання. Його цьогочасні записи в щоденнику схожі на ретельний звіт про роботу: "Впродовж дня і вечора переписував пісні для зібрання Метлинського. Працював дуже діяльно"²⁴ (7 березня), "Вранці й увечері укладав примітки до билин²⁵ і робив виписки"²⁶ (26 березня). Працюючи над майбутнім виданням, молодий фольклорист розуміє, що така робота залишиться для нащадків: "Й істинно: тепер я живу минулим для майбутнього (підкреслення М. Білозерського)"²⁷.

Навіть у Мотронівці, куди фольклорист приїздить для того, щоб побачитись із рідними, відпочити, він не припиняє роботи: "Мотронівка. Впродовж дня переписував пісні... Увечері співав пісень. Саша (сестра - О. Ш.) поклала на ноти із мого голосу ще дві пісні. - П[антелеймон] О[лександрович] (Куліш - О. Ш.) читав увечері "Мертві душі" Гоголя"²⁸ (1 березня 1854 р.), "Співав у Мотронівці пісень, Саша ще поклала 3 на ноти; отже, з мого голосу 7 пісень"²⁹ (2. 03. 1854).

Щоденникові записи засвідчують, що цей період для М. Білозерського сповнений плідної праці і наукових планів: він досліджує літописи, плекає надію видати "Северную старину", готує карту говорів Чернігівської губернії, обмірковує поїздку на Чернігівщину - "з метою збирання матеріалів статистичних, етнографічних, археологічних й історичних."³⁰ Крім цього, очевидно, робота над думами й історичними піснями спонукає фольклориста вивчати історію козацтва: "Мені спало на думку написати статтю: про війни

запорожців й укр[аїнських] козаків із невірними і особливо з метою звільнення християн..."³¹ Молодому вченому не вистачає літератури - в Чернігові не так просто знайти потрібні видання, він нарікає на "безвихідь" без книг: "Книги, книги! Якби кошти, насамперед би застались необхідними книгами"³².

Готуючи пісні та думи до видання А. Метлинського, М. Білозерський переймається проблемами майбутньої збірки пісень не менше, ніж сам видавець. Він надсилає листа в Петербург до О. Лазаревського з проханням віднайти охочих "виписувати пісні" для "Народных южнорусских песен". А якось, повернувшись від Григорія Павловича Галагана (відомий український діяч-меценат, який разом із В. Тарновським матеріально допоміг А. Метлинському під час видання "Народных южнорусских песен"), він записує в щоденнику: "Каже (Галаган - О. Ш.), що цензура - в ставленні до народності - буде значно ліпшою ("гораздо лучше"). Дуже втішно!"³³

Проте це стало ще однією ілюзією - і не тільки молодого фольклориста, а й загалом усієї української інтелігенції. Уже за кілька місяців М. Білозерський дізнався, як вчинив цензор Д. Мацкевич із зібранням пісень та дум, до якого був причетний і він: "Отримав листа від Метлинського від 12 травня. Видання пісень його коштує за 500 р. ср[іблом]. Він залишається в Києві до кінця травня. Із 90 билин відомого часу цензор пропустив тільки 20!!! Та із 30 занадто невідомих - 15; загалом із 120 билин пропущено тільки 35! Жахливо!!!"³⁴

Гіркоти додавали і непорозуміння із А. Метлинським, у якого ще в травні 1854 р. виникали сумніви, чи друкувати "Правила" і "Список кобзарів" як додаток до "Народных южнорусских песен": "Правила про збирання пісень та іншого надрукують в програмі комісії (аркушах на 5). При його (виданні А. Метлинського - О. Ш) не будуть надруковані. Із моїх пісень (понад 150) увійшло до зібрання небагато, а билин майже і не було (!?) (підкреслено М. Білозерським - О. Ш.). Тому із 50 екземплярів радить (очевидно, А. Метлинський - О. Ш.) поступитися П[антелеймону] О[лександровичу] (йдеться про П. О. Куліша - О. Ш.) 10-15 екз[емплярами]. Вишле мені сам моїм коштом частину зібрання. - Лист цей надзвичайно вразив мене: 1) невдале видання внаслідок непропуску s билин; 2) правила та ін. не надрукують при виданні. В програмі нехай друкують, але, крім того, я відішлю у "Вісник" Геогр[афічного] Тов[ариства] або до іншого видання; 3) праця моя пропала, до видання увійшло пісень небагато; а билин майже й не було (це нісенітниця! Вигадка видавця)"³⁵.

Усілякі непорозуміння між А. Метлинським і М. Білозерським виникали постійно. Відомо, що спочатку за планами видавця зібрання мали відкривати історичні пісні та думи³⁶, але через те, що М. Білозерський, завантажений роботою в "Черниговских губернских ведомостях", затримував цей розділ, - його розмістили в кінці книги. Упорядковуючи пісні й думи, укладаючи коментарі до дум, М. Білозерський не встигав: "я тепер в дуже скрутному становищі з усіх боків: 1. заплутався в боргах... 2. примітки до билин М[етлин]ського не встигну укласти для нього..."³⁷ (6 квітня 1854 р.).

Очевидно, таке зволікання у роботі непокоїло А. Метлинського. 21-літній М. Білозерський на зауваження професора реагував дуже гостро. Лист від А. Метлинського вразив його, молодого фольклориста охопило сум'яття: "Лист вельми неприємний; М[етлин]ський думає, що причина моєї несправності (того, що М. Білозерський не зміг впоратися вчасно - О. Ш.) - бажання скористатися його зібранням билин. Як люди не розуміють мене! Я вчора написав пояснення"³⁸. З іншого боку, був невдоволений редактор "Черниговских губернских ведомостей": його підлеглий "із таким запалом" працював для А. Метлинського - і "такий холодний до його видання"³⁹. Проте М. Білозерський працює в шаленому темпі, про це свідчать і щоденникові записи від 29 березня по 1-е квітня 1854 р. повторені майже дослівно: "Впродовж дня укладав примітки до билин, робив виписки"⁴⁰. Можна твердити, що саме завдяки наполегливості молодого фольклориста, його працелюбству, фаховій обізнаності "Народные южнорусские песни", незважаючи на цензурування, побачили світ саме такими, а не інакшими. "М. Білозерський... прагнув зробити публікацію повнішою і якіснішою"⁴¹. У передмові до "Народных южнорусских песен" подякував М. Білозерському і сам А. Метлинський: "я збирав пісні й інші твори народної словесності. В цьому допомагали мені і дехто з моїх знайомих. Вважаю обов'язком своїм за таке сприяння висловити тут найщирішу подяку всім їм, особливо М. М. Білозерському, М. О. Маркевичевій, С. Л. Метлинському, С. Д. Носову"⁴².

Паспортизація пісень у збірнику "Народные южнорусские песни" надзвичайно скупа: під кожним зразком вказано місце запису, подекуди дуже приблизно: "Левой. стор. Днепра", що означає, що пісню записано на Лівобережжі. Докладніше паспортизовано тільки пісні історичні та думи. Тому можна визначити, що М. Білозерському належать записи: пісні про Нечая - "С-пид темного лису, с-пид зеленого гаю..." (від кобзаря І. Романенка в с. Британах Борзенського пов.), пісні про Морозенка - "Завыдили козаченькы, да мед-выно пьючы..." (від кобзаря А. Шута в м. Олександрівці Сосницького пов.), уривок думи про Івася Вдовиченка "Ой у городи у Крылови жыла соби удова Грыщыха..." (від І. Романенка в с. Британах Борзенського пов.), "Про брата та сестру"⁴³ (від І. Романенка в с. Британах Борзенського пов.), "Про смерть Хведора Безродного" - вар. а, б (від І. Романенка в с. Британах Борзенського пов.), "Про козака Голоту" (від І. Романенка в с. Британах Борзенського пов.). Не вказано, хто і від кого записав окремі пісні, під якими зазначено "Записано в Борзенском у.", "Чернигов". Можна припустити, що ці записи належать М. Білозерському (могли вони належати, наприклад, і П. Кулішу або ж В. Білозерському). Звичайно, це дуже невелика частка зібраного фольклористом. Так, у реєстрі "Думы и песни исторические моего собрания"⁴⁴ М. Білозерський зазначає, що він із 1847 до 1881 року записав 33 думи, а пісень історичних 67.

Б. Кирдан, здійснивши текстологічний аналіз дум,⁴⁵ записаних М. Білозерським, дійшов висновку, що М. Білозерський, переписуючи думу із чернетки і готуючи її до публікації, здебільшого намагався бути якнайточнішим. "Обидва рукописні тексти збігаються майже буквально,"⁴⁶ -

твердить дослідник і вказує тільки на незначні розбіжності в опублікованому зразку, що могли бути допущені при наборі. Думи, записані М. Білозерським, засвідчили: записувач дотримувався правил, розроблених ним для зібрання А. Метлинського.

Окремо слід сказати про "Примечания к былинам известных времен", укладені М. Білозерським (с. 432-433). У кожній з приміток - стисла інформація про осіб та події, згадувані в думах та історичних піснях. Пізніші упорядники дум часто одноставні із М. Білозерським. Так про "Хвеська Кганжу Андибера" фольклорист пише як про "невідомого по історії": "За часів війн Богдана Хмельницького згадується полковник (Уманський) Ганджа, який діяв на Поділлі. (Літ. Величка, I, 91, 99, 300 та ін. Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов, Т. I, від. III; та ін.)" (с. 433). К. Грушевська, подаючи історію дослідження думи про Хвеська Ганжу Андибера, зауважує: "Костомаров відніс думу про Андибера до часу Хмельниччини, але не шукав в ній реальних історичних осіб, тільки загальний настрій невдоволення народних мас..."⁴⁷ Б. Кирдан про Хвеська Ганжу Андибера пише так: "...узагальнений образ народного заступника; ім'я це епічне.

У період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. був уманський полковник Ганжа - сподвижник Богдана Хмельницького (див., наприклад, Літопис Грабянки, 43, 51, 54), однак не він став прототипом героя думи. Такої ж думки дотримується історик В. Голобуцький..."⁴⁸

Помітно, що, коментуючи думи, М. Білозерський не намагається вдаватись у подробиці, часто він покликається на літописи Самовидця, Грабянки, Величка - і цим обмежується. Чи такою була настанова видавця, чи фольклорист сам прагнув до такої стислості, - сказати важко, оскільки рукописних матеріалів із примітками розшукати не вдалось, нічого про це не зазначено і в щоденнику М. Білозерського. Проте слід гадати, що таких коментарів було значно більше - з огляду на те, що й дум та історичних пісень до публікації М. Білозерський готував більше (їх скорочено цензурою). Ці здогади можуть потвердити і щоденникові записи, де протягом кількох місяців фольклорист зазначає: "Впродовж дня укладав примітки до билин, робив виписки"⁴⁹. Готував примітки М. Білозерський і до обрядових пісень: "Увечері укладав примітки до обрядових пісень для М[етлин]ського..."⁵⁰, проте в самих "Народных южнорусских песнях" цього не зазначено.

Дещо розчарований виданням "Народных южнорусских песен", М. Білозерський вже на початку 1856 р. збирався видавати власну збірку пісень і дум. У вересні 1855 р., як засвідчує його лист до П. Куліша, у фольклориста уже було 850 пісень і дум, із яких він хотів відібрати 500 "найкращих"⁵¹. Крім власних записів, до майбутньої збірки мали увійти думи в запису П. Куліша; пісні, зібрані лубенським лікарем М. Ніговським; зразки, записані М. Костомаровим...

Проте задумові М. Білозерського не судилося здійснитися. Цьому завадили спочатку несподіване бажання вступити на службу в козачий полк

(куди його так і не взяли), а згодом нестача коштів. Тому фольклорист передав своє зібрання пісень та дум П. Кулішу, а, оселившись у Мотронівці, надсилав йому й інші фольклорні матеріали. Він знову збирав відомості про кобзарів та лірників, додаючи нову інформацію до свого реєстру кобзарів. А 1857 р. М. Білозерський ще повертався до ідеї видання, як він сам зазначав, повного зібрання українських народних дум і пісень, розсилав до редакцій багатьох губернських відомостей прохання сповістити про числа газет, починаючи із 1838 р., у яких публікувалися фольклорні записи.

Мрія так і залишилася мрією, а зібраний матеріал - рукописним. Однак навіть та невелика частка опублікованого в "Народных южнорусских песнях", укладені "Правила при записывании народных дум, песен, сказок, преданий и т. п.", упорядкований "Список кобзарей (бандуристов) и лирников", "Примечания к былинам известных времен" - усе це засвідчує, що М. Білозерський був одним із надзвичайно талановитих, дуже працьовитих та глибоко обізнаних фахівців в українській фольклористиці середини - другої половини ХІХ ст.

м. Київ

1. Бібліографія українського народознавства у 3-х томах. Т. 1. Фольклористика / Зібрав і впорядкував М. Мороз. - Кн. 1. - Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. - 494 с.
2. Кирдан Б. П. Н. М. Белозерский (1833-1896) // Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. - М.: Наука, 1974. - С. 247.
3. Там само, с. 248.
4. А. Л. Памяти Н. М. Белозерского // Киевская старина. - 1897. - январь. - с. 146-147.
5. ІМФЕ, ф. 3-6, од. зб. 373, арк. 1: "Записанные и собранные мною (1847-1881)". Йдеться про думи і пісні, записані М. Білозерським.
6. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. І, од. зб. 3382. Білозерський М. Щоденник за 1854 р., арк. 105.
7. Белозерский Н. Правила при записывании дум, песен, сказок, преданий и т. п. // Народные южнорусские песни. Издание А. Метлинского. - К., 1854. - С. III.
8. Там само, с. III.
9. Там само, с. IV.
10. Кирдан Б. П. Н. М. Белозерский (1833-1896) // Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. - М.: Наука, 1974. - С. 249.
11. Белозерский Н. Список кобзарей (бандуристов) и лирников // Народные южнорусские песни. Издание А. Метлинского. - К., 1854. - С. IV.
12. ІМФЕ, ф. 3-6, од. зб. 377, арк. 6.
13. Там само, арк. 91.
14. Там само, арк. 5.
15. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. І, од. зб. 3393. Лист М. Білозерського до А. Метлинського від 1. 08. 1853 р.

16. Там само, ф. I, од. зб. 3394. Письмення тетрадь на 1854 г. - Лист до П. О. Куліша 12. I. 1854 р., арк. 5 зв.
17. Там само, ф. I, од. зб. 3394. Письмення тетрадь на 1854 г. - Лист до О. Лазаревського.
18. Там само, ф. I, од. зб. 3394. Письмення тетрадь на 1854 г. - Лист до А. Метлинського. - арк. 8зв.-9.
19. Там само, ф. I, од. зб. 3382. Білозерський М. Щоденник за 1854 р., арк. 23.
20. Там само, арк. 13.
21. Там само, арк. 15зв.
22. Там само, арк 25, 25 зв.
23. Там само, арк. 30.
24. Там само, арк 51зв.
25. М. Білозерський часто думи називає билинами.
26. Там само, ф. I, од. зб. 3382. Білозерський М. Щоденник за 1854 р., арк. 59 зв.
27. Там само, арк. 32 зв.
28. Там само, арк. 48.
29. Там само, арк. 48.
30. Там само, арк. 34.
31. Там само, арк. 54-54 зв.
32. Там само, арк. 57зв. - 58.
33. Там само, арк. 51.
34. Там само, арк. 112 зв.
35. Там само, арк. 112 зв.
36. Див. про це: Б. П. Кирдан. Собиратели народной поэзии. - М.: Наука, 1974. - С. 157.
37. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. I, од. зб. 3382. Білозерський М. Щоденник за 1854 р., арк. 67.
38. Там само, арк. 60 зв.
39. Там само, арк. 70.
40. Там само, арк. 61 зв.
41. Кирдан Б. П. Собиратели... - с. 248.
42. Народные южнорусские песни. Издание А. Метлинского. - К., 1854. - С. IX.
43. ІМФЕ, ф. 3-6, од. зб. 373, арк. 1а.
44. Докладний текстологічний аналіз дум, записаних М. Білозерським, переписаних ним і опублікованих в "Народных южнорусских песнях" здійснив Б. Кирдан у дослідженні "Собиратели народной поэзии" (М, 1974), с. 170-177.
45. Кирдан Б. П. Собиратели... - с. 171.
46. Українські народні думи / Тексти і вступ К. Грушевської. - Т. 2 корпусу. - Харків, 1931. - С. 133.
47. Украинские народные думы / изд. подготовил Б. П. Кирдан. - М.: Наука, 1972. - С. 470.

48. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. І, од. зб. 3382.
Білозерський М. Щоденник за 1854 р., арк. 65.
49. Там само, арк. 15 зв.
50. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. І, од. зб. 3395 - лист М.
Білозерського до П. Куліша від 12 вересня 1855 р.

Шевчук С. АРХАНГЕЛЬСЬКЕ ЗАСЛАННЯ – ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО ЯК ЕТНОГРАФА ТА ФОЛЬКЛОРИСТА // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 5. – С.3.

У довідково-енциклопедичній літературі радянського періоду про **Павла Платоновича Чубинського (1839-1884)** сказано, що він увійшов у науку як фольклорист, етнограф буржуазно-демократичного напрямку¹. Таке означення до прізвища вченого подавалося і в наукових коментуваннях 50-томного видання праць Івана Франка². В "Истории русской этнографии" О. М. Пипіна ("Этнография малорусская") подібного ярликування ще не зустрічаємо³. У період домінування радянської ідеології було обмаль матеріалів про формування зацікавлень Павла Чубинського народознавством, про період заслання його у північний край царської Росії лише згадувалося. Окремі прогресивні вчені намагалися об'єктивно оцінити діяльність П. Чубинського на Півночі, але їхня думка не враховувалася офіційно задекларованою кремлівською наукою⁴. Тільки нині ми можемо об'єктивно ствердити, що Павло Платонович увійшов у науку як економіст, статист, демограф, картограф, бібліограф, бібліотекознавець, правознавець, етнограф, фольклорист, режисер, актор, педагог, громадський діяч, перекладач, поет, автор поезії "Ще не вмерла Україна", що з мелодією Михайла Вербицького пройшла утиски царської, радянської систем, але, як фенікс вижила серед народу і утвердилася державним Гімном суверенної України.

1989 р. за погодженням з відділом фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР (нині Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України), редакції журналу "Українська культура" вдалося здійснити мандрівку "По архангельських слідах П. Чубинського" для вивчення періоду заслання, коли відбулося формування і становлення його як визначного вченого. Виконати таке завдання планувалося до ювілейної наукової конференції, присвяченої 150-річчю П. Чубинського. Але поїздка до Архангельської губернії на той час вимагала дозволу управління внутрішніх справ СРСР. Його Рівненське відділення після тривалого вивчення розгорнутої анкети моєї особистості довго затягувало з позитивною відповіддю. Остання надійшла взимку. Звичайно, крайня Північ не дуже вабила своєю суворістю, ройдою (мерзлотою), сніговими вітровіями, але минулі роки не були завадою ентузіазму українських засланців, а тому не можна було зігнорувати таку поїздку й авторові даної публікації. Навпаки, визріло прагнення відчувати погодні та кліматичні умови північного краю у період короткого зимового світлового дня, наблизитися до середовища, в якому перебували засланці з України.

У Державному архіві Архангельської області донині зберігаються важливі документи із жорстокими приписами імператорів, справи П. Калнишевського, П. Єфименка, а також П. Чубинського. З останньої дізнаємося, що в 1862 р., коли йому виповнилося 23 роки, він змушений був відбувати суворе заслання. На цей період він уже здобув освіту в С.-

Петербурзькому університеті, захистив дисертацію в галузі юриспруденції за матеріалами селянського побуту, етичних і звичаєвих норм ("Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии"). З листів до М. Максимовича довідуємося, що його заслали за відвідування могили Тараса Шевченка. Павло Платонович писав, що відвідував могилу Кобзаря 13 червня 1862 р. у складі групи з п'яти осіб. А насправді Павло Чубинський вже привернув до себе увагу поліції ще під час похорону Т. Шевченка на Смоленському цвинтарі у С.-Петербурзі, коли виголошувалися прощальні промови. Виступали співробітник редакції журналу "Современник" Ф. Хартахай і М. Курочкін. Готувалися промовити слово вільний слухач університету Южаков, студент Чубинський. Несподівана сутичка з поліцією викликала заборону подальших промов. Цвинтар очистили від усіх присутніх. Тривалий час поширювалася думка, що П. Чубинського "без суду" було заслано у північний край. У дослідницьких публікаціях стверджувалося, що така ухвала була винесена за складання бунтівних пісень і прокламацій, відвідування з групою молоді могили Т. Шевченка та за близькі стосунки з селянами, відстоювання справедливості до і після скасування кріпосного права, збирання фольклорно-етнографічних матеріалів на Переяславщині, Остерщині, а також в Золотоніському повіті на Полтавщині.

В Архангельському обласному архіві вдалося віднайти розпорядження государя-імператора з приписом "Секретно". В ньому вказано, що за появу у Золотоніському повіті рукописного звернення (до селян - С. Ш.) українською мовою, вислати П. П. Чубинського під таємний нагляд поліції до одного з повітових міст Архангельської губ. Жодних вказівок на майбутнє послаблення засланця не давалосяб.

Пристановищем для засланців та "опальних людей" стали Пінега, Мезень, Усть-Цилім, Соловки. Тут постійно перебували політв'язні. Край цей жорстокий взимку, а влітку та восени заїдають комарі, кліщі, мошка, гедзі та сліпні. Зникають вони лише з першими морозами. У літературі краєзнавчо-туристичного змісту інколи повідомлялося, що за Петра I та Катерини II, а пізніше і за радянської влади, тут відбували покарання вільнолюбні діячі науки, мистецтва, які не сприймали жорстокої імперської політики. В Архангельський край за царизму засилали тих, хто в кінці XIX - на поч. XX ст. сприймав ідеї більшовизму (К. Ворошилов, В. Залежський, А. Піддубний та ін.). Замовчувалося, що тут був каторжанином П. Калнишевський, відбували засланця П. Чубинський, П. Єфименко та ін. Павло Платонович пробув тут сім літ.

Молодого, але багатообіцяючого вченого жандарми вважали особливо небезпечним, невиправним агітатором проти царизму, а тому вислали його під нагляд поліції в Архангельський край, за дві тисячі кілометрів від України. Чубинський прибув етапом до Архангельська 24 листопада 1862 р. Він з'явився до місцевого губернатора (свого часу хрещеного батька) Миколи Арандаренка. Від нього довідався, що в Пінезі є вакансія повітового слідчого. Павло Платонович подав заяву на заміщення цієї посади. Затвердити міг і сам губернатор, але через родинні зв'язки після заяви Чубинського М.

Арандаренко особисто звернувся для розв'язання питання до Міністерства внутрішніх справ⁷.

З Петербурга надійшов дозвіл на заміщення вакантної посади П. П. Чубинським. Одночасно городничому письмовим приписом ставилося в обов'язок встановити і постійно здійснювати за П. Чубинським таємний нагляд в позаслужбових справах і, як слідчого суду, не допускати до питань, пов'язаних з поліцейською службою, а також до наукового відомства і до спілкувань з місцевим населенням.

Сучасники Павла Чубинського відгукувалися про нього як про життєрадісного, оптимістичного і захоплюючого оповідача, який в Пінезі швидко ввійшов у довіру так званої "колонії засланців". Він згуртував освічених молодих людей до наполегливої діяльності, вважаючи їх "домашніми" (рідними). Юні, без життєвого досвіду і малозабезпечені Вишневський та Симановський навіть проживали у П. Чубинського⁸. У нього було відкрите серце до тих, хто відбував покарання за правду. До його квартири завжди поспішали, щоб почути новину, обговорити важливе питання, а подеколи й почастиватися українськими стравами. Полегшувати гнітюче заслання юнакові допомагала рідна сестра Анастасія Платонівна. Оповідать, що Павло Платонович до мешканців Півночі часто з'являвся в ошатній українській вишиванці. Його вважали душею "братства поселенців". З ними він активно співпрацював у справі розгортання краєзнавчих досліджень. У Пінезі засланці вирізнялися своєю працьовитістю. Таким чином вони прагнули зарекомендувати себе перед місцевими урядовими чиновниками та губернатором М. Гартінгом, який змінив на посаді М. Арандаренка. Після декількох зустрічей та обідів губернатор потиснув руку тільки П. Чубинському. У цей час його наглядачі та городничий, які також перебували тут, тільки подивовувалися та облизувалися⁹. Губернатор був захоплений пінезьким гуртком, а найбільше не міг нахвалитися його організатором П. Чубинським. Дослідники спадщини вченого вважають, що результативне трудове подвижництво сприяло рекомендації його для заміщення іншої посади. В Пінезі Павло Платонович перебував з 17 січня до 7 жовтня 1863 р., бо за клопотанням самого губернатора його переведено на посаду секретаря Архангельського губернського статистичного комітету. Щоб документально закріпити такий службовий перехід, знову в офіційному зверненні до Міністерства внутрішніх справ обґрунтовувалося прохання тим, що в тогочасному губернському місті не знайшлося відповідної кандидатури, а на попередню посаду в Пінезі знайдено відповідного фахівця. Одночасно з таким проханням висловлювалося таємне клопотання, щоб перевести П. Чубинського і під нагляд поліції в Архангельськ¹⁰. Засвідчувалося, що, як засланець, він відповідально ставиться до службових обов'язків і поводить себе бездоганно. За ініціативою губернатора П. Чубинський отримав дозвіл на таке переміщення, але одночасно в імператорському дворі висловили незадоволення цим добродійним актом. До того ж, попередню вакансію судового слідчого в Пінезі, за пізнішим свідченням губернського прокурора, не просто було заповнити¹¹.

У м. Архангельську П. Чубинський розгорнув активну діяльність у статистичному комітеті. Вже 22 грудня 1863 р. під його керівництвом відбувся перепис населення Архангельська. Сам ініціатор акції працював результативно. Для вивчення Архангельщини М. М. Гартінг призначив у наступному році П. Чубинського ще й на посаду працівника з особливих доручень при губернаторові і його правлінні, визначивши йому і належне матеріальне забезпечення (місячну заробітну плату 192 крб.). Така служба була вигідною Павлу Платоновичу тим, що забезпечувала часті поїздки по всій губернії, сприяла налагодженню контактів з діловими людьми, розгортанню дослідницької роботи серед місцевого населення Півночі. Тут Павло Чубинський започатковував наукові студії із статистичного вивчення краю. За його ініціативи у всіх містах і повітах губернії повсюдно заведено дворові книги, облік міграції населення та нагляд за розвитком економіки особливо вагомим напрямів.

Російський дослідник А. Попов зазначив, що, окрім місцевої статистики, П. П. Чубинський цікавився її розвитком по всій Росії. Він намагався здійснити реформу у статистиці, але це йому не вдалося, вона продовжувала розвиватися шляхом кабінетних та теоретичних міркувань, без практичних опитувань і врахування місцевої думки. А Павло Платонович прагнув надати їй наукового характеру¹².

Про своє становище в Архангельську у листі до двоюрідної сестри Олександри Кістяківської (23 грудня 1865 р.), який виявив і опублікував письменник Дмитро Чередниченко, Павло Чубинський писав: "Гірко мені думати, що іще років кілька прийдеться коротати вік у неволі, да всі одцураються, усі забудуть, що десь над Білим морем гине брат, проклинаючи долю! Вибач, серце, що докоряю Вам. Докучила лиха доля, докучила нудьга. Із рідного краю привіту не маю. Один на чужині сльози виливаю. При людях сміюся, буцімто щасливий, не хочу, щоб знали, да щоб не вразили. Еге, щоб не вразили. Бо зараз як побачать смутним, почнуть казати: "Чого Вам сумувати. Добрі люде Вас люблять, хліб-сіль маєте, хвала Богу; працюєте на користь краєві, - чого ж Вам ще треба". Такі-то утіхи, бодай їх. Люде забувають, що цього мало. Хліб маю, бо до поту, зрана до вечора працюю на єго. Працюю на користь цього краю? Да хотів би працювати у рідному краї. Любити же скрізь будуть, бо недаром кажуть: добре роби, любитимуть люде. Мені хотілось би бути там, де моє миле товариство, де всі близькі серцю, - де рідне поле, де співа соловей, де стоять в гаях дуби віковічні, де широко, де весело, де степ, де криниця з вербою зеленою, похилою над криницею. Де усю ніч темнесеньку співають дівчата. А тут - лишенько. Вісім місяців зима; да й літо казна-яке. Скрізь болота та комарів без ліку. Пісні не почувеш, а хоч почувеш, дак таку, що лучче б не слухав. Тепер між засланими єсть такі, що добре співають - так і душу одведеш. Невеселе життя. Здається, що як ще довше поживу тут, то збожеволю - така нудьга. Гірш те, що не знаєш, коли повернуть додому. Оттаке то. Та нехай йому грець. Живим не треба знати про мертвеців, а я мов той мертвець. Усі мої думки, усі бажання - повинен ховати далеко у серці. Нікому їх не треба, нікому вони не корисні... Але

киньмо об землю лихом! Інколи так важко, що хотів би напитися, та й то ні з ким..."¹³

За ініціативою Павла Платоновича статистичний комітет розробив і забезпечив заходи по відзначенню 100-річчя від дня смерті видатного російського вченого і поета, просвітителя - вихідця з сім'ї місцевого поморянина села Денисівки Холмогорського повіту - Михайла Васильовича Ломоносова (1711-1765). У вшануванні пам'яті вченого брав участь П. Чубинський. Дізнаємося, що за його ініціативою розгорталася велика організаційна робота по збиранню коштів на встановлення ломоносівської стипендії для навчання одного з учнів із селян Архангельської губернії, відкриття так званої "ломоносівської школи" в його рідному селі Денисівці. Згідно з розробленим для школи проектом їй визначалося готувати вчителів, неодмінно з просвітницькими ідеями відродження села. Після зібрання коштів така установа була відкрита з вівіскою "Ломоносівське училище". На її відкритті після виступу губернатора і поважних урядових осіб П. П. Чубинський мав слово з посвятою поезії¹⁴. Сучасники історичного освітянського дійства відзначили, що Павло Чубинський виголосив аргументовану доповідь про значимість внеску вченого у різні галузі наук XVIII ст. У своєму висновку доповідач заявив, що Росія повинна пишатися унікальним селянським самородком. Одночасно Павло Платонович зробив різкий докір кабінетним науковцям за те, що вони заборгували перед світлою пам'яттю М. В. Ломоносова. Звичайно, такий виступ вороже сприйнявся присутніми чиновниками.

Уже в перший рік діяльності "Ломоносівського училища" до навчання прилучилися 52 місцевих дівчат і хлопців. Освіту діти здобували за новою методикою викладання предметів, спрямованою на швидке засвоєння знань і вироблення власної думки у ході коментованої бесіди. П. Чубинський пишався цією школою, неодноразово відвідував її, цікавився результатами педагогічної діяльності. Як просвітитель народів Півночі він домагався від уряду додаткових асигнувань для публічної бібліотеки в Архангельську, очолив її діяльність і запровадив наукову обробку, систематизацію та доступність користування для широких верств населення. Останнє викликало опір місцевого чиновництва, яке побоювалося, щоб доступність бібліотечних книг для широкого читача не принесла "возмутительных протестов против государственности", бо "малограмотные люди не будут ограждены от пользования вредными для них сочинениями"¹⁵. Тільки завдяки губернаторові ці неприємності закінчилися для Павла Платоновича благополучно.

Неабиякі здібності розкрилися у П. П. Чубинського під час Печорської експедиції для дослідження природних багатств, економічних умов, історії заселення північного краю, пошуків у визначенні напрямку злиття рік Обі і Печори, злиття каналом Білого моря з Балтійським, в розробці проекту залізниці від Вятської губернії до Північної Двини. Реалізація таких планів сприяла виходу Архангельської губернії на світовий ринок, розвитку торгівлі продукцією промислів та ремесел народів Півночі, а також активізації

вивезення для продажу продукції Сибіру. Здійснити експедицію разом з П. Чубинським доручалося місцевому учителеві з природознавства Ф. Д. Белінському, губернському архітекторові Д. Б. Васильєву та землеміру А. П. Соніму. З губернаторської канцелярії та поліцейського управління направлялися письмові розпорядження, звернення до Мезенського поліцейського управління надавати невідкладну допомогу названим особам і на період експедиції виконувати всі визначені ними завдання та вимоги.

Експедиція, яку очолював П. Чубинський, накреслила маршрут для дослідження через Північно-Катеринівський шлях на Чердинь, а звідти водною системою через волоки від річки Волостиці до самої Печори. Під час експедиції передбачалося виконати великий обсяг робіт: детально дослідити економіку краю, а саме стан і перспективи розвитку землеробства, тваринництва, оленярства, річкової, лісної та інші промисли; вивчити торгові зв'язки з сусідніми губерніями; визначити вигідні місця для майбутніх поселень, джерела їх забезпечення; скласти етнографічні особливості племен, які заселяли край; зібрати відомості про стан Печорського порту, його вигоди та невигоди; висловити міркування про розвиток економічних особливостей краю, торгівлю з іншими околицями Росії; укласти план для будівництва шляху через Печорський край на південь до Пермі і Вятки¹⁶. Сам Павло Платонович Чубинський зазначав, що в ході цієї експедиції укладав карти без посилання на вже існуючі, а на базі достовірно зібраних відомостей. Тому до новоствореної карти було внесено більше сотні островів, близько 180 річок, які раніше картографами не фіксувалися¹⁷.

П. Чубинський особисто брав участь у роботі комісії з опрацювання планів майбутньої Вятсько-Двинської дороги, в укладанні програм з вивчення стану та розвитку хлібної торгівлі. Російське географічне і Вільне економічне товариства споряджали експедицію для дослідження хлібного виробництва і торгівлі хлібом у Росії. Секретареві Архангельського губернського статистичного комітету П. П. Чубинському доручалося вивчити це питання у басейні Північно-Двинська, до якого належали Архангельська і Вологодська губернії, Чердинський повіт Пермської, Білозерський, Кирилівський повіти Новгородської, Пудожський, Ветгорський, Каргопольський Оленецької губернії. За короткий проміжок часу надійшов звіт про результати дослідження лляного виробництва. Він був рекомендований для друкування в Російському географічному товаристві в 1867 р. У ньому розглянуто питання вирощування хлібних культур та льону. Зібрані узагальнення П. Чубинський надіслав у Вільне економічне товариство. Вагомі дослідження спонукали правління Російського географічного товариства у С.-Петербурзі викликати Павла Платоновича для усного звіту та додаткових обґрунтувань перед ученими столиці. 14 січня 1869 р. він виїхав з Архангельська виконати почесне доручення. Ґрунтовна та аргументована інформація П. П. Чубинського викликала активне обговорення і схвалення науковцями столиці. Ряд документів засвідчують, що за клопотанням Російського географічного товариства перед імператором ставилася вимога відзначити Павла Платоновича високою нагородою -

орденом Станіслава другого ступеня з імператорською короною. Така нагорода надавала всій родині право привілейованого дворянського стану. Імператор відхилив прохання про відзначення заслання, погодився лише на те, щоб з Петербурга Павло Платонович не повертався в Архангельськ. Одночасно було знято офіційний нагляд поліції за ним і дозволено повернутися в Україну.

Ознайомившись з колекцією "Архангельських губернських ведомостей" шістдесятих років XIX ст., маємо змогу повніше розкрити активну діяльність П. П. Чубинського періоду заслання, грані його подвижництва в галузі науки для народів півночі Росії. Якщо в 1861, 1862 роках сторінки газети рясніли урядовими ухвалами, об'явами, відомостями про посадові переміщення, то з приходом до редакції Павла Чубинського "Архангельські губернські відомості" почали публікувати краєзнавчі матеріали та етнографічні описи. У статті М. Вороніна "Архангельськ и его жители" серед природознавчого опису констатувалося, що місцеві мешканці різних станів не зберегли якихось особливих обрядових традицій, пісень до родин, хрестин та поховання. Повідомлялося, що Архангельськ лише оживає винятковим та самобутнім музикуванням з вигуками на вулицях міста при святкуванні масниці. В публікації давалися цікаві свідчення, як на санях міськими околицями возили човни, заповнені костюмованим людом¹⁸.

Отримавши з жовтня 1863 р. посаду секретаря губернського статистичного комітету, Павло Платонович через газету мобілізував молодих освічених людей, які відбували під наглядом поліції заслання, до складання описів, статей історичного, географічного, етнографічного змісту із статистичними матеріалами. За кожний опублікований аркуш надавалася винагорода 10-20 крб. сріблом. Вміщувалися у пресі звернення, щоб читачі надсилали і нові археологічні, етнографічні відомості. Газета популяризувала діяльність губернського статистичного комітету, внесок краєзнавців у вивчення рідної місцевості, оповідала про заохочення публікацій краєзнавчих матеріалів у "Пам'ятній книзі на 1864 рік". Звичайно, це спонукало здібних фахівців до написання статей. Дозволялося також публікувати матеріали про край і засланням. Павло Платонович завжди виступав їх захисником. Показовим є ставлення до історика, етнографа, фольклориста, мовознавця, дослідника звичаєвого права Петра Єфименка (1835-1908), який також відбував заслання на Архангельщині. За сприяння Павла Платоновича "Архангельські губернські відомості" вміщують статті Петра Савича. Тільки в 1863 р. друкувалися "Челобытье вотчины святейшого патриарха мирского посылщика Саввы Ворсина, и при том выписка и список грамоты", "Царския жалованная грамоты 1615 и 1665 г. на деревню Пожарище", "Демонология жителей Архангельской губернии", "Обереги и подходы", "Загадки", "Пословицы и поговорки", "Областные слова", "Слова, вошедшие из южнорусского языка", "Икота и икотцы", "Опыт изъяснения народных памятников" та ін. Для матеріальної підтримки за ґрунтовні дослідження П. Єфименкові було виділено 50 крб. сріблом, щоб він і надалі розгортав наукові студії.

Щоб П. П. Чубинського не звинувачували за надмірне сприяння засланцям у публікаціях матеріалів, він запровадив обговорення надісланих матеріалів на засіданнях членів губернського комітету. Тільки після таких обговорень достовірні і важливі для науки матеріали допускалися до друку в "Архангельских губернских ведомостях". Найбільше заборон зазнавали матеріали Петра Єфименка. Дискутувалися статті щодо тлумачення народних свят, Юрієвого, Миколиного днів, які розкривали унікальність давніх повір'їв, що мали ареал поширення по всій Росії. Учасники дискусії не погоджувалися друкувати подібні дослідження в "Пам'ятній книзі", але П. П. Чубинський переконливо доводив актуальність таких наукових студій, їх вагомість для історії народознавства.

Найгострішими були дискусії щодо матеріалів Петра Єфименка про народні заклинання. Один із рецензентів Г. Михайлов зневажливо констатував, що автор дослідження "од младенческого состояния народов и первых воззрений человека на природу, восходя через дуализм, политеизм и монотеизм до последнего языческого славянского бога Перуна, доискивается следов древних верований в нашей христианской эпохе и на этот раз - в существующих в народе заклинаниях. Итак, статистический комитет не возлагал на него этнографического труда, который имея значение в науке, не может иметь приложения к жизни..."¹⁹ Тоді Чубинський повторно доручив дослідження П. Єфименка іншому рецензентові. Останній на одному з засідань дещо позитивніше відгукнувся про дослідницький матеріал, але все-таки не схвалив до друкування. Проте тенденційні думки не завадили сміливому секретареві відстояти працю Єфименка та особисто підписати її до друку.

Павло Чубинський об'єктивно критикував губернський комітет за недопрацювання в розгортанні досліджень місцевого краю, низький рівень зібраних статистичних відомостей, які включалися до "Пам'ятної книги за 1863 рік". Щоб губернський комітет працював результативніше, він склав ґрунтовну програму збирання матеріалів, переконав затвердити її і розгорнути за нею збір статистичних та етнографічних відомостей.

З приходом П. П. Чубинського в редакцію "Архангельских губернских ведомостей" "Пам'ятна книжка" з невеличкого статистичного довідника перетворилася на "Труды Архангельского губернского статистического комитета" (в двох частинах). Якщо у першій друкувалися довідкові матеріали, то в другій вміщувалися географічні, топонімічні, етнографічні, фольклорні, статистичні та сільськогосподарські описи губернії. Підготовлена програма збору матеріалів настільки активізувала фіксацію місцевих описів, статистичних відомостей, що останні змушені були вміщувати у "Памятных книгах", інші - у вищеназваних "Трудах".

Особливий резонанс для поживлення фольклорно-етнографічного вивчення народів Півночі мали розроблені та опубліковані Павлом Чубинським та Петром Єфименком програми збору матеріалів про звичаєве право, статистику та етнографічні описи. Саме архангельські програми стали

основою для підготовки і виконання завдань експедиційного вивчення Південно-Західного краю 1869-1870 рр.

П. П. Чубинський під час заслання в Архангельській губернії набув наукового досвіду у різних галузях: в економічному, статистичному, етнографічному, фольклористичному вивченні народів Півночі. Активна праця зробила популярним його прізвище не тільки на Архангельщині, але і в наукових колах С.-Петербурга, Москви. Заслужують на популяризацію його публікації:

- Отчет о деятельности Архангельского губернского статистического Комитета за 1864 год // Архангельские губернские ведомости (далі - АГВ), 1865. - № 4.
- Список статей, помещенных в "Архангельских губернских ведомостях" по части истории, географии, этнографии и статистики губернии с начала издания их в 1838 году по 1 января 1865 года // АГВ, 1865. - № 9, 10.
- Празднование столетней памяти М. В. Ломоносова в Архангельской губернии // АГВ, 1865. - № 17, 18, 19, 20.
- Программа для географического и естественно-исторического описания губернии // АГВ, 1865. - № 28.
- Солеварение в Архангельской губернии // Труды императорского Вольно-Экономического общества, 1866. - Т. IV. - Вып. I. А також в АГВ, 1867. - № 15, 16, 17.
- Статистико-этнографический очерк Корелы // Труды Архангельского губернского статистического комитета за 1865 г. - 1866. - Кн. 2. - С. 65-134.
- Статистика рождений, браков и смертности по г. Архангельску за 10 лет // Труды Архангельского губернского статистического комитета за 1865 г. - 1866. - Кн. 2. - С. 135-174.
- Статистика рождений, браков и смертностей в уездных городах и посадах Архангельского губернского статистического комитета за 1865 г., 1866. - Кн. 2. - С. 175-207.
- Обзорение главнейших ярмарок в Архангельской губернии // Труды Архангельского губернского статистического комитета за 1865 г., 1866. - Кн. 2. - С. 208-246.
- Отчет о деятельности Архангельского губернского статистического комитета за 1865 г. // АГВ, 1866. - № 2, 3.
- Записка о статистических съездах // АГВ, 1866. - № 13.
- Отчет комиссии по исследованию Печорского края. - Архангельск, 1867.
- Виды хлебов, производимых в Архангельской губернии, с показанием количества каждого // Труды императорского Вольно-экономического общества, 1867. - Т. I. - Вып. 4.
- О промышленном состоянии Севера Европейской России и мерах к его развитию // Записки для чтения, 1867. - № 10-11. - С. 289-372.
- Отчет о деятельности Архангельского губернского статистического комитета за 1866 г. // АГВ, 1867. - № 2, 5, 34.
- Печальные вести о состоянии сплава товаров по р. Югу // АГВ, 1867, № 28.

- По поводу журналов заседания III отделения императорского Вольно-экономического общества, 20 и 28 марта // АГВ, 1867. - № 31.
- Отделка щетины в г. Устюге // АГВ, 1867. - № 33.
- Северо-Двинское пароходное общество и его деятельность // АГВ, 1867. - № 35.
- Учебно-ремесленное училище в Емецком селении // АГВ, 1867. - № 40.
- Один из неведомых распространителей грамотности в народе // АГВ, 1867. - № 52.
- Северо-Екатеринский путь // АГВ, 1867. - № 67, 71.
- Об исследовании хлебной торговли по Северо-Двинскому бассейну // Труды императорского Вольно-экономического общества, 1868 г. - Т. II. - Вып. II.
- О Вятско-Двинской дороге // АГВ, 1868, № 14, 15.
- О состоянии Архангельской публичной библиотеки // АГВ, 1868, - № 18.
- Несколько слов о положении народного образования // АГВ, 1868. - № 28, 29.
- Проект устава и записка о необходимости общества сельского хозяйства в Архангельской губернии // АГВ, 1868. - № 32.
- Льготы, дарованные корелам // АГВ, 1868. - № 48.
- Ответ на статью межевщика Лебедева, напечатанную в 127 номере "Биржевых Ведомостей" // АГВ, 1868. - № 49.
- К поморам о взаимном страховании и проект устава Беломорского общества взаимного страхования судов и грузов // АГВ, 1868. - № 73.
- Смолокурение в Архангельской губернии // АГВ, 1868. - № 74.
- Стихотворение на открытии Ломоносовского училища в деревне Денисовке // АГВ, 1868. - № 80.
- По поводу неурожая в Архангельской губернии // АГВ, 1868. - № 81, 82.
- О "Сборнике народных юридических обычаев Архангельской губернии", составленном П. Ефименко // Известия императорского Русского географического общества, 1869. - Т. V. - Вып. I.
- О хлебной производительности и торговле в бассейне Северной Двины // Известия императорского Русского географического общества, 1869. - Т. V. - Вып. I.
- Разбор книги П. Ефименко "Сборник народных юридических обычаев Архангельской губернии" // Юридический Вестник, 1868. - № 4.
- Отчет Архангельского губернского статистического комитета за 1867 и 1868 годы // АГВ, 1869. - № 17, 18, 20-27.
- Отчет о льноводстве, льняном производстве и льняной торговле в Северном районе // Труды экспедиции, снаряженной императорским Вольно-экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России. - СПб., 1870. - Вып. 2. - С. 71-153.
- О состоянии хлебной торговли и производительности в Северном районе // Труды экспедиции, снаряженной императорским Вольно-экономическим и

Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России. - СПб., 1870. - Т. I. - Вып. 6. - С. 495-775.

Повний бібліографічний покажчик праць П. Чубинського свого часу опублікував у "Київській старовині" П. Єфименко, але в ньому відсутня конкретика достовірних джерел за архангельський період²⁰.

Праці П. П. Чубинського своєю ґрунтовністю та достовірністю звернули увагу дослідників статистики, етнографії, фольклору вчених товариств. В архангельський період життя Чубинський обирається членом-кореспондентом Імператорського московського товариства сільського господарства, членом-співробітником імператорського Вільно-економічного товариства, членом-співробітником Імператорського Російського Географічного товариства, дійсним членом Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті. Архангельський період діяльності увінчався відзначенням вченого срібною медаллю Імператорського Російського географічного товариства.

Можемо подивуватися, звідки П. Чубинський черпав енергію, ентузіазм, відданість своїй праці, подвижництво для науки. На думку О. Пипіна, потаємне джерело в тому, що в шістдесятих роках ХІХ ст. був новий етап суспільства і самого уряду, коли "в найбагородніших головах і серцях виростили глибокі наміри служити народові, присвятити йому свою працю і знання, коли з небувалою до тих пір силою стало розвиватися вивчення народного життя і коли разом з цим оживилися давно забуті місцеві елементи"²¹. Своїми дослідженнями Павло Чубинський спонукав до реформи у статистиці, до активізації фольклорно-етнографічних досліджень у Росії, бо раніше вони здебільшого базувалися на кабінетних, теоретичних обґрунтуваннях без опитування місцевого населення. Останнім він надав глибокої науковості. Достовірні статистично-етнографічні матеріали спонукали уряд царської Росії розробляти проекти на поліпшення економічного становища народів Півночі.

Для завершення характеристики наукових студій Павла Платоновича на Архангельщині наведемо рядки з його листа, які свого часу подав дослідник українського звичаєвого права, етнограф Олександр Кістяківський: "Сім літ я трудився на півночі для російської науки та уряду. Не стану перераховувати моїх праць, але вони показали, наскільки я цікавився населенням великоруського і фінського племен. Окрім етнографії, я торкнувся усіх галузей економічного побуту народу, і мої замітки з цих питань послужили предметом багатьох представлень гг. губернаторів; мені навіть до цих пір доводиться зустрічати в газетах урядові розпорядження, викликані давніми представленнями, які виникали за моєї ініціативи. Я працював на півночі без втоми і довів мою любов російському народові"²².

Література

- 1 Українська радянська енциклопедія. - К., 1964. - Т. 16. - С. 226; Советская историческая энциклопедия. - М., 1976. - Т. 16. - С. 86; Большая советская энциклопедия. - М., 1985. - Т. 12. - С. 12 та ін.
- 2 Франко Іван. Твори в 50 т. - К., 1980. - Т. 28. - С. 377.
- 3 Пыпин А. Н. История русской этнографии. - В 4 т. - СПб., 1891. - Т. 3 (Этнография малорусская). - С. 347-356.
- 4 Попов А. Н. П. П. Чубинский на Севере: (К 30-летию со дня смерти) // Известия Архангельского общества изучения Севера, 1914. - № 3. - С. 75-84; Фруменков Г. Г. Павел Платонович Чубинский (К 150-летию со дня рождения) // Памятные даты Архангельской области, 1989 год. - Архангельськ, 1988. - С. 17-19 та ін.
- 5 Одарченко Петро. Українська література: Зб. вибр. ст. - К., 1995. - С. 301.
- 6 Державний архів Архангельської області (далі: ДААО). - Ф. 1-а, Оп. 4 - т. 1. Справа № 1670. - Арк. 1.
- 7 ДААО. - Ф. 1-а, Оп. 4 - т. 1. Справа № 1670. - Арк. 5-6.
- 8 Попов А. Н. П. П. Чубинский на Севере... - С. 74-75.
- 9 Там само. - С. 76.
- 10 ДААО. - Ф. 1-а, Оп. 4 - т. 1. Справа № 1670. - Арк. 15.
- 11 Там само. - Справа № 858. - Арк. 5.
- 12 Попов А. Н. П. П. Чубинский на Севере... - С. 78-79.
- 13 Чубинський П. П. Сопілка: Поезії, переклади / Упор., підготов. текстів та ст. Д. Чередниченка. - К., 2001. - С. 7-8.
- 14 Архангельские губернские ведомости, 1868. - № 80.
- 15 Попов А. Н. П. П. Чубинский на Севере... - С. 79.
- 16 ДААО. - Ф. 211. Оп. 1 - т. 1. Справа № 91. - Арк. 5-6.
- 17 Чубинский П. Отчет Архангельского статистического комитета за 1867 и 1868 годы. - С. 27-28.
- 18 Воронин М. Архангельск и его жители. - Архангельские губернские ведомости, 1863. - 16 марта.
- 19 Архангельские губернские ведомости, 1865. - № 24.
- 20 Ефименко П. Библиографический указатель трудов П. П. Чубинского // Киевская старина, 1884, май. - С. 138-142.
- 21 Пыпин А. Н. История русской этнографии. - В 4 т. - СПб., 1891. - Т. 3 (Этнография малорусская). - С. 335.
- 22 Кистяковский А. Павел Платонович Чубинский // Киевская старина, 1884. - Февраль. - С. 349.

Чумаченко В. "ПАМ'ЯТІ СЬОГО НЕЗВИЧАЙНО ЕНЕРГІЙНОГО ТА СИМПАТИЧНОГО ЧОЛОВІКА" (До 150-річчя від дня народження М.О. Дикарева) // Народна творчість та етнографія. – 2004. - № 4. – С. 21.

* Слова І. Франка з "Передмови" до "Посмертних писань Митрофана Дикарева з поля фольклору й мітології" (Львів, 1903. - С. XI).

Український етнограф і фольклорист М. А. Дикарев (1854-1899 рр.), який жив і працював за межами України, писав, що його життя "розпадається на два періоди: 1-й - період зяятої боротьби за шматок хліба і другий - період збирання етнографічного матеріалу"¹.

Перший з них починався на воронезькій землі. Народився вчений 31 травня 1854 року (за старим стилем) у слободі Борисівка Валуйського повіту Воронезької губернії. Його батько, Олексій Олександрович, син священика, не отримавши через кульгавість шкільної освіти, почав свою службу паламарем, а закінчив псаломщиком. Мати, Наталя Вікторівна Крамарева (звідси майбутній псевдонім Митрофана Олексійовича - М. Крамаренко), також походила з родини священика слободи Миколаївка Вовчанського повіту. "Батьки мої завжди жили бідно, - згадував учений, - і своїм становищем, світоглядом і мовою майже нічим не відрізнялися від навколишніх селян-малоросів. І моє дитинство минуло у середовищі селянських дітей. Ці обставини згодом допомогли мені зібрати більш докладні відомості про духовне життя борисівців"².

Грамоти його почала навчати бабуся по батькові і так вимучила хлопця незрозумілим церковнослов'янським псалтир'ям, що надовго відбила в нього бажання до науки. У 1863 році хлопчик вступив до Воронезької бурси, де вихованців через нестачу книг так, власне кажучи, нічому не вчили. Підручники видавали по одному на двох або трьох учнів, та й то не всім, годували й зовсім кепсько. До Різдва охлялу дитину поклали в лікарню, з якої за порадою лікаря забрали до канікул додому. Потім він ще три роки пробув у бурсі, нічого не вивчаючи. До кінця четвертого року М. Дикареву загрожувало відрахування з училища "за лінощі". Бабуся за порадою наглядача взяла його з бурси до іспитів, а після канікул відвезла в Бірючинське духовне училище. Тут Митрофанові довелося починати навчання спочатку. За рік він уже був одним з кращих учнів. По закінченні курсу в училищі юнак був визнаний першим латиністом, другим з математики і четвертим у знанні російської граматики.

У 1870 році після вступних іспитів Митрофана Олексійовича прийняли до Воронезької духовної семінарії, де він старанно вивчає латинську, німецьку, а згодом і французьку мови, інших же предметів майже не вивчав, тому був залишений на другий рік в "нижчому" відділенні. З відомих причин він вибув із третього класу семінарії в квітні 1876 року. В атестаті написали, що вигнаний "за цілковиту неблагонадійність".

"Тоді ж таки, - згадує Дикарев, - мене віддали під нагляд поліції, а в жовтні того ж року через волосне "правління" мені повідомили, що "за всепідданнішим донесенням керуючого міністерством внутрішніх справ

його І. В. государ Імператор повеліти зволив справу про колишнього учня Воронежської духовної семінарії Дикареєва подальшим виробництвом припинити, зробивши йому, Дикареєву, суворе попередження за протизаконне переховування у себе книжок і брошур злочинного змісту"³. І хоч велено було семінарському начальству замість одиниці поставити з поведінки трійку, погана атестація укупі з безпросвітними злиднями назавжди перекрыли невдатному семінаристові шлях до здобуття вищої освіти.

З травня по жовтень 1876 року він жив удома. Цього року на Воронежчині був недорід. Родина харчувалася самими коржами із суміші висівок і товченої картоплі. Нестатки змусили Митрофана разом з батьком піти на поденну роботу: молотили ціпом чужий хліб, возили з поля снопи, працювали на кінній молотарці, одержуючи по 25 копійок на день на хазяйських харчах. У жовтні він переселився у Воронеж, де до Різдва 1876 року перебивався уроками, а в січні 1877 року виїхав в Острогозький повіт домашнім учителем до дрібного землевласника.

Літературну діяльність Дикареєв почав ще в стінах семінарії статтею, сюжет якої був узятий з народного побуту. Стаття ця була опублікована в 1876 році у "Воронезькому телеграфі" під заголовком "Мандругат". Після того він вміщував усілякі дрібнички в тій же газеті, а також у "Воронезьких Губернських..." і "Російських Відомостях".

Через півтора року Дикареєв залишився без роботи і місяців зо три проживав то у Воронежі у знайомих, то в селі Терновому у брата-дядька. У вересні 1878 року йому вдалося влаштуватися помічником волосного писаря в с. Євдовині Землянського повіту, звідки потрапив помічником волосного писаря в село Гибовище, а незабаром - на ту ж посаду в село Підгірне неподалік Воронежа.

Близько місяця Дикареєв жив у Воронежі безробітним, доки його не запросили в чайний магазин конторником, касиром і оцінювачем будинків у 2-е російське страхове Товариство. На всіх цих посадах він отримував по 20 руб. на місяць, висиджуючи щоденно від 9 до 23 години, за винятком годинної перерви на обід. Через чотири місяці Митрофан Олексійович запропонував хазяїнові скоротити час служби з 9 до 16 години. У свою чергу, той запропонував збільшити платню, але зберегти повний робочий день. Службу довелося залишити.

Невдовзі М. Дикареєв влаштувався у Губернський статистичний комітет писарем, а через місяць його запросили на аналогічну посаду у Воронежське губернське правління на 20 крб. на місяць. Службу в ньому юнак залишив за вельми неприємних обставин. Він був призначений черговим по губернському правлінню в день іменин своєї квартирної господині, і оскільки господиня не могла допустити, щоб він пішов на чергування, не скуштувавши іменинного пирога, спізнитися довелося на цілу годину. Екзекутор доніс виконуючому обов'язки віце-губернатора, що Дикареєв зовсім не був на чергуванні. Той усіляко намагався довести, що був, і лише спізнився, але його заяв не стали перевіряти, а вирішили заарештувати на дві доби, незважаючи на те, що служив Дикареєв по вільному найму. Митрофана

Олексійовича обурило така несправедливість, тому він, не відбувши арешту, залишив службу. П'ять місяців після того сидів без роботи, своїм жалюгідним виглядом завдаючи суму знайомим.

Нарешті 1882 року М. О. Дикарев знову влаштувався у Губернський статистичний комітет на 25 крб. До кінця 80-х років його платня зросла до 40 крб. на місяць. Під час служби в комітеті на запрошення статистичного бюро при губернській земській управі Дикарев брав участь у подвірному переписові шести повітів Воронежської губернії. Він власноручно переписав понад 10 000 селянських дворів, причому кожному селянинові ставилося понад 100 запитань. Завдяки цьому він пройшов гарну статистичну школу під керівництвом відомого статиста Ф. А. Щербини. "Цій школі, - визнавав пізніше Митрофан Олексійович, - власне, зобов'язаний кращими якостями виданих мною в статистичному комітеті Пам'ятних книжок на 1891 і 1892 рр., а не тому, що вони редагувалися Ф. А. Щербиною, як дехто думає, від цієї редакції він сам відмовився в передмові до останньої книжки"⁴.

Перша велика наукова праця М. Дикарева "Нарис Воронежського міщанського говору, порівняно з україно-руським наріччям" була надрукована 1891 року у "Воронезькому етнографічному збірнику". Автор включив до нього сім з половиною тисяч російських і українських прислів'їв та приказок⁵. У майбутньому планувалося підготувати, за зразком В. І. Даля, малоруський словник. Перша спеціальна етнографічна експедиція відбулася в 1891 році, з липня по вересень. За цей час він, працюючи щодня, зібрав цікавий і різноманітний матеріал у рідній слободі Борисівці Валуйського повіту і придбав собі неоціненного співробітника в особі недавнього випускника сільської школи П. Є. Тарасевського, який служив у волості за 3 крб. на місяць. Ця молода людина, за оцінкою Митрофана Олексійовича, збрала набагато більше матеріалу, ніж він сам. Захопившись етнографією, учений припинив складання малоруського словника, вже записавши на картки понад 30 000 слів. Після смерті вченого вони, за пропозицією І. Франка, були передані бібліотеці Наукового товариства ім. Т. Шевченка з тим, щоб кожен бажаючий міг користуватися ними без обмежень.

Оскільки в комітеті, незважаючи на старання М. Дикарева, ніякого руху по службі і поліпшення матеріального становища не передбачалося, він звернувся з проханням про посаду до керуючого Воронежською казенною палатою. Той, знаючи Митрофана Олексійовича як "першого працівника у Воронежі", погодився, але обіцянку свою виконав тільки через рік, у 1893 році. А для початку пропонувалася така комбінація: Дикарев мав влаштуватися в палату на один місяць помічником столоначальника або позаштатним чиновником з особливих доручень із платнею 30 крб. на місяць, а по закінченні цього терміну, ознайомившись із діловодством дорученого йому торговельного столу, обійняти посаду столоначальника. Митрофан Олексійович погодився і подав керуючому прохання.

Тільки-но Митрофан Олексійович досяг поставленої мети, як його, "людину пишучу", запросили в бідний на інтелігенцію Катеринодар завідувати обласною друкарнею з платнею 1200 крб. на рік. Дикарев, навіть

будучи "першим працівником у Воронежі", ясно бачив і те, що в палаті його замордують, і вирішив за краще переселитися на Кубань.

Оглядаючись на воронезький період своєї роботи, учений гірко резюмував: "За весь час своєї служби в комітеті я старався, як і скрізь, вийти працею на битий шлях, але на "чиновничому" (урядничому) ринку гнучка спина та притакування начальству з підлим і дурним осміхом мають більшу ціну; тим то я за десять років ні до чого й не дослужився. Щербина хотів, щоб мене, принаймні, обрали членом статистичного комітету, та губернатор на те казав: "Це вже занадто, давати нагороди 300 крб. та ще й членом обирати"⁶. Членом Воронезького статистичного комітету його обрали вже після того, як учений перебрався в Катеринодар. Це стало можливим лише після від'їзду губернатора Куровського, який не міг погодитися, щоб поруч з ним на засіданнях як рівноправний член комітету сидів простий писар.

У Катеринодар Дикарев переїхав у липні 1893 року. Тут на нього чекали нові образи і прикрощі. Посада наглядча друкарні ще не звільнилася, тому Митрофану Олексійовичу запропонували тимчасово місце молодшого діловода Обласного правління з утриманням 702 крб. на рік. "Тимчасове" заняття розтяглося на 5 років, а в друкарню, зрештою, замість нього взяли німця з Петербурга.

Як діловод, Дикарев займався касацією рішень станичних (1-ї інстанції), почесних (апеляційних) і волосних судів, багато працював над розв'язанням спірних питань, що зустрічалися в практиці Кубанського обласного правління.

У Катеринодарі йому довелось остаточно розпрощатися з мріями про сімейне щастя. Ще у Воронежі він зустрів жінку, з якою збирався завести "сімейне кубельце". А ще він хотів, щоб з ними разом жила старенька мати. Але непевне матеріальне становище так і не дало змоги йому втілити надію на "кабінетне" життя: 25 крб. на місяць він платив за кімнату, решта грошей блискавично розходилася на великі поштові витрати, на плату численним кореспондентам у багатьох кубанських станицях, на власні наукові поїздки, а головне - на книги. У Катеринодарі не було наукової бібліотеки, і всі необхідні видання доводилося купувати за свої кошти. Крім того, час від часу він передплачував книжки для народу, особливо шевченківський "Кобзар", і роздавав їх безкоштовно з метою народної освіти.

М. Дикарев вважав себе людиною нетовариською, від природи соромливою. За його власним зізнанням, "змалку боявся людей і ховався від них на піч у просо". Зближенню з людьми ставав на перешкоді і притаманний йому максималізм. Критично ставився він і до воронезьких українських діячів. Кубанські ж "діячі", на його думку, і зовсім виявилися завзятими "малоросами".

До нас дійшли лише невеликі і, до того ж, непідписані спогади когось із близьких друзів Митрофана Олексійовича, записані невдовзі після його смерті:

"Восени 1894 року я одержав з Києва звістку, що в Катеринодарі мешкає земляк М. О. Дикарев, який переїхав з Воронежа на посаду в обласне Правління. Не гаючись, я знайшов М. О., котрий дуже зрадів знайомству з земляком, щиро вітав мене і справив на мене найприємніше враження. Жив небіжчик як студент. Невеличка світличка з купами книг і паперів на етажерці, столі, долі, на стінах портрети Шевченка, Котляревського й інших українських письменників, меблі не докучають: два столи, два стільці, ліжка, шафа з одягом, дві скрині з білизною та паперами та й годі.

Небіжчик був середнього зросту, мав високе чоло, темне волосся і сірі очі, з низько насупленими бровами, що надавали небіжчикові суворого вигляду, котрий, однак, прояснювався, коли М. О. розказував щось веселе, особливо з любої йому української етнографії. Взагалі покійний М. О. був людиною упертою, замкненою в собі: дуже неохоче знайомився з людьми. І досі дехто з його співробітників-урядників згадує, що стрічалися з небіжчиком щодня, а тільки з французьких часописів довідалися, що в Катеринодарі проживав досить відомий учений п. Дикарів. Ні в гостину, ні на які зібрання чи святкування М. О. не любив ходити і не ходив. З початку знайомства нашого він таки учащав до мене, приходячи майже щосуботи "почаювати та побазікати", але згодом ходив зрідка і по ділу. А було те через брак часу. Бо М. О. працював багато й у праці знаходив як обов'язки так і втіху життя. День його минав нескладно: вранці на урядовій службі, по обіді в "столовій" - півгодини гри на гітарі, котрою він крадькома тішився перед чаєм, чи година-друга прогулянки по Красній вулиці. Та й усе. Увесь останній час М. О. сидів поміж книжками. І так щодня майже без змін.

Усім відома любов М. О. до дітей. Він любив забирати їх з собою (мої менші дітки називали М. О. чомусь Шевченком) і водити чи в сад, чи на Кубань, чи на каруселі. М. О. мало й балакав з дітьми, а тільки не відводив від них погляду і так мило-приємно усміхався.

Щодо політичних поглядів, то М. О. був демократом-народовцем *pur Lang*, але уникав будь-якого гуртування, діяльності, займаючись наукою та ще розповсюдженням українських книжок. У характері небіжчика було багато індивідуалізму, який відрізняв його від інших, від земляків з дещо іншими поглядами, які подекуди гостро ставили питання. Але й ці не могли не згадувати і не поважати "прямолінійності" життя небіжчика Дикарева, головною метою діяльності котрого, найбільшими мріями - була доля України..."7.

Митрофанові Олексійовичу найбільше імпонувало спілкування шляхом листування. А листувався він з найвизначнішими діячами науки й української культури свого часу. Почалося усе з розсилання за безліччу адрес "Воронезького етнографічного збірника". Хтось промовчав, хтось відбувся офіційною подякою. Першим відгукнувся професор Харківського університету Н. О. Сумцов, люб'язний лист якого і надіслані у відповідь свої видання підбадьорили Митрофана Олексійовича. Ще більше щасливих хвилин додало листування з професором І. О. Бодуеном де Куртене, який залюбки і безкорисливо зайнявся його самоосвітою, почавши з надсилання

власних книг. Так само з молодим вченим обмінювався працями професор Казанського університету В. О. Богородицький та кілька російських і іноземних учених. Щирих друзів він здобув в особі українських діячів науки і культури: Б. Грінченка, О. Кониського, М. Драгоманова, Хв. Вовка та інших.

Шість років життя в Катеринодарі виявилися для вченого особливо плідними. Вже в рік приїзду в "Кубанських обласних відомостях" публікується його перша робота на місцеву тематику - "До питання про вивчення рослинності Кубанської області"⁸. Це була заявка на серйозне багаторічне дослідження, що увінчалось публікацією "Нарисів з історії народної ботаніки"⁹. Про серйозність намірів поставити етнографічні дослідження в краї на наукову основу свідчать розроблені Дикаревим програми збирання кубанського фольклору, народних переказів, пов'язаних з голодом і холерою, з нагоди приїзду імператора, всеросійського перепису населення, збирання відомостей про товариства і збори сільської молоді (вулиці, вечорниці, досвітки, складчини). Деякі з них були опубліковані з метою залучення якомога більшого числа добровільних і платних кореспондентів.

До речі, Дикарев першим з вітчизняних етнографів приділив таку увагу збиранню й обробці "народних балачок", вважаючи подібний матеріал особливо цінним для вивчення народної психології. Публікувалися вони переважно в "Етнографічному огляді": "Толки народа (в 1892 г.) о скорой кончине мира" (1894, № 2), "Толки народа: Антихрист, Мишиний царь, Гадюки" (1896, № 1), "Про царські загадки" (1896, № 4), "Народные толки в 1897 г." (1897, № 4), "Толки народа в 1899 г." (1900, № 1). У п'ятому томі "Етнографічного збірника" (Львів) побачила світ "Народна гутірка з приводу коронації 1896 року".

Від своїх кореспондентів М. Дикарев вимагав фонетичного запису текстів, що відображало його лінгвістичні інтереси, які сформувалися під впливом насамперед Бодуена де Куртене та О. Потебні.

Цикл робіт М. О. Дикарев присвятив описові свят кубанського народного календаря. Найбільша з них - "Різдвяні святки в ст. Павлівській Єйського oddілу, на Чорномор'ї"¹⁰. Того ж року в "Кубанських обласних відомостях" були надруковані дослідження про Масниці, Великий піст, а в 1897 році там само - порівняльний аналіз святкування Великодня в Україні і в Чорномор'ї. Одним із перших Дикарев почав записувати кубанські козачі казки та анекдоти¹¹. Йому ж належить честь першої публікації кубанських апокрифів¹².

Хто ж були його безкорисливі помічники? Імена деяких кореспондентів Митрофан Олексійович називає в автобіографії: А. А. Субота ("З останнім у мене склалися братерські взаємини. Він надав мені багато досить цінного матеріалу"), його 13-літнього сина Трохима, рядовий запасу Харлампій Крамолуцький ("який пише багато і притому цікаві речі"), якийсь час із ним співпрацював П. С. Плугатир, у Катеринодарі постійним помічником був писар обласного Правління О. Ю. Півень, в останні роки життя вченого до

збору матеріалів дуже активно підключився брат Тарасевського 13-літній Тихон, учень Воронежської церковної регентської школи. "Крім того, - зауважує Дикарев, - у мене було кілька випадкових кореспондентів, яких не варто називати"¹³. Затим, спохопившись, називає свою матір, від якої записав багато цінних даних у жовтні-листопаді 1892 року. І, щоб не применшити власних заслуг, згадує свої дослідження в Катеринодарі в галузі дитячої психології і збір етнографічних відомостей від колишніх козаків у Псекупській військовій лікарні Катеринодарського відділу, де лікувався влітку 1899 року.

Зібраними матеріалами М. О. Дикарев завжди щедро ділився з іншими дослідниками, наприклад з Б. Грінченком. А коли побачив у О. Півневі ревного збирача козачих "нісенітниць", то не тільки передоручив йому цілком цей фольклорний напрямок, а й передав усі зібрані до того зразки цього жанру. Треба зауважити, що Півень виправдав покладені на нього надії, опублікувавши до своєї еміграції в 1920 році майже три десятки збірників записів і обробок кубанського фольклору. Вже перебуваючи за кордоном і згадуючи свого вчителя, Олександр Юхимович назве його кращим з людей, яких він коли-небудь знав.

У 1898 році Митрофана Олексійовича призначили архіваріусом Кубанського військового архіву. У 1899 році він стояв біля витоків створення Товариства аматорів вивчення Кубанської області, був його першим секретарем. Виснажлива праця повільно, але невідворотно підривала сили вченого.

Помер М. О. Дикарев 14 листопада 1899 року, коли йому минуло усього лише 45 років від нефриту нирок. Ховали подвижника на військовий кошт. За труною ішли співробітники і земляки. На могилі не виголошувалось промов, лише чотири вінки: "Від чиновників Обласного Правління", "Від редакції "Кубанських обласних відомостей", "Від завідувача військовим історичним музеєм Т. Живило" і "Від українців земляку М. О. Дикареву" засвідчили повагу, якою користувався покійний у кубанському суспільстві.

За кілька років до своєї смерті вчений почав непокоїтися про долю зібраних ним матеріалів. Звичайно, йому хотілося побачити праці свого життя опублікованими. Він навіть розробив спеціальний план видання з "8 окремих томів". За змістом він передбачав розподілити томи таким чином: "...т. 1 - народний календар; 2 - дитяче життя; 3 - життя молоді; 4 - родина і суспільство; 5 - народний світогляд; 6 - весільні і шлюбні обряди; 7 - казки, пісні, прислів'я і приказки (м[оже] б[ути] і 2 томи); 8 - їжа, одяг та ін. етнографічні відомості"¹⁴.

Розуміючи цінність накопиченого ним наукового матеріалу, М. О. Дикарев обговорює з друзями його можливу долю після своєї смерті. У листі до О. Кониського від 24 липня 1895 року читаємо: "Великий жаль, що не довелось побачитися з Вами; треба було порадитися в пильній справі. Не знаю, чи сього року, чи мабуть, певніш 96, буде 20 літ моєї - хоч і не дуже показної - літературної діяльності. Недолюблюючи всіляких "обрядів", з якими обходять усякі ювілеї, я хотів би зазначити сі роковини, відписавши

свою літературну спадщину, яка є і буде, і всі зібрані наукові матеріали Науковому товариству імені Шевченка"15.

Це побажання було виконане. На прохання спадкоємиці, удови брата вченого Уляни Іванівни Дикаревої, папери перед відправленням до Львова розбирав редактор "Кубанських обласних відомостей" Лук'ян Мельников. В архіві, що залишився, він виявив близько 10 рукописних томів, з яких половина вже була підготовлена до видання. Серед інших паперів Мельников знайшов два зошити виписок з архівних справ, що підлягали списанню. Він вирішив, що ці виписки не становлять інтересу для НТШ, і залишив їх собі, опублікувавши через десятиліття "у скороченому викладі або власному переказі" у журналі "На Кавказі". Інші матеріали, у тому числі заготовки до українського словника й особиста бібліотека покійного, були відправлені в Галичину.

М. Дикареву, якому не завжди таланило при житті, нарешті пощастило після кончини. Адже розбирати його архів Товариство доручило самому І. Франку, вченому енциклопедичного розмаху. Тому вже через три роки окремим шостим томом у серії збірників філологічної секції НТШ, з передмовою і під науковою редакцією І. Франка, вийшли "Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології"16.

Франко розділив отримані матеріали на три групи. До першої він включив заготовки для словника, оцінивши їх лише як первісний начерк, який не підлягає публікації. Усі картки він передав у бібліотеку Товариства з умовою забезпечити вільний доступ кожному, хто хотів би з ними попрацювати. До другої групи І. Франко відібрав роботи М. Дикарева з лінгвістики. Більшість із них присвячена проблемам фонології. Їх він також вважав недостатньо опрацьованими для рекомендації до друку. Увагу ж його привернули статті і фрагменти з фольклору і міфології, які і були включені до згаданого посмертного тому, куди ввійшли "Знадоби до української народної ботаніки", "Дещо про вербу яко символ в українській пісні", "Кого треба розуміти під Рахманами й ідентичними їм русалками", "Великий бог Микола", "Мітологічні уривки", "Пояснення до колядок", "Уривки з греко-слов'янської мітології".

У передмові до книги І. Франко дав коротку, але дуже вичерпну і точну оцінку всього зробленого М. Дикаревим у галузі етнографії і фольклористики. Нагадавши читачам, у яких неймовірно тяжких умовах довелося трудитися нашому самоукві (безсистемність і хаотичність отриманих знань, підневільна убога праця за шматок хліба, мертве й апатичне оточення глухої провінції), він закликає гідно поцінувати ті золоті зерна справжнього наукового знання, яких все-таки так багато в його роботах. Лише після такого застереження Франко вказує на "Ахіллесову п'яту" Дикарева-ученого: недосконалість його наукового методу, який він некритично сприйняв від обох своїх великих учителів, О. Потебні й О. Веселовського, і не зміг перейняти того, що робило їх великими і що набувається виробленням власного критичного методу. "Дикарев перейняв від них річ найнебезпечнішу - потяг до уподібнювань і ототожнень, близьку

до ексцесу, до занедбання елементарних вимог наукової методи, яка поперед усього велить розрізнявати речі хоч на око подібні, але сплоджені місцевостями, ріжним часом, ріжними культурними колами"17. В роботах М. Дикарева впадає в око їхня надмірна переобтяженість (у дусі некритично сприйнятого ним компаративного методу) усілякими паралелями з усіх відомих йому мов, особливо класичних. Це був шлях у нікуди, плавання в морі "без берегів". Ось чому, зауважує І. Франко, більша частина його робіт залишилася в уривках.

Ім'я М. О. Дикарева (але поки лише ім'я) повернуте кубанцям уже після занепаду комуністичного всевладдя. З 1995 року в Краснодарі проводяться Дикаревські читання, присвячені щорічному підведенню підсумків фольклорно-етнографічних досліджень етнічних культур Кубані. У збірниках читань регулярно публікуються доповіді, присвячені тим чи іншим питанням вивчення життя і наукової діяльності вченого, а в рецензіях на них постають нові актуальні проблеми "дикарезнавства, що зароджується"18.

Коли б Дикарев, подібно до М. Горького, став на письменницьку стежу, визначення "самоучки" надало б його сходженню романтичного ореолу. Але він обрав професію етнографа, а в науковому середовищі, як відомо, найбільше цінується висока освіченість і професіоналізм. І все-таки репутація невтомного трудівника й ентузіаста здобула йому повагу сучасників і вдячну пам'ять нащадків.

Сам Митрофан Олексійович, підводячи життєві підсумки, незадовго до смерті писав: "Я ніколи не гнув рабськи спину, не запобігав перед начальством, а сподівався досягти суспільного становища тільки чесною працею. А оскільки на службі російській сама по собі праця по совісті часто не особливо високо цінується, то мої два достоїнства приречені тільки вірити і чекати"19.

1 Дикарев М. О. [Автобіографія] / Публ. і ком. В. К. Чумаченка // Дикаревські читання (8). - Краснодар, 2002. - С. 130-141.

2 Там само. - С. 140-141.

3 Кониський О. Я. До життєпису М. О. Дикарева // Літературно-науковий вісник. - 1900. - Т. 12. - Кн. X. - С. 16.

4 Дикарев М. О. [Автобіографія]... - С. 134.

5 Дикарев М. А. Очерк Воронежского мещанского говора с украино-русским наречием // Дикарев М. А. Воронежский этнографический сборник. - Воронеж, 1891. - С. 1-60.

6 Кониський О. Я. Вказ. праця // Літературно-науковий вісник. - 1900. - Т. XII. - Кн. X. - С. 17.

7 Інститут ім. Т. Шевченка НАН України. Відділ рукописів. - Ф. 77. - № 174. - Арк. 1-2.

8 Дикарев М. К вопросу об изучении растительности Кубанской области // Кубанские областные ведомости. - 1893. - № 70, 76.

9 Дикарев М. Заметки по истории народной ботаники // Этнографическое обозрение. - 1899. - № 1-2. - С. 1-57.

- 10 Крамаренко М. (Дикарев М.). Різдвяні святки в ст. Павлівській Єйського одділу, на Чорноморії // Етнографічний збірник". - Львів, 1895. - Т. 1. - С. 1-24.
- 11 Дикарев М. Чорноморські народні казки й анекдоти // Етнографічний збірник. - Львів, 1895. - Т. II. - С. 1-50.
- 12 Дикарев М. Апокрифы, собранные в Кубанской области // Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера. - М., 1900. - С. 78-99.
- 13 Дикарев М. О. [Автобіографія]... - С. 137-138.
- 14 Там само. - С. 138.
- 15 Кониський О. Я. Вказ. праця // Літературно-науковий вісник. - 1900. - Т. XII. - Кн. XI. - С. 85.
- 16 Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології / І. Франко. - Львів, 1903. - VII. - 258 с.
- 17 Там само. - С. VIII-IX.
- 18 Чумаченко В. К. Архив А. Конисского как источник для изучения жизни и творчества М. Дикарева // Дикаревские чтения (8). - Краснодар, 2002. - С. 3-8; его же: К реконструкции архива М. А. Дикарева: новые открытия // Итоги фольклорно-этнографических исследований культур Кубани за 1998 г. - Краснодар, 1999. - С. 3-7; его же: К биографии М. Дикарева // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1995 г. Дикаревские чтения (2) п. Джубга, 1996. - С. 3-7; его же: М. А. Дикарев и книгоиздательская деятельность украинского книгоиздателя Б. Д. Гринченко // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1997 г. Дикаревские чтения (4). - Белореченск, 1998. - С. 3-6; его же: Письма А. Пивня М. Дикареву как источник по истории кубанской этнографии и регионального книжного дела // Дикаревские чтения (9). - Краснодар, 2003. - С. 3-11.
- 19 Дикарев М. О. [Автобіографія]... - С. 141.